

50279

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO GEOGRAPHICO-HISTORICA
CURANT C. KOGUTOWICZ, AE. HERMANN ET L. TÓTH

PADÁNYI VIKTOR

SZÉCHENYI
KULTÚRÁJA

TOMUS I.

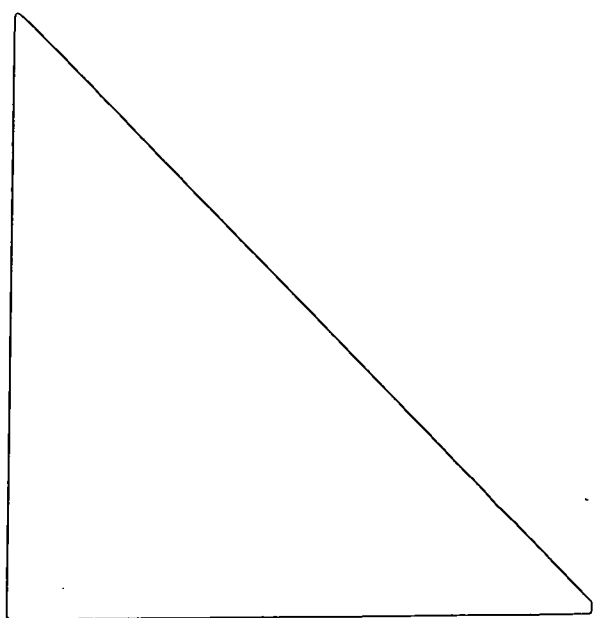
FASC 1.

SZEGED, 1943.

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA
A NICOLAO HORTHY NOMINATA FUNDOQUE ROTHERMEREIANO
ADIUVANTIBUS EDIDIT.

SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS.

50279

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

SECTIO GEOGRAPHICO-HISTORICA
CURANT C. KOGUTOWICZ, AE. HERMANN ET L. TÓTH

PADÁNYI VIKTOR

SZÉCHENYI
KULTÚRÁJA

TOMUS I.

FASC 1.

SZEGED, 1943.

UNIVERSITATE LITTERARUM REGIA HUNGARICA
A NICOLAO HORTHY NOMINATA FUNDOQUE ROTHERMEREIANO
ADIUVANTIBUS EDIDIT.

SODALITAS AMICORUM UNIVERSITATIS.

50279

NYOMATOTT ABLAKA GYÖRGY KÖNYVNYOMDÁJÁBAN SZEGEDEN

A tanulmány, amelyet ebben a könyvben a kezébe vesz az olvasó, némileg új ösvényeken elindulva igyekszik megközelíteni Széchenyi István kulturális egyéniségét.

A könyvet eredetileg két nagyobb egységből álló egyetlen műnek terveztem, amely Széchenyi kultúrája és kultúrpolitikája címmel, egyrészt Széchenyi István műveltségéről, másrészt az ő művelődéspolitikai felfogásáról és tevékenységéről lett volna hivatva egy átfogó szintézist adni, a különböző területeken mutatkozó háborús nehézségek miatt azonban csak a mű első, de egyébként teljesen önálló egysége kerülhet egyelőre az olvasóközönség elé, Széchenyi kultúrája címen.

Nem adtam fel azonban a reményt, hogy rövidesen, remélhetően már a következő év folyamán eljuthat az olvasóközönséghez Széchenyi kultúrpolitikája c. könyvem is, amely több tekintetben szerves folytatását fogja jelenteni jelen munkának.

Könyvem elindításakor lehetetlen elmulasztanom, hogy a köszönet és a hála szavaival meg ne emlékezzem dr. Hermann I. Egyed, valamint dr. Sik Sándor, dr. Eperjessy Kálmán és dr. Tóth László egyetemi tanárurakról, akik azonfelül, hogy engem munkám megírásában értékes tanácsaikkal segítettek, lehetővé tették azt is, hogy a szegedi Horthy Miklós-Tudományegyletem barátainak támogatásával könyvem megjelenhessen.

Legyen ez a könyv is annak a hálának és tiszteletnek csekély tanújele, amellyel ez a nemzet tartozik és tartozni fog legnagyobb fiának, a modern Magyarország megteremtőjének mindörökké.

Szeged, 1943. április havában.

Bevezetés

Egy-egy ember személyes kultúrájának teljes felderítése igen izgató lélektani feladat. Az efféle tevékenység igen bonyolult munka, s ennek egyetlen némi eredménnyel biztató formája csak az lehet, ha a felderítendő kultúrát fejlődésének folyamatán keresztül törekedünk megközelíteni, mégpedig úgy, hogy nem csupán a fejlődést előidéző belső pszichikai erőfeszítéseket kísérjük figyelemmel, hanem a kultúraformáló külső hatásokat is.

A lélektani érdeklődésen túl azonban, külön történelmi érdeklődésre tarthat számot, egy ilyenféle kutatómunka eredménye akkor, ha a vizsgálódás tárgyává tett személyes kultúra hordozója térben is, időben is nagy hatásterületű egyéniség, mert az ilyen személyes kultúra már nem csupán lélektani kuriózum, hanem történelemformáló tényező.

A szellem ugyanis, mint történelemformáló hatóerő munkálásának csak bizonyos, már könnyen észrevehető szakaszában kollektív valami, pontosabban: történelmileg csak akkor vehető észre, amikor már kollektíve jelentkezik, egyébként az ilyesmi mindig, mint egyéni kezdeményezés indul meg valahol és valamikor.

Az, amit korszellemnek nevezünk, s valaminő kollektív szubstanciának érzünk, mindig egyetlen személyben kezdődött valahol, egyetlen lélekből sugárzott szét a mellékgócok láncolatán keresztül, s így — a módosító körülmények deformáló hatását nem számítva — minden korformáló eszmének, vagy eszmekörnek, sőt végső elemzésben az ezek által determinált eseményeknek is, személyes gazdája van, noha ez a személyes gazda legtöbb esetben kinyomozhatatlan.

A történelemben aránylag ritka dolog a jelentős áramlatokat megindító személy ismerete, a folyamatok megindulásának, a történelemalakító alapszíkra kipattanásának körülményei meg még akkor is ismer-

retlenek maradnak legtöbbször, ha a személy maga ismerős, mert hiszen a belsőt, a „láthatatlan embert“, a formálódás dispozicióit és indítékait, még maga a hordozó alany sem ismerheti eléggé, hát még azok, akik kívülről, esetleg századok messzeségéből kísérlik meg azt megközelíteni.

Egy lélek képt a maga bonyolult, sőt kúszált szervezetében történelmi értelemben újra megalkotni roppant nehéz feladat még akkor is, ha olyan bőséges lélektani adalékmennyiség áll róla rendelkezésére, mint amennyivel a magyar történelemkutatás Széchenyi Istvánnal kapcsolatban rendelkezik. Mégsem felesleges az ilyen tevékenység, mert a történelmi személyiségek belső, szellemi szerkezetének, par excellence kultúrájának kutatása nemcsak hogy nem érdektelen, hanem a történetírás szempontjából is egyenesen elsőrendű fontosságú, sőt a történettudomány mai szellemtörténeti fokán nélkülözhetetlen történettudományos tevékenység, mert a jellem mellett éppen a történelmi személy kultúrája az, amely a történelemformáló hatás legfőbb tényezője szokott lenni.

A magyar történelem-lélektani kutatásnak, talán éppen Széchenyi a legeszményibb tárgya. Nemcsak anyagi értelemben, mint újabbkori történelmünknek legtüzesebb figyelmet érdemlő epochális egyénisége, hanem módszeres szempontból is, mert alakját, és tetteit illetően olyan bőséges forrásanyag áll a kutató rendelkezésére, mint talán a világtörténelem igen kevés személyiségéről rajta kívül.

Talán éppen ez is az egyik oka annak, hogy a roppant nagy tudományos érdeklődés és a viszonylagos időbeli közelség ellenére is, alakja olyan elmosódott, olyan bizonytalan, át nem érthető, mert hatalmas egyéniségének szerkezeti alapformáit sokszor szinte a felismerhetetlenségig elburkolja ránc maradt gondolatainak gazdag ornamentikája, amelynek örvénylő vonalai között rabul vergődik a szem, amely nem tudva szabadulni az elemek tobzódásától és ellentmondásaitól, legtöbbször nem képes egyetlen apperceptív képbe fogni a legsokoldalúbb magyar kolosszális arányait.

A Széchenyi Istvánnal foglalkozó, egyre növekvő irodalomban nincs is kísérlet egy hozzá méltó szintézisre s ami van, az szegényes és sikertelen.

Széchenyihez általában csak nézőpontok szerint merünk hozzányúlni, egy-egy rétegszelvényt adunk róla, ami nem is csoda, hisz Széchenyit, mint teljes architektúrát egyetlen, mégoly vaskos könyvbe is beleszorítani, csak talán egy kivételes historizmusú és méretezésű írásművész zseni volna képes. Széchenyit megismerni és megrajzolni elég volna életpályának, ha akadna olyan ember, aki eléggé tehetséges, eléggé sokoldalú és eléggé alázatos volna ahhoz, hogy egy élet árán igaz evangéliumot írjon mindnyájunk számára a legnagyobb és leghívebb magyarról, a „Láthatatlan Széchenyiről“ a mindnyájunknál emberebb emberről és magyarabb magyarról, aki kétszer halt meg, és mégis élni fog mindörökké...

*„Mir sind aber die Leute beinahe lieber,
die aus viel Wissen — irre geworden
sind, als die, die niemals eine neugierde
hatten anderer Menschen ihre Ideen und
Gedanken zu erfahren.“*

Széchenyi: Naplók.

I.

A szülői ház

Az ősöktől kapott szellemi örökség kultúrformáló tényező. Az idealizált Széchenyi Ferenc: árnyék a legnagyobb magyar alakján. A magyar nagynemesi társadalom XVIII. sz.-ban bekövetkezett hasadáskor a Széchenyi-család nem lett governing family. Műveltség volt-e Széchenyi Ferenc aufklärizmusa, vagy csak divat? Karrierjének alapja csupán belpolitikai véletlenség. Széchenyi Ferenc helyettes bánná történt kinevezése és a regnikoláris közvélekedés. — Szerepe a józefinista politikában, majd menekülése a süllyedő hajóról. A nemzeti állásfoglalás következtében csak egy választása marad, reakcionáriussá és osztrákká lenni. A Martinovics-összeesküvés és hatásai. Volt-e Széchenyi Ferencnek történelmileg mérhető mennyiségű nemzeti karaktere? — Az anya, mint történelmi tényező. Festetich Júlia erősebb és magyarabb egyéniségnek látszik, bár alakja történelmileg homályban van. Hatása Széchenyi egyéniségének kialakulásában jelentős.

I

Minden személyes kultúranak van egy tekintélyes része, amely nem tudatosan szerzett vagy, hanem szuggesztív családi örökség. Az ember kultúrájának kialakulása már jóval a születés előtt megkezdődik.

A személyes kultúra családi eredetű részének legtöbb és legfelismerhetőbb eleme magától értetődően szülői elem, a nagyszülők kulturális hozzájárulása közvetett voltánál fogva már halványabb hatás s így visszafelé haladva, a nemzeti kultúra jelenléte egy folyton fakuló sáv a személyes kultúra színpéjében, amely aztán valamelyik generációs állomásnál észre-

vehetetlenül a személyes kultúra kollektív nemzeti karakterébe simul bele.

Egy-egy személyes kultúra kúszált szövevényéből lehetetlenség két külön motollára gombolyítani az egyéni és nemzeti szálat, ilyesminek gyakorlati jelentősége aligha is volna, mégis egy-egy személy kultúrájának képe hiányos, elhibázott, főként pedig érthetetlen az ősök, elsősorban a szülők belső arcvonásainak ismerete nélkül.

Gróf Széchenyi István kulturális alapdispozícióinak felderítése során igen nagy nehézséget jelent, hogy az apja arcképét szinte a felismerhetetlenségig ártusálta a történelmi udvariasság ceruzája, gróf Festetics Júlia lelkisége pedig mindezekig szinte teljesen ismeretlen történelmi terület.

Gróf Széchenyi Ferenc történelmi arcképe a vele foglalkozó irodalomban¹ nemcsak elrajzolt, hanem sok tekintetben ellentétes felfogást is mutat. Széchenyi-Ferenc a legtöbb történetírónál, talán az egy Friedreichet kivéve, a felvilágosodottság nagy bajnoka, erősen szociális beállítottságú etikai zseni, kivételes intelligenciájú ember és mély nacionalizmusú patrióta, aki gyermekeit, tehát Istvánt is, igyekszik jó magyarokká nevelni. Gróf Széchenyi Ferenc állítólagos aufklárista szellemiségére azonban fiatalkori atheista szenvedélyesen és az aufklárista II. József alatti szolgálatain kívül, más, komolyabb történelmi bizonyíték nem mutatható fel, sőt élete, kulturális és politikai felfogása, valamint tettei ugyancsak ellentmondanak az efféle feltevésnek. Ami viszont egyrészt a magyar nemzeti múzeum alapját megvető könyvtár adományozójának, másrészt a legnagyobb magyar apjának szóló kegyeletből ráerőltetett köntösét jelenti egy erős nemzeti érzésnek, az nemcsak, hogy eléggé nem igazolt állításnak látszik, a tüzetesebb történelmi szemlélődés tükrében, hanem egyenesen gróf Széchenyi István alakjának megítélésénél idéz elő súlyos logikát-

¹ Fraknói Vilmos: Gróf Széchenyi Ferenc. Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. Friedreich István: Gr. Széchenyi István élete. I. köt. Szekfű Gyula: A mai Széchenyi. Szekfű: Magyar Történet VI. köt. Zichy Antal Gróf Széchenyi István élete, stb.

lanságokat és vet a legnagyobb magyar tiszteletreméltó figurájára határozottan kedvezőtlen árnyékot.

Nem kétséges ugyanis, hogy egy magyar nemzeti erényekben tündöklő apa által nemzeti szellemben nevelt és az aufklárista ideáloknak megfelelően képzett Széchenyi István feltételezése esetében, a legnagyobb magyar 1808-tól 1818-ig húzódó életszakasza nemcsak nehezen menthető emberileg, hanem történelmileg is, etikailag is, és főként lélektanilag is logikátlan, sőt abszurd volna. S valóban, nemcsak a Széchenyi Ferencre vonatkozó forrásanyag, hanem a két Széchenyit összefogó komplexus belső logikája is azt bizonyítja, hogy az apa alakjának közkeletű ábrázolása nem annyira a történelmi tárgyilagosság, mint inkább egy önmagábanvéve tiszteletreméltó kegyelet eredménye, a kegyeleté, amely a legnagyobb magyar alakjára akar ugyan lopni még egy sugárt, e helyett azonban akaratlanul is erkölcsi árnyékot hozott létre és még nagyobbra növesztette a Széchenyi-rejtélyt.

A magyar politikai életben már évszázadok óta külön kategóriát jelentő és öncélú osztálypolitikát folytató főnemesség nagy túlnyomóságú része a szatmári béke utáni évtizedek során fokozatosan udvari arisztokráciává alakult át, „governing family” lett legtöbbjükből, szemben a kuruc reminiscenciákra támaszkodó középbirtokos réteggel, amely inkább területális politikát csinált, a vármegyei közélet irányítását vette a kezébe.

Majdnem pontosan ugyanaz a hasadás volt ez, mint ami az allodiális és adománybirtokos nemesség kialakulásával Szent István korában hétszáz évvel azelőtt már egyszer lejátszódott Magyarországon. Még az élettani és a belpolitikai körülmények is azonosak voltak. Nagy birtokszerzési lehetőségek akkor is, most is, a függetlenség illúziója egyfelől, a rang, a királyi kegy csábítása másfelől akkor is, most is, a patriarchális konzervativizmus egyfelől, az életszínvonal emelkedését jelentő udvari élet vonzása másfelől, voltak azok a tényezők, amelyek a hasadást akkor is, most is előidézték, sőt, hogy az analógia még kísér-

tetiosebb legyen, éppúgy, mint akkor, most is ott működött a politikai tényezők sorában a vallási kettősség disszociáló ereje mellett a külföldi indigénák térfoglalásával kapcsolatos ellenérzés is, valamint a helyzet földrajzi konzekvenciának Dunáninnent és Dunántúlt egymással szembeállító települési, kulturális és politikai különbözőség mehökkentő hasonlósága is.

Ily körülmények között feltűnően kivételes jelenségnek számít, hogy a szatmári béke idején aulikus, dunántúli Széchenyi család főága nem governing family, hogy akkori feje, Zsigmond, vidéken, sőt vidékiesen él, és, hogy Széchenyi Ferenc, a dunántúli grófi sarj vidéken nevelkedik, magyar módra és — magyarul. Ennek oka Széchenyi Zsigmond vélhető politikai álláspontján, valamint erőteljes birtokszerző és birtokszervező tevékenységén kívül, úgy látszik felesége egyéniségében keresendő.

Cziráky Máriában, az imént grófosított Cziráky család patriarchális neveltségű leányában egyáltalában nem éltek még aulisztikus ösztönök, sőt nem volt benne semmi arisztokrata jelleg sem, ez az asszony prototípusa volt az erősen szerző ösztönű, szorgalmas, takarékos, egyszerű lelkületű magyar nemesasszonynak, akinek gondolkodásán, nevelési elvein, általában minden megnyilatkozásán rajta volt egy bizonyos tiszteletreméltó provinciális jelleg. A közpályára lépő Széchenyi Ferenc figuráján még nagyon sokáig meglátszott az anyai gondolkodásmód egyszerűségének kezenyoma, amelyet a tizennyolc esztendő korától húsz éves koráig tartó theresianumi két esztendő nem tudott róla letörölni.

Széchenyi Ferenc kultúrája nyugateurópai vonásokat csak most és itt kap, a német és a francia nyelvet csak most és itt kezdi elsajátítani, 18 éves koráig a kötelező latinon kívül, kizárólagos nyelve a magyar volt. Amint minden vonatkozásban a vidéki, sőt vidékies, de nagyvagyonú magyar nemes provincializmusát testesítette meg, közpályára lépése is feltűnően a vidéki magyar nemes ifjak módjára történt, egy évi joggyakorlat után 21 éves korában a községi táblához kerül körülményeihez képest jelentéktelen hatáskörbe, merthiszen akkor már az egész nagy családi vagyon-

nak kizárólagos úra, bátyjának egy évvel az előtt bekövetkezett halála után ugyanis ő maradt az egyedüli örökös.

A vele foglalkozó történészek egytől egyig, mint-ha kissé túlságos jelentőséget tulajdonítanak a theresianumi két esztendőnek. Hogy látóköre tágulhatott, az valószínű, hogy későbbi életében több vonatkozásban érvényesítik hatásukat bizonyos itt szerzett benyomások, az észrevehető életalakulásán, de hogy figyelemreméltó, a magyarországi átlagot jelentékenyen meghaladó kultúrszínvonalra jutott volna, és hogy aufklárista europeerré formálódott volna a két bécsi esztendő alatt, azt kétségbe kell vonnunk, hisz a Theresianum teljes művelési ideje 12 esztendő volt, itt ő két év alatt tehát csupán izelítőt kaphatott.² De egyébként is, nehezen induló közéleti pályája, valamint egész élete azt mutatja, hogy ha érintették is aufklárista behatások a Theresianum modern levegőjében, Széchenyi Ferenc egyéniségét, mint valaminő aufklárista kategóriát nyilvántartani nem egyéb egy eléggé nem igazolt hipotézisnél. Nem valószínű ugyanis, hogy egy dúsgazdag europeer a maga aufklárista szellemvilágát és környezetét minden kényszerítő ok nélkül ott hagyta volna egy pesti patvariáért, majd egy kőszegi táblai ülnökségért csak azért, hogy ezen a modern Nyugateurópától oly távoleső helyeken ifjúságának legszebb hét esztendejét minden előhaldás nélkül eltöltse éppen a rousseaui ideák virágkorában, kinn, a provincián.

Hogy a Széchenyi család mennyire nem volt governing family, sőt, hogy bécsi szemmel nézve mennyire jelentéktelen lehetett, bizonyítja az, hogy hat esztendei közszolgálat után a kőszegi táblai elnökséget, amelyre pedig egy gróf, egy királyi kamarás magától értetődően számíthatott, épp úgy nem kapta meg, mint ahogy minden igyekezete ellenére sem sikerült helytartótanácsi tisztviselőnek sem bejutnia. Megki-

² Gróf Viczay említi meg Széchenyi Istvánnak 1820-ban, hogy apja volt egy időben atheista is. „Meinen guten alten Vater sah Papa Vitzay als atheisten...“ (Naplók II. köt. 85. l.) (A „Naplók“ megjelölés mindig Vízota: Gróf Széchenyi István Naplói. Bp. 1925. c. Fontes kiadványt jelöli.)

sérli aztán a győri főispánságot elnyerni 1783-ban, azonban ez sem sikerül, bizonyítván mindez azt a tényt, hogy teréziánusi vonatkozásai, műveltsége, felvilágosult volta nem lehettek nála valami lényeges vonások és közismert tények.

Karrierjét Eszterházy magyar kancellár protekcióján kívül egy belpolitikai véletlenség alapozza meg.

Eszterházy kancellár gratissima persona volt II. József előtt, s talán az egyetlen magyar, akiben az uralkodó a legteljesebb mértékben megbízott. Mikor a Nádasdy generális halálával megüresedett horvát báni méltóságról van szó, II. József ezt egyedül Eszterházyval hajlandó betölteni, Eszterházy azonban, mint magyar főkancellár teljességgel nélkülözhetetlen számára. Az előbbi méltóság ugyanis kikerülhetetlenül zágrábi, az utóbbi pedig még kikerülhetetlenebbül bécsi tartózkodást követelt meg Eszterházytól. A felmerült nehézséget II. József egy ú. n. helyettes báni tisztség megszervezésével hárította el, úgy, hogy a horvát banná kinevezett Eszterházy megmaradt tovább Bécsben kancellárnak, s helyettes báni címmel egy végrehajtó közeg képviselte őt Zágrábban, amely végrehajtó közegnek azonban semmi lényegesebb dologban nem volt önálló intézkedési joga, mert a döntés jogát a király meghagyta a bán kezében. Erre a helyettes báni tisztségre nevezte ki II. József Eszterházy és Pálffy kancellárok ajánlatára gróf Széchenyi Ferencet a kőszegi táblai ülnököt, aki káprázatos méretezésű installációs ünnepségek keretében foglalja el hivatalát.³

Ez a kinevezés országszerte nagy feltűnést keltett.

Már fentebb rámutattunk, hogy szokatlan jelenség volt mágnás jelenléte a provinciális hivatali életben. Mágnásaink Mária Terézia negyven esztendő uralkodása folyamán provinciális hivatalt a főispán-

³ Az installáció költségeire Széchenyi Ferenc nem kevesebb, mint 37.905 frt-ot fizetett ki. (A horvát bán fizetése 5000 frt, az alispánoké 1000 frt volt évente.) (Fraknoi: Gróf Széchenyi Ferenc 97. lap.)

ságon kívül nem viseltek, országos hivatalhoz viszont csak a Bécsbe tömörült aulikus főnemesség — valamelyik governing family tagja — juthatott. Ilyen körülmények között már a dúsgazdag és grófi rangú községi asszesszor is eléggé feltűnő jelenség volt, akit az országos nemesség bizonyos jóleső büszkeséggel érzett a maga sorai között, most meg, hogy nem Bécsből, vagy Pozsonyból, hanem a provinciákról került valaki országos méltóságra, ez a helyettes báni kinevezés a magyar provinciális szemlélet prizmáján keresztül szinte a municipiális politika benyomulásának tetszett az országos kormányzatba. A magyar vidék közvéleménye igen sok és nagy reményt fűzött ehhez a kinevezéshez, és senki sem képzelt mást, mint hogy Széchenyi Ferenc, a municipiális gróf, a magyar patriotizmus kemény lovagja lesz bent, az aulikus kormányzati személyzet sorában. Ennek a rendkívüli kinevezésnek a híre mindenfelé lángragyújtotta a vármegyék közvéleményének fantáziáját s a lángok harapózásában született meg Széchenyi Ferencnek, a tüzes patriótának a legendája.

Ez a szemlélet azonban optikai csalódásnak bizonyult.

A zágrábi fényes installáció ünnepélyes eljegyzése volt Széchenyi Ferencnek a mindenkori és mindenekfeletti lojalitással, amely a vidéki elszigeteltségből váratlanul kiemelkedő gróf számára nemcsak magatartás lett egész további élete alatt, hanem uralkodó jellemvonás, világnézeti vezértengely, politikai sarkcsillag, etikai csomópont, sőt szinte már vallás.

Aki tüzetesebb figyelmet szentel Széchenyi Ferenc közpályájának, annak lehetetlen észre nem vennie, hogy ennek a szubaltern lelkiségű embernek minden közéleti megnyilatkozása mindenkor szinte matematikai pontossággal az uralkodó által determinált politikai, sőt világnézeti vonalban feküdt. Gróf Széchenyi Ferenc helyettes báni kinevezésének pillanatától haláláig tökéletes sakkfigurája lesz a Habsburg-monarchizmus gondolatának.

Helyettes báni szolgálata alatt indul meg II. József nagy manővere Magyarország önálló léte ellen. Az első királyi intézkedés, mely igen nehéz helyzetbe hozta II. József magyar bizalmi embereit a szent korona Bécsbe való szállítása volt, amelyet az uralkodó, minden józan érvek makacsul ellenállva, szinte dacos csakazértissel hajtott végre, úgyszólván kizáróan azért, mert a nemzet titakozott ellene.⁴

A felzúdulás általános volt, még a kancellária és a helytartótanács aulikus urai is többször felemelték a szavukat a királyi szándék ellen. Több főispán lemondott, másokat ellenállásuk miatt a király bocsátott el. Amint levelezése elárulja, Széchenyi Ferencet is lesújtotta a dolog, de ő maradt.

Még hangosabb lett a nemzeti tiltakozás a népösszeírás kérdésében. Ekkor már a megyék szervezett ellenállásra készülnek. Igen sok tekintet fordul Széchenyi Ferenc felé,⁵ azonban egyszerre kiderült, hogy a nemzeti politika képviselői hiú reményeket fűztek a községi táblai ülnök leendő magatartásához, mert a népösszeírás kérdésében éppúgy, mint a német nyelv hivatalos nyelvvé tételével kapcsolatos országos megmozdulásánál — amelyben pedig benne volt Eszterházy kancellártól az utolsó hétszilvafás kurtanemesig

⁴ A sz. korona Bécsbe vitelét nemcsak nem indokolta semmi — hisz az nem is tekinthető ú. n. reformintézkedésnek — hanem tételes törvények is tiltották, (az 1464. évi 2. tc.-tól az 1741. évi 2. tc.-ig a törvények egész sora) azonfelül, hogy a magyarság számára rendkívül nagy érzelmi kérdést jelentett. A magyar közvélemény tudta, hogy ez a különállás megszüntetését jelenti.

⁵ Baresay Ábrahám 1784. szept. 7-i levelében az ellenálláshoz való csatlakozásra szólítja fel. A levél hangja olyan, mint amelynek írója ezt a csatlakozást magátólértetődően bizonyosra veszi. Hajnóczy József 1784. okt. 10-i levelében azt írja Sz.-nek, hogy a sopronmegyei rendek nagyon várják a legközelebbi közgyűlésre, hol a népösszeírásra vonatkozó császári rendelet tárgyalatni fog. — Mindenki csalódott, mert Sz. ahelyett, hogy a nemzeti ellenállás oldalára állt volna, a császári rendelet végrehajtásában serénykedett, pedig az eljáró császári tábornok tapintatlanul meg is bántotta. (Fraknói i. m. 98, 100. l. Marczali: Magyarország története II. József korában II. k. 381. l.)

mindenki — gróf Széchenyi Ferenc azt a magatartást tanúsította, amit lojalitása parancsolt, s megelégedett némi mentegőzéssel,⁶ ha szemrehányást tettek neki és tehetetlenségére hivatkozott.⁷ Egyéni érdekei szempontjából a helyzete tagadhatatlanul nehéz is volt. Pozíciója friss volt még és bizonytalan, még csak igen vékony hajszálgökökereket eresztett a bócsi talajba, viszont a provinciális magyar világhoz a személyes és politikai kapcsolatok ezer szálával kötötte egy hízelgő nimbusz kötelező ereje. Számára egy nacionalista magatartás hamleti problémát jelentett, jöllehet a gazdag gróf a császári kegyen kívül egyebet aligha vesztethetett volna. Választhatta volna a legsímábbat, az állásról való lemondását, ő azonban ezt sem tette, pedig erre a lehetőségre, sőt szinte kötelességre tapintatosan figyelmeztették is.⁸

Igy aztán a Széchenyi Ferencnek oly bőkezűen előlegezett nemzeti bizalom egyre fogyott, sőt, mikor II. József az ősi vármegyei szervezetet halálra ítélve az országot tíz kerületre osztotta, s az egyik ilyen kerületi királyi biztosságot Széchenyi elfogadta, egyre növekvő bizalmatlansággá és ellenérzéssé alakult át.

Nem kétséges, hogy a kerületi királyi biztosság semmi esetre sem volt nemzeti misszió. Sem önmagában nem volt az, sem a magyarok közül nem akadt egyetlen egy sem, a kancellária és a helytartótanács urait is beleértve, aki nyíltan, és még kevésbé titokban, annak tekintette volna. Az udvartól távolabb álló körökben meg egyenesen általános elkeseredést váltott ki, s a helyzetet mi sem jellemzi jobban, mint az,

⁶ „Deutsch schreibe ich; nicht als ob ich der neuen Verordnungen wegen unserer alten patriotischen Sprache entsagen wollte: sondern weil ich mit deutschen Bürgern zu thun habe“ — írja 1784. jún. 16-án. (Fraknoi i. m. 98. l.)

⁷ Ugyanebben az időben barátjának, Pászthy Sándor udvari tanácsosnak is panaszkodik II. József intézkedéseivel kapcsolatban. (Fraknoi i. m. 99. l.)

⁸ „Szomorúan értettem, szerelmes barátom, hogy még most is komor kedvű vagy, Istenem, de boldog embernek állítanám magamat, ha huszadrésze volna hatalmamba azon lehetőségnek, mellyel Te bírsz, hogy tudniillik mihelyt érdemes okok úgy hoznák magokkal ad vitam privatam et independentem tehetném magamat...“ (Pászthy válaszelevele Széchez 1784: aug. 7-én.) (Fraknoi i. m. 99. l.)

hogy az uralkodó által leggutgesinthebbnek tartott személyek közül általa személyesen kijelölt 8 kandidateusból⁹ is akadtak négyen, akik ezt a megtiszteltetést visszautasították.¹⁰ Bizony, II. Józsefnek nem volt nagy választéka.¹¹ A tíz kerületi biztos közül hatot a kormányzati személyzetből kellett kiemelni, s csak négy volt külső ember, két protestáns, akik egyházpolitikai érdekből vállalták a királyi biztosságot, br. Révai Simon, egy stallumából kicseppent főispán, aki éppen valamilyen állásért járt Bécsben, s így éppen kapóra jött, és gróf Széchenyi Ferenc. Hogy mennyire nem jelentett kényszerhelyzetet Széchenyi Ferenc számára a népszerűtlen hivatal elfogadása (évekkel később ugyanis azzal védekezett, hogy nem térhetett ki előle) annak jellemzésére felemlítjük, hogy gróf Apponyi Antal minden kibúvó mellőzésével nacionalista, álláspontjára hivatkozva hárította el magától a megbízatást és II. József úri egyéniségére jellemző, hogy ezt nemcsak nem vette rossz néven tőle, hanem megbecsülését is kifejezésre juttatta Apponyival szemben. Így talán érthetőbb, hogy Széchenyi Ferenc szerepvállalása kínos feltűnést keltett, és nemcsak a municipiális társadalom ítélte el,¹² hanem az aulikus arisztokrácia is.¹³

⁹ Előbb nyolc kerületet akart.

¹⁰ Gr. Apponyi Antal, gr. Csáky János, gr. Jankovich Antal, Izdecsy József, Szilágy Pál a döntés előtti napon meghalt. (Mareczi i. m. 441—470. l.)

¹¹ A kerületi biztosok nem első vonalbeli emberek voltak az akkori körletben, pedig a kir. biztosságot titkos tanácsosi ranggal és 6000 frt. fizetéssel kötötte össze II. József éppen azért, hogy csábítóbb legyen. (Mareczi i. m. 441—470. l.)

¹² II. Lipót alatt Sz. szeretett volna visszatérni a közéletbe, azonban, mint volt kir. biztos, szükségesnek látta előbb tapogatózni, vajjon hogyan fogadná fellépését a közvélemény. Ekkor írja neki egy prot. vezető személyiség, Adonyi György a többek között: „... Egyébiránt mindazt, amit biztos i hivatalokodása alatt tett, önkéntes lemondásával elfeledtette.” — Ez nem egészen így állt. (Fraknoi: i. m. 140. l.)

¹³ Gróf Forgách Miklós főispán írja Hajnóczynak 1785. jún. 15.-én: „A gróf barátai és tisztelői nem győznek eléggé csodálkozni a fölött, hogy ő miképen vállalhatott el olyan méltóságot, melyet az ország törvénye nem ismer... Akik belátták, hogy a közbecsülést jótettekkel, nem címekkel és méltóságokkal kell kiküzdeni és mégis, noha szükség nem

II. József helyzetével együtt Széchenyié is egyre feszültebbé válik s el kell érkeznie az időnek, amikor a közvélemény nyomása elől hátrálnia kell. Feltűnő, hogy Széchenyi visszavonulása éppen a legtiszteltebb, méltóbb királyi elhatározás, a közteherviselés megvalósítására irányuló előmunkálatok nyomán következik be. A király 1785. dec. 30-án kiadja a vagyonösszeírásra vonatkozó rendeletét, ami az elkeseredést minden vonalon újra magasra szökkenti, s ebbe most már hiánytalanul belekapcsolódik a főnemesség legaulikusabb szárnya is. Széchenyi Ferenc januárban beteget jelent, majd hosszas habozás után augusztus végén orvosi bizonyítvány alapján felmentését kéri s az előállt fonák helyzet elől külföldi útra megy. Utközben azonban egyre nagyobb mértékben kínozza a szánom-bánom a császári kegy kockáztatása miatt s Angliából már okt. 29-én levélben újból felajánlja szolgálatait a császárnak, de sikertelenül.

Az angliai útról visszatérve sietve Bécsbe költözik, részben mert kényelmetlen lehet neki a magyar szemrehányás levegőjében, szinte mintogy kiközösítve élni, részben pedig, hogy aulikus érzelmeit demonstrálja, mert úgy érzi, hogy erre lemondása miatt szükség van. Újbóli alkalmaztatására azonban így sem került sor. Visszatértekör egyébként már folyik a szerencsétlen török háború, s a pattanásig feszült az ország politikai hangulata, majd II. József politikai rendszere teljesen összeomlik, maga alá temetve a nagyszívű teoretikus teljes erkölcsi és politikai önbi-zalmát.

A süllyedő hajóról való menekülés javított valamit a nemzeti közvélemény szemében Széchenyi Ferenc helyzetén, mindenesetre talán ő volt az egyedüli a kerületi királyi biztosok közül, aki, ha megtépázva is, de mégis ki tudta menteni valamennyire reputá-

---

kényszeríti rá, hivatalt vállalnak, lelkiismeretük furdalása elől nem fognak menekülni." A sarokba szorított Széchenyi válasza ez volt: „... emberbarát leszek a nélkül, hogy megszűnnék jó hazafi lenni. De ha e kettőt megegyeztetni nem lehet, inkább emberbarát, mint pátrióta akarok lenni." (Két nélküli fogalmazás Hajnóczy iratai között.) (Fraknói i. m. 104, 106. l.)

ciójának maradványait a katasztrófából.¹⁴ Erre mindenesetre törekszik is, a gyermekeit a közhangulatnak megfelelően magyar ruhában járattja¹⁵ s melléjük magyar nevelőt fogad.¹⁶ Fraknói¹⁷ ebben Széchenyi Ferenc nacionalizmusára lát bizonyítékot, holott ez, a nyilvánvaló opportunizmus mellett, az ezeitőben szenvedélyesen lobogó nacionalista nyelv és ruhátüntetés Bécsig ható szuggesztiója, amely a nyolcvanas és kilencvenes évek fordulóján olyan erős, hogy a főherceg-nádor maga is magyar ruhát hord.¹⁸ Az adott helyzetben semmi különleges hazafiúi erény nincs abban, amit Friedreich szintén, mint bizonyítékot említ fel, hogy a Széchenyi házaspár a náluk 1789-ben látogatóban levő Kazinczy előtt tüntet azal, hogy a gyermekek magyarul is tudnak.

Ahogy II. József alatt túlzó monarchista volt,

¹⁴ Lásd Adonyi György már idézett levelét, amely a közvélemény álláspontját tükrözi vissza. (Fraknói i. m. 140. l.)

¹⁵ „Ő is (t. i. Széchenyi Ferenc) Latomus és igen jó helyen van a szíve. Bétsben mind a' fijának, mind a' leányának magyar asszony dajkákat tart, akik a' Fejre valóban hordozzák a kis grófokat a Bástyákon“ Pálóczi Horváth A. levele Kazinczyhoz. (Kazinczy levelezése. I. köt. 421. l.)

¹⁶ Tibolth Mihályt.

¹⁷ Gróf Széchenyi Ferenc. Bp. 1902.

¹⁸ Kazinczy így számol be erről az országos lázról: „A nadrágoeskák, haczukák, libernyákok egyszerre tűnnek el. Gombkötőink nem győzik verni az aranyzsinórt, sújtást, kreppin rojtokat, paszomántot; s Erdélyben, hol minden aranyfonál elfogyott Kassáról mene a kalaproit és mentekötő s nem postaszekerem, hanem, hogy négy nap alatt már vehessék, a leveleket hordó postán... Lobogott a Zrínyi kucsmája minden fejen pipaesszín posztóból, fekete magyar bárány prémjével s ennél eszesebb fejfödőnk nem lehet, mert legelőcsőbb volt s legalkalmasabb; lobogott a kócsagtoll a nyuszós kalpagokon s prémet növe szája fölött minden.“ „A párisi lipántok helyett asszonyságaink fekete csipkés kontyokat vevének fel, leányaink pártákat, s derekaikat vállba szoríták s kötenyt kötöttek...“ (Pályám emlékezete. 138. l.)

„Nagyváradon 1789. októberében Tisza István bájlára csak két tisztviselő jött el német ruhában: az egyiknek kabátját összetépte a háziúr.“ (Szilágyi: Magyar nemzet története VIII. köt. 458. l.)

Az egykorú bécsi lapok magyarországi német tisztviselők kiutasítása miatt méltatlankodnak. — A nacionalista nyomás tehát feltűnően nagy lehetett s ez alól éppen Széchenyi Ferenc nem vonhatta ki magát.

a II. Lipóttal beköszöntő nemzeti reformmozgalom idején Széchenyi Ferenc is nemzeti reformerré válik, hisz a király is az, a valláspolitikai országgyűlési küzdelmekben katolikus létére a protestáns egyenjóság híve,¹⁹ elsősorban, mert a király is körülbelül ezen az állásponton van,²⁰ másodsorban pedig azért, mert az ő II. József alatt annyira kompromittált személyének síma visszatérését a közéletbe az ország protestáns köreinek pártfogása tette lehetővé.²¹

Amint II. Lipót szabadelvűbb rendszerét I. Ferencnek a reformok gondolatával sokkal kevésbé rokonszenvezőbb uralma váltja fel, Széchenyi Ferenc is sietve reakcionáriussá válik, bár az új uralkodó óvatosan kibontakozódó politikai álláspontját kissé elkeszeveszi észre.²² A koronázás után meglepetésszerűen lemond reformbizottsági tagságáról,²³ sőt a nemzeti közvélemény nagy megütközésére arra is rá akar-

¹⁹ Magyar Kurir 1791. évf. 367. l.

²⁰ Lásd II. Lipót 1790. nov. 7-én kelt királyi leiratát, amely ellen a katolikus klérus tiltakozott is, de sikertelenül. (Fraknói i. m. 145–146. l.)

²¹ „Az ország összes protestánsainak szeretetében és őszinte ragaszkodásában Nagyméltóságod ne kételkedjék, azok, mivel Nagyméltóságod igaz és őszinte hajlandóságát tapasztalták, nemcsak óhajtják, hanem azon is vannak, hogy Nagyméltóságod az előkelőbb közhivatalok egyikére emeltessek . . .” (Abdonyi György már idézett 1790. máj. 20-i levele.) (Fraknói i. m. 140. l.)

²² Már az az engedékenységre is, amelyet II. Lipót és kormánya tanúsított a magyar reformrezgolódésekkel szemben, nem annyira őszinte álláspont volt, mint inkább a bel- és külpolitikai kényszerhelyzetnek tett engedmény. A Lipótot követő Ferenc császárnak a nehézségek megszűnte óta egy bátor és őszinte reakciós magatartásra annyival nagyobb lehetősége volt, mert a Lipót alatt oly zilált külpolitikai helyzet rendeződésén kívül, ebben a politikában kész segítségre lelt a francia forradalom felől érkező egyre sötétebb hírek miatt ideges, s minden reformmozgolódásban a forradalom nyitányát szemlélő főnemességben is. Az országgyűlési zajgásban Széchenyi Ferenc nem vette észre rögtön a hirtelen beálló politikai fordulatot.

²³ „Hát ugyancsak lemondta az urbáriális deputatiónak? Ha úgy, bizony igen vétettél, hogy hazádnak ezen nagy szolgálatot megtagadtad . . .” (Pászthory levele Sz.-hez 1792. nov. 8-án.) (Fraknói i. m. 164. l.)

ja bírni a királyt, hogy oszlásson fel minden országgyűlési reformbizottságot.²⁴

Ettől az időtől kezdve Széchenyi Ferenc reakcionárius magatartása egyre szembeszökőbb, s ennek indítékai között az időszerűtlen reformkereskedéssel most meg már az udvarral szemben túlzásba ment gróf megszeppenése mellett hihetőleg ott szerepel az az egyre erősödő riadalom is, amely a franciaországi véres események híreire a mágánsvilágon egyre inkább erőt vesz.

A főúri rend ezen kollektív megszeppenése, amelynek Fueter a „páni félelem“ találó elnevezést adja, Széchenyi Ferencben a kétségbeesés fokozódik a Martinovics-féle összeesküvés kipattanásakor, amelybe saját titkárnja és pártfogoltja, Hajnóczy is bele van keveredve, sőt neki magának is voltak némi ártatlan kapcsolatai Martinovicssal, úgy, hogy a Grève-piac győtrő reminiscenciáit most egyszerre a bécsűjhelyi verpad, vagy legalábbis a börtön és a kegyvesztettség sötét iszonyata váltja fel lelkében.

A kormányzat részéről alkalmasint rá is ijesztettek kissé,²⁵ ami tökéletesen elég volt ennek a testileg-lelkileg gyenge embernek,²⁶ hogy most már minden politikai közösséget megszüntessen a nacionalista körökkel, és patrióta nimbuszának utolsó maradványait is áldozatul dobva, most már, és ezután mindig, kendőzetlenül az ő mindenáron lojális emberi és politikai arculatával mutakozzék. Az 1795 utáni években a nemzeti attitűdök amúgy is erősen mérséklődnek, különösen a vezető főúri családok körében, hiszen a Martinovics-féle mozgalom liberális-revolucionista elemei

²⁴ „Hogy jó királyunkhoz elmentél, igen nagyra becsülöm szívedet, de azt megvallom, meg nem foghatom, mi lehetett az okod, hogy királyunktól a deputatiók dissolutioját kívántad...“ (Pászthory levele 1793. febr. 7.) (Fraknói i. m. 164. l.)

²⁵ „Indecny ráijesztett, osztán maga is érzette, hogy ifjabb korában freymaurerkedett...“ — írja róla Kazinczy-nak Kultsár Ferenc később. (1809. január 21-én kelt lev.) (Fraknói i. m. 171. l.)

²⁶ „... gr. Széchenyi gyenge lelkű, úgy, mint szemű volt mindenkor.“ (Gr. Dessewffy József levele 1809. márc. 1-én.) (Fraknói i. m. 171. l.)

szinte elválaszthatatlanul kúszálódnak kuruckodó-nacionalista motívumokkal, legalább is Bécs felől nézve, úgy, hogy Széchenyi mellett szinte az egész díszmagyaros, vitézkötéses barokkmagyar főúri társadalom kompromittálva érzi magát. Széchenyiéknél is sietve a ládák mélyére kerülnek a magyar ruhák,²⁷ az udvar azonban egyelőre hűvösen fogadja a lojalitás készséges hangsúlyozását és éveknek kell eltelnie Széchenyi Ferencnek új és új tettekkel²⁸ kell lojalitását bizonyítani, míg újra rávetődik az uralkodói kegy sugara a somogyi főispánság elnyerésével, 1798-ban.

Az a magatartás azonban, amely Széchenyi Ferenc közéleti pályájának első perce óta a nacionalista közvéleménynek a csalódások oly hosszú sorozatát okozta, meghosszulta magát, mert a municipiális körök meglehetősen hidegen fogadják. Ez az elutasító magatartás mélyen sérti az alapjábanvéve érzékeny és adott esetben az erőszakoskodástól sem idegenkedő embert,²⁹ akinél *actus maioris potentiae*-k so-

²⁷ A főherceg-nádor, aki eddig magyar ruhában járt, mostantól kezdve tüntetőleg leteszi a magyar viseletet, irányt szabva ezzel az aulikus főnemesség megtartásának.

²⁸ Széchenyi Ferenc a fr. háború céljára rendkívüli subsidiumként 1796-ban 4000 mérő zabot, 1797-ben 12.000 frtot adott az országos megajánlásra kívül. Ez a szokás hovatovább az uralkodói kegy hajhászásává fajult az ambiciózus főnemesség körében, úgy, hogy 1806-ban a rendek táblája is megbélyegezte, sőt egyes főrendek is felszólaltak ellene. A jún. 17-i ülésen br. Vay Miklós felszólalt a magánosok segélynyújtása ellen, mert az „kaput nyit arra, hogy hivatalok, méltóságok s különféle kedvezmények pénzen vásároltassanak a megszorult udvartól...” (Fraknoi i. m. 258. l.)

²⁹ „Isten áldjon meg tégedet. Minthogy extraktusodat (számadás) a gyakran kiadott parancsolat ellen még eddig bé nem adtad, azt akarom, hogy holnap korán reggel idehozni el ne mulassad, különben vasra veretlek és ide hoztatlak.” — írja tiszttartójának 1781. máj. 20-án a 27 éves Széchenyi Ferenc. (Fraknoi i. m. 132. l.)

1795-ben, ő, az aufklárista emberbarát, jogtalanul, hatalmi eszközökkel fosztja meg nagycenki jobbágysait bizonyos földektől. A dologból egy három évig húzódó per lett, amelynek során a jobbágyok két felségfolyamodványt is nyújtottak be a királyhoz, okmányok sorozatával bizonyítva, hogy a kérdéses földek még 1631-ben vásárolt örök tulajdonuk. A pert a király a megyei bíróság elé utalta, ahol azt a jobbágyok természetesen elvesztették, sőt a vezetőket Szé-

rozatában mutatkozó gögös dacot vált ki a visszautasítások következtében kényelmetlen, sőt sokszor lealázó helyzetének tudata. A túlzóan aulikus főispán és a megyei közvélemény közötti ellentét évekig parázslik, míg aztán sorozatos hatalmaskodásai,³⁰ amelyekbe egyre jobban belehajszolta a közbecsülés elvesztésével előállt fonák helyzete, de még inkább a nemzeti akarattal szembehelyezkedő országgyűlési magatartása³¹ egy évekig tartó hajszát robbant ki ellene, tulajdon sógorai, a Festetich grófok és más megyei ténylezők vezérlete alatt. A király végül is hatalmi szóval menti meg főispáni tekintélyének maradványait, ő pedig érezve, hogy helyzete egyre fonákabb a magyar körök előtt, hogy személyével szemben egyre nő a gyűlölet és a megvetés,³² teljesen és végleg visszavonul a közélettől.

Életét ettől az időtől kezdve egyre nagyobb túlnyomósággal a vallás tölti be tartalommal. Szinte magától értetődően kerül ő is, háza népe is a bécsi szent-

chenyi Ferenc vasma verette és lecsukatta. Még az elvett földekért járó jogos vételárat sem fizette meg nekik, legalábbis hét év múlva, 1802-ben még nyújtottak be hozzá a megfélemlített jobbágyok ilyen tárgyú folyamodványt. (Fraknói i. m. 171—176. l.)

³⁰ 1808-ban egy három évig húzódó fegyelmi eljárás indult meg Somogy vármegye panaszára Széchenyi Ferenc főispán ellen harmincegy rendbeli hatalmaskodás miatt. Széchenyi Ferenc ennek következtében vonul vissza a közélettől. (Fraknói i. m. 263—270. l.)

³¹ 1802 óta a kormány és a főrendi tábla következetesen megakadályozza a nemzeti gravamenek és kívánságok országgyűlési tárgyalását. 1807-ben a rendek sérelmi politikája már igen elkeseredett. A sérelmek tárgyalására vonatkozó követeléseiket hatszor terjesztik a főrendi tábla elé, s az hatszor utasítja ezt vissza. Az aulikus párt vezérszónoka mind a hatszor Széchenyi Ferenc, aki egyszerűen lehetetlenné tette a sérelmek szőnyegrehozását. (Fraknói i. m. 255. l.)

³² Kazinczy Ferenc bizalmas leveleiben gyakran, lesújtó ítéleteket hangoztat róla, pedig ő tárgyilagos ember. Megütöttségét fejezi ki a fölött, hogy „ausztriai módon” gondolkodik, ő, aki „másrésről olyan szépen gondolkodott nemzetéről.” „Hogy Széchenyi nagy ember — volt, az tagadhatatlan. Túlélte magát. Fényért volt nagy, és igazi erő nélkül, de nagy volt.” 1806. okt. 27. dec. 7. dec. 8-i levelei. — (Kazinczy levelezése IV. k. 385, 418, 422. lapok.)

nek. Hofbauer Kelemennek a hatása alá, mindinkább elmélyülnek, sőt eltűlözödnak vallási vonatkozásai, társasága hovatovább hozzá hasonló rajongókból³³ tevődik össze, s 1816-tól egyre gyorsuló ütemben szakadoznak el azok a szálak, amelyek még a földihez kötik. Egy fokozódó spiritualizálódás ez, amelyben azonban van egy gyötrő, de egyben kibékítő elem, s ez az, hogy a legutolsó makacs szál, amely a földhöz fűzi, s amely csak a halálos ágyán szakad el, egy kései jussát követelő plátói érzés, egy passzív vágy szemrehányása, amely az elvesztétt hazához fűzi.

3.

Gróf Széchenyi Ferenc egyéniségének állítólagosan feltűnő nemzeti karakterét boncolgatva, érintenünk kell még két tény, amelyekre szinte közhellyé vált már hivatkozni, mint az ő nacionalista egyéniségének perdöntő bizonyítékára: s ezek a Nemzeti Múzeum alapját megvető Széchenyi könyvtár eladományozása és az ő magyar irodalompartolása.

Vitathatatlan az, hogy a magyar művelődéstörténet mindkettőért örök hálával tartozik Széchenyi Ferenc emlékének, a két tény par excellence hazafias vonatkozásait, és nem gyakorlati, hanem morális szempontból való felmérését illetően azonban a pontos és becsületes történelmi kritikának meg kell állapítania, hogy a két tény egyrészt kivételes, nem pedig tipikus gesztus, vagyis nem foghatók fel egy állandó magatartás kisüléseinek, mert hiszen e kettőn kívül Széchenyi Ferenc élete kiváltképen hazafias karaktert seholsem mutat, másrészt pedig ez a két gesztus, mint

³³ „Ich wohnte in dem Haus meiner Eltern — írja Széchenyi István 1819-ben — mit denen ich wenig vertraulichen Umgang pflegte; da mich meine Ansichten mein Gemüth, und meine so oftmaligen Abwesenheiten von ihnen beinahe gänzlich schieden. Ihre Umgebung war nicht die meine Meistentheils (waren es aber): Geistliche — oder junge Leute, die wegen natürlicher Schwäche — zerrütteter Gesundheit, und Scrupeln, bei Zeiten schon, ein andachtsvolles heiliges Leben einzuschlagen pflegen.“ (Széchenyi: Naplók. I. köt. 703. l.)

magános jelenség sem tekinthető kristálytiszta nacionalista megnyilatkozásnak.

Ha a történelem-lélektani vizsgálódás tisztító vizsugarát egy kissé ráeresztjük, a két gesztus romantikus mázából igen sok lepereg. Kiderül ugyanis, hogy a könyvtár, roppant nagy immanens értéke mellett sem jelentett Széchenyi Ferenc részéről akkora áldozatot,³⁴ amilyennek első pillantásra látszik. Kiderül az is, hogy az adományozás, mint igen sok más egyéb is Széchenyi Ferencnél, elsősorban nem a nemzet, hanem inkább a király felé alkalmazott gesztus volt,³⁵ s első

³⁴ Fraknói Vilmos idézett munkájában 160.000 frt-ra teszi a Széchenyi Ferenc által a könyvtárra fordított összeget, ez az összeg azonban nemcsak nem mutatható ki, hanem nem is valószínűsíthető. Ami pedig valószínűsíthető, az nagyobb részben ajándékozásra szánt díszes katalógusok kinyomatására ment el, amelyeket Széchenyi mindenfelé szétküldözött.

A könyvtár nagyjából három forrásból eredt. Az első a családi könyvtár magyar vonatkozású része volt, tehát öröklött vagyon, a második a Kovachich Márton Györgytől 6000 forintért vásárolt — Kovachich szerint, általa mintegy 20.000 forintnyi áldozattal létesített — gyűjtemény, s a harmadik az 1796-tól 1802-ig, úgyszólván az egész ország literátus társadalmának segítségével gyűjtött anyag, amelynek jelentős részét Széchenyi magyar vonatkozású könyvtárának hírére, tanítók, tanárok, papok, diákok, írók, falusi parókiák levelesládáiból, magánosoknál hányódó lim-lomok tömegéből, kisebb magánkönyvtárakból stb. gyűjtötték nagy lelkesedéssel és Széchenyire nézve aránylag nem megerőltető anyagi áldozattal össze. Az, amit Széchenyi Ferenc könyvek és okiratok vásárlására áldozott, komoly számítással nem tehető többre 20—25.000 forintnál, ami Széchenyi Ferenc két millió forintra becsült vagyonához és ennek megfelelő jövedelméhez képest igazán nem jelentős összeg, ha meggondoljuk, hogy a felét sem teszi ki annak, amit helyettes báni és somogyi főispáni installációinak költségeire kifizetett. (A kettő együtt mintegy 50.000 forintba került. Lásd Fraknói idézett munkáját.)

A díszes kiállítású, 15 vaskos kötetet kitevő katalógus előállítási költségei mintegy 25—30.000 forintot tehettek ki. E katalógusok kiadása sok tekintetben hiúság kérdése volt Széchenyi Ferencnél, aki ezzel könyvtárának, vagy talán inkább önmagának, egy kis európai reklámot akart csinálni.

³⁵ Élénken rámutat erre a mód, ahogyan ebbe az adományozási ügybe Széchenyi Ferenc a király és a nádor személyét bekapcsolta, a könyvtár felírataiba a király és a nádor nevét beleszerkesztette, sőt már maga az a tény is, hogy ebben az ügyben nem az éppen üléselő országgyűléshez

számú motívuma — részint egyéni, részint családi — hiúság,³⁶ de kiderül az is, hogy a könyvtár gyűjteményi teljességének fenntartása a magyar és magyar vonatkozású irodalom növekedésével a századfordulón már egyre kellemetlenebb terhév kezd válni a Széchenyi-jövedelemnek, valamint az is, hogy az ajándék, belső természeténél (speciálisan *magyar* könyvtár volt) és a külső körülményeknél fogva szinte kizárólag csak a magyar nemzetnek, vagy valaminő magyar intézménynek volt adható. Vagyis a Széchenyi könyvtár magyar célra történő eladományozásához nem kellett valaminő pozitív és a magyar kortársakénál jelentősebb nemzeti érzésnek közremunkálnia. Végül ide kell jegyeznünk az adományozás különös módját is. Gróf Széchenyi Ferenc kérvényt nyújt be a királyhoz az adományozás engedélyezése iránt, a könyvtár elnevezésébe beleszerkeszti a király és a főherceg-nádor nevét, a könyvtáradományozással kapcsolatban a kautélák egész szövevényét köti ki a maga és utódai számára s a kérvényben *kérelmezi* azt a mindenki számára magától értetődő „jogot“, hogy a továbbiakban is ajándékozhasson a könyvtárnak könyveket... holott a gesztus hazafias jellege esetén mindez elintézhető lett volna egy országgyűlési beadvánnyal. Meny-

fordult, ami a legtermészetesebb lett volna, hanem a királyhoz. (V. ö. Fraknói i. m. 235—240. l.)

³⁶ Gróf Széchenyi Ferenc felháborodik azon, hogy Kovachich Formulae solennes Styli c. kiadványában a Széchenyi könyvtár kézirat katalógusát leköszölte, illetőleg kiadványsorozatát a cenki könyvtár kéziratkatalógusával nyitotta meg, mert neki „soha nem volt szándékában saját könyvtárának kéziratkatalógusát“ egy az összes magyar vonatkozású kéziratok egyetemes tárában kiadni. (Fraknói i. m. 232. l.)

A könyvtár alapító levelében kikötötte, hogy a könyvtár a Széchenyi nevet viselje és soha össze ne kevertessék más könyvtár anyagával. Az elnevezéssel kapcsolatban kiemeli: „Keresztnevemet nem kívánom a felíratban feltüntetni, mert nem akarom, hogy hiú dicsekvésnek tűnjék fel eljárásom.“ (A császárhoz intézett kérvényben.) (Fraknói i. m. 235—240. l.)

Egyébként néhány évvel előbb egy cseh mágnás, az egyik Kinsky gróf adományozta könyvtárát a cseh nemzeti könyvtár céljaira. Sz. F. a mintát innen vette.

nyire messze van mindez a fiú 1825-i gesztusától a Tudományos Akadémia megalapításával kapcsolatban!

Irodalompártolásával kapcsolatban legyen elég annyit megjegyeznünk, hogy az kordivat, sőt kortűnet volt akkoriban, nemcsak nálunk, hanem külföldön is, afféle barokkos szokás, amelyet Széchenyi Ferencen kívül igen sok főúr gyakorolt,³⁷ és pedig sokkal inkább főúr, semmint magyar voltánál fogva, legfeljebb talán azzal a különbséggel, hogy a többiek inkább a feleségüket szerepeltették ezzel kapcsolatban. Egyébként a gróf Széchenyi által erre fordított összeg, mint nemzeti áldozat, nem tekinthető jelentékenynek, és nem tekinthető különösen hazafias tevékenységnek sem, mert német nyelvű imakönyvekre és egyéb pietisztikus kiadványokra, valamint osztrák karitatív intézményekre ennél jóval jelentősebb összegeket áldozott.

Gr. Széchenyi Ferenc alakja és politikai pályája fölötti szemlélődés végén elkerülhetetlen a kutató számára, annak a keresése, hogy mi lehetett az a vonzóerő, ami a gazdag és független arisztokrátiát abban a politikailag kényes korszakban olyan népszerűtlen, visszás, sőt súlyos helyzet vállalására ösztönözte, mint amilyet az ő politikai szerepvállalása jelentett. Fel kell vetnünk a kérdést, hogy alapos történelmi és lélektani meggondolás után lehet-e magyarnak, és nacionalista lelkületű embernek tekinteni Széchenyi Ferencet, vagy teljességgel meg kell fosztanunk alakját ettől a rokonszenves világnézeti vonástól és a nacionalista gátlásokat nem ismerő lojalitás-eszményt kell közéleti tevékenységének tengelyébe állítanunk?

A kérdés kétségtől nehéz, mert éppen a magyar történelem produkált oly sokszor olyan korszakokat, amikor a tevékeny lelkek abba a fájdalmas dilemmába kerültek, hogy választaniok kellett egy konstruktív, de nemzetellenes, vagy ilyennek látszó élet és a hazafias tétlenség, sőt esetleg az erőpocsékoló és improduktív kuruckodás között és bizony nagyon sok-

³⁷ Bánffy grófné, özv. gróf Bethlen Lászlóné, gróf Teleki Sámuelné, Marczibányi, gr. Koháry Ferenc, gr. Viczayné, gr. Desewffy József, hg. Grassalkovich Antal stb.

szor, ha történelmileg esetleg helytelen is, de politikailag az improduktív, vagy éppen az obstruáló kuruckodás volt a pillanatnyilag helyes és pillanatnyilag erkölcsös álláspont.

S valóban, egészen 67-ig, sőt még azután is, a Habsburg korszak magyar guvernementális személyiségei nagyjából három csoportba oszthatók. Az első csoportba tartozók jellemzője a monarchikus lojalitással párosult hidegvérű megtagadása a magyar nacionalizmusnak, és eszméinek, a másik csoportba a nagyszámú gyöngék és megalkuvók tartoznak, kiknek egész közéletük nem volt más, mint a bennük élő nacionalista ösztönzések ellen elkövetett folytatólagos házasságtörés. Csak igen kicsiny azok száma, akik nacionalista világérzésük iránti tragikus hűséggel szolgálták az aulikus kormányzati rendszert azért, mert vagy nehéz és kikerülhetetlen missziót láttak abban, hogy vállalják a villámhárító és a vasúti ütköző nehéz és háládatlan szerepét, és sorsát, vagy pedig zsenialitásuk légyőzhetetlen követelőzése döntötte le velük a nacionalista tilalomfákat.

Melyik hát az a kategória, amelybe Széchenyi Ferenc sorolható? Nacionalista-e hát ő valóban, s ha igen, a hat évi eredménytelen és harmadrangú provinciális köztevékenység után hirtelen felsugárzó karrier-lehetőség kápráztatta-e el csupán annyira, hogy népszerűségét és tisztes nacionalista jóhírért is hajlandó volt odadobni a császári kegyért, vagy egy magasabb szempontú missziót látott közéleti szerepvállalásában? Rang, cím és hatáskör volt-e az áhított érték, amelyet hajlandó volt nacionalista tisztességével is megvásárolni, vagy nemesebb motívumok vezették, avagy esetleg eget kérő zsenialitása ostromozta, amikor népszerűtlen és nemzetellenes tevékenységére vállalkozott?

Zseni nem volt, az kétségtelen, habozó és haláláig kialakulatlan puha figurája igen messze esik a Szent Istvánok, Hunyadi Mátyások, gróf Zrínyi Mikószok, Kossuth Lajosok mindezt merő és mindezt kockáztató keménységétől, de hiányzik belőle a Fráter Györgyök, a Széchenyi Pálok, Széchenyi Istvánok, Eszterházy Ferencek, Görgey Arthurok politikai ódiúmokát vál-

láló heroizmusa is. Messianizmusról mit sem tudunk lelkiületében, közéletében valaminő zárt programszerűségének nyoma sincs. Közéleti szerepvállalásának valamilyen politikai misszió jellegét adni lehetetlen-ség. Ha pedig ez így van, akkor csak a cím és rang által elkápráztatottak csoportja maradna a számára vagy az, hogy egyszerűen nem volt nacionalista, lelkiesség mintahogyan nem volt aufklárista sem, hanem mindig alá-zatos árnyképe volt a Legfőbb Tekintélynek, s talán az volt a tragédiája, hogy ez a Legfőbb Tekintély generális eszmékben is és fizikai személyekben is olyan rendkívül gyakran változott éltében s ennek következtében kellett az állandósult politikai és világnézeti metamorfózis állapotában élnie. Gróf Széchenyi Ferenc élete az úgyszólván szünettelen politikai és világnézeti ingadozásokat befogó egyetlen óriási metamorfózis volt, amely nála olyan belső és olyan tökéletes, hogy azt már nem is szabad valaminő konjunktúrális erkölcsi negatívumnak tekintenuünk, sőt éppen a legfőbb tekintélyhez való szoros igazodás Széchenyi Ferenc szellemiségének és életének egyetlen szilárd pozitívuma, valósággal foglalatok egy etikai rendszernek, szinte már-már szenvedély. Hiszen élete első része éppúgy pietisztikus királyimádattal volt, mint ahogyan élete alkonyát is ugyanaz a lojalitás tölti be, csak a személy cserélődik fel, a király helyébe az Isten lép, mert éppen az önálárendelés mélységes ösztönszerűsége az, ami vallási szenvedéllyé mélyül ennél a heteronóm léleknél, aki alig egy negyedszázad alatt II. Józseftől — Hofbauer Kelemenig volt képes eljutni. Pontosan így a legfőbb tekintélyhez való szoros igazodás maximája volt az az erő is, amely Cziráky Mária fiából, a provinciális magyar nemesből a Landstrasse-i palota németül beszélő, író, gondolkodó, érző és imádkozó öreg ösztrák mágnását kiformálta.

Feladatunkhoz képest talán kissé túlsoknak látszik az, amennyit Széchenyi Ferenc alakjával foglalkoztunk, azonban a fiú rejtélyes egyéniségéhez való közelférkőzés ezt éppúgy megkívánta, mint ahogyan szükségesnek mutatkozott Széchenyi Ferenc elrajzolt

alakját megfosztani végre egy idegen ékességtől, mert így a figurája dísztelenebb ugyan, de szemléletünk igazabb, történelmibb és becsületesebb róla. Ugyanis nemcsak méltatlan volna, hanem történelmileg sem volna eléggé indokolt, ha Széchenyi Ferenc állandó igazodását az uralkodóhoz valaminő alantos konjunkturális alaptermészetből származtatnánk. Ugy hisszük, sokkal inkább megközelítjük az igazságot akkor, ha az egyéniségére erőltetett nacionalista jelleg helyett a meggyőződéses lojalitást helyettesítjük be egyéniségmagyarázó alapvonásnak. Így nem marad ugyan patrióta — mert az nem volt —, de tette és magatartása sokkal tiszteletreméltóbbakká válnak a történelmi vizsgálódás előtt.

De meg azonfelül végig kellett kísérnünk őt metamorfózisának azon az útján, amely a magyar talajról Bécsbe vezette el, hogy érthetővé váljék annak a másik nagy metamorfózisnak rejtélyes szükségképisége, amely a Landstrasse-i palota osztrák mágnásának Bécsben született fiát olyan végzetszerűen visszahozta ide, hozzánk, a „csúnyácska hazába.“

4.

Azokat a családi tényezőket kutatva, amelyek ott vannak a Széchenyi István lelkiségét meghatározó öröklött elemek között, nem hagyhatjuk figyelmen kívül Festetich Julia alakját sem.

Bár egy személyes kultúra irányának, valamint ennek a kultúrának formáját megszabó milliónek első tényezője az apa, a legmélyebb belső alapdiszpozíciókat az anya adja meg mindenkinek, a családi tényezőkre való utalás hiányos és egyoldalú lenne tehát az anya alakjának megvilágítása nélkül.

Sajnos, Festetich Julia esetében sokkal nehezebb a helyzet, mint Széchenyi Ferencnél volt, mert Széchenyi István anyjának alakja történelmileg meglehetősen homályban van.

E tanulmány célkitűzései nem engedték meg ennek a külön tanulmányul kínálgató, s Széchenyi István kulturális arcképe tekintetében csak egy szelvényt jelentő terület tüzetes feltárását, azért meg kellett elé-

gednünk a könnyebben hozzáférhető, sajnos azonban túlon túl szerény anyaggal, s a hiányok hipotétikus kiegészítése feletti bírálatot a jövő kutató munkájára kell bízunk.

Festetich Júlia Festetich Pál³⁸ bécsi udvari kamarai alelnöknek, a Dunántúlon hatalmas földbirtokkal³⁹ rendelkező, 1770-ben grófosított arisztokratának, és gr. Bossányi Juliának, a Divék-nembeli ősnemes gr. Bossányi Imre alországbíró leányának, Mária Terézia első udvarhölgyének és intim barátnőjének⁴⁰ a leánya volt.

Mivel az apa hivatala éppúgy, mint az anya udvari méltósága is, állandó bécsi tartózkodást kívánt meg, Festetich Julia gyermekkorát Bécsben élte le, itt nevelődött, de a kuruc Bossányiak⁴¹ hagyományaihoz képest erősen magyar szellemben. Nevelője is magyar piarista volt, Nagy Jeromos, a rend Benyák Bernátot, Dugonics Andrást, Perczel Imrét, Pállya Istvánt, Simai Kristófot felmutató nemzedékéből, s ez a tény a bécsi kamarai alelnök és a Királynő udvarhölgyének lánya esetében, Bécsben nem volt minden accentus nélkül való, még a XVIII. szd. hatvanas éveiben, tehát a hétéves háború évtizedében sem.

Élete végéig igen jól és szívesen beszélt magyarul⁴² s ez Bossányi Julia és Nagy Jeromos hatásán kívül annak is köszönhető, hogy felcseperedve — a hetvenes évektől kezdve — úgyszólván állandóan Magyarországon, férjhezmeneteléig túlnyomórészt Sáphton lakott s Bécshez kötött szülei és katonáskodó

³⁸ Fraknói szerint Festetich György lett volna az apja (V. ö. Fraknói: Gr. Széchenyi Ferenc 88—89 lap) ez azonban tévedés, id. Festetich György nevű tagja a családnak ezeitben nem volt.

³⁹ 168.000 hold.

⁴⁰ Mária Terézia Bossányi Júlia karjai között halt meg.

⁴¹ Bossányi Júlia nagybátyja pl. magának Beresényi Miklósnak volt a titoknoka.

⁴² Mikor férje és gyermekei házasságának negyvenedik évfordulóján egy magukszerkesztette díszalbummal ajándékozzák meg Festetich Juliát, ezt az albumot magyarul szerkesztik, pedig a család alig tud magyarul. Széchenyi István is pl. Liebenberget bízza meg, hogy szerezzen valahonnan számára egy magyar nyelvű alkalmi verset. (V. ö. Majláth: Gr. Sz. I. levelezése I. köt. 39. lapon levő levéllel.)

György bátyja helyett ellenőrizte a kiterjedt latifundium ügyeit, nővérével, Konstanciával együtt.⁴³

A család gazdagabb, és — mint governing family — előkelőbb volt a Széchenyi családnál s Festetich Júlia első házassága a feltűnően jóarcú Széchenyi Józseffel szerelmi házasság volt. Széchenyi Ferenchez — aki már bátyja életében is feltűnően érdeklődött sógornője iránt⁴⁴ — alig két éves házasság után fiatalon özvegyen maradván 1777-ben ment külön pápai engedéllyel feleségül, úgyszólván apja akarata ellenére.

Széchenyi Ferenc csak három évi udvarlás után és igen nehezen nyerte el a feltűnően szép sógornő⁴⁵ kezét, s ennek nem csupán Festetich Pál ellenzése⁴⁶ volt az oka, hanem az is, hogy az özvegy úgy látszik kissé nehezen melegegett fel a kérésként jelentkező sógor irányában.⁴⁷

Festetich Julia csupán két évvel volt fiatalabb az uránál. Egyébként is határozott, kezdeményező és tiszteletet parancsoló egyénisége mellett talán ez a másik magyarázata annak a jóval több, mint valószínű ténynek, hogy döntő életfordulatok idején ő vette át habozó téveteget férjétől a gyeplőt.⁴⁸

⁴³ Néhány idevágó levele — gazdasági beszámoló — van a keszthelyi hercegi levéltárban.

⁴⁴ „... De az mint látom, már az linéán kívül jártál, midőn azt ígéréd, hogy mindenekről tudósítasz, s még is feleségem nadjobb böcsben vólt előted, mind testvér bátyád.“ — Széchenyi József szemrehányó levele, mert Ferenc csak feleségének ír, neki nem. (Csal. levélt. I. 9. I. 16.)

⁴⁵ Még a kor barokkos szokásához képest is áradozó megszólításokkal illetik: „L'adorable Julie“ „L'incomparable Julie“ „Meinem eingefleischtem Engel, meiner adorablen Julie, küsse die Hände“ — írják neki a hetvenes években. (V. ö. Fraknói i. m. 90. l.)

⁴⁶ Festetich Pál többször óvást emel a házassági terv ellen. (L. Fraknói i. m. 88—89. lapjait.)

⁴⁷ „Hogy az menyemnek semmi levelét nem veheted, reménlem az az oka, hogy azt kívánja, hogy őtet elfelejtsed. Azért, ha azt kívánja néked, annyival könnyebben eshetik néked elmédből kivennie, mivel az által az ő kívánságát beteljesíted s részedről szivednek nyugalmát jobban megtalálad.“ — Cziráky Mária levele. (Cs. lev. I. 9. I. 16.)

⁴⁸ Szinte kétségtelen pl., hogy 1786-ban, mikor, mint ker. kir. biztos a fellángoló nemzeti ellenérzés következtében olyan rendkívül fonák helyzetbe került, a felesége rábeszél-

Egy erőteljes egyéniségű feleség feltételezése egyébként is nélkülözhetetlen Széchenyi Ferenc történelmi megértéséhez, mert egyénisége és tettei között érezhető egy ismeretlen tényező hatásának jelenléte, amely nem lehet más, mint az, amely a történelemben férfiak által tanúsított magatartások hosszú sora mögött ott van, mint anonym történelmi tényező, s ez: az asszony. Széchenyi Ferenc közéleti megnyilatkozásainak logikai és lélektani magyarázatánál nem nélkülözhetjük afféle behatások feltételezését, amit egy energikus egyéniségű feleség gyakorolhat passzívabb lelkiségű férjére.

Az az asszony, aki 43 évig tud élni ura oldalán a nélkül, hogy annak egyetlen túlzása hatással volna rá, aki tudott felvilágosodott lenni a nélkül, hogy — mint Széchenyi Ferenc — atheistává lett volna, tudott lojális lenni a nélkül, hogy — mint az ura — denacionalizálódott volna — nem lehetett jelentéktelen tényező a Széchenyi-házban, s mivel Festetich Júlia figurája sokkal erőteljesebb magyar vonásokat sejtet, mint az uráé, közelálló a feltevés, hogy a Széchenyi Ferencsel kapcsolatos nacionalista pozitívumok magyarázata Festetich Júliában keresendő.⁴⁹

lésére mondott le tisztségéről egy fél esztendei habozás után. Ugyszólván a felesége vitte magával utazni, előbb Spaába, majd Angliába. Hogy a döntő elhatározás Festetich Juliától indulhatott ki, mutatja az is, hogy Széchenyi Ferenc Angliából október 29-én már levélben újra felajánlotta szolgálatait II. Józsefnek s nem rajta múlt, hogy ezt az ajánlközt nem vették figyelembe.

⁴⁹ Madarász János somogyi ügyvédnek egy Julia-napi tisztelegő látogatás alkalmával, 1818. febr. 16-án, Bécsben Festetich Julia állítólag többek között a következőket mondotta: „Igen, ő (t. i. Széchenyi István) katona, de az nem az ő pályája, én neveltem őtet, ő egészen az én legkedvesebb növendékem, én ismerem az ő szellemét, lelkületét; ő szívvel s lélekkel magyar; meglátja ügyvéd úr, Magyarországon még olyan nagy hazafi ember nem volt, mint ő. Ő különös szeretettel viseltetik irányomba; ő most itt volna, az én nevem napját sokért el nem mulasztaná; Angliában van azonban, engedelmmel nem sokára barátjával, Bárány Wesselényivel Amerikába utazik“ . . . „Megengedjen ügyvéd úr, hogy ennyi kérdéseimmel fárasztom, de csak a Magyar érti a Magyart. Somogy életem legkedvesebb emlékü helye.“ — A forrás szerzője a továbbiakban azt állítja, hogy Festetich Júlia

A Georgikon-alapító, helikoni ünnepeket rendező, nagy grófnak, a magyar vezényleti nyelvért bátran kiálló és ez ügyben keményhangú memorandumot szerkesztő Graeven-huszárnak a testvérhúga részéről egyébként is logikus a Széchenyi Ferencnél magyarabb érzés, s ha Széchenyi Istvánban később a harminq éves koráig tartó „magyar vagy osztrák“ probléma mégis a szemléletében degradálódás-számba menő magyarság javára dőlt el, ennek — a közvetlen okok mellett — a Festetich Juliától kapott alapdispozícióknak is végzetes szerepe lehetett.

Ime, szakadozottan és itt-ott elnagyoltan ez az a kép, amelyről Széchenyi kultúrájának öröklött elemei loolvashatók.

Vére majdnem tiszta magyar vér, egynyolcad-rész délszláv beütéssel a Festetich törzsökről, magyarsága fölött Széchenyi György várkapitány markáns alakja és a diplomata Széchenyi Pál reverendás árnyéka mellett két, minden vonatkozásban magyar nagyanya nagyszerű figurája áll őrt, Cziráky Máriáé, a vidéki nagyasszonyé, és Bossányi Júliáé az ezer esztendőös Divék-nemzetség kuruc-romantikával övezett ágának nagyszerű hajtásáé.

Ezek azok az erők, amelyekkel a kor Habsburg-politikája hiába birkózik, s amelyek diadalmasan mérlik össze erejüket egy denacionalizálódott apa világnézetével egy nagyszerű konfliktusban, amelynek eredménye az újkori magyar történet legnagyobb esodája: Széchenyi István, a legnagyobb magyar.

felszólította őt, hogy a beszélgetést jegyezze le, és majd közölje Széchenyi Istvánnal (?!). Ezt a feljegyzést Madarász János fia később az Akadémiának ajándékozta és az Akadémia az Értesítő 1901. évfolyamának 46. lapján publikálta. A publikáció, amelyet aztán Friedreich is, Fraknoi is és mások is felhasználtak igen érdekes, de nem valami megbízható, mert 1. Széchenyi István 1818 februárjában nem volt Angliában, 2. ebben az időben még nem is ismerte Wesselényit, 3. amerikai útjának terve csak évek múlva születik meg, 4. lélektanilag érthetetlen, hogy egy egyszerű csövegés lejegyzését Festetich Julia kérte volna. A forrásról lesugárzik, hogy szenzációhajhászás és egy bizonyos Széchenyi-romantika későbbi terméke.

II.

A gyermek és az ifjú.

A XVIII–XIX. szd. Európájának szellemi arcképe: reneszánsz örökség. A reneszánsz lényegében a középkori kultúra elvilágosiasodását és vulgarizálódását jelenti, s a humanizmussal együtt „polgári” kategória. A polgári szellem teljesen elűtö a feudális szellemiségtől s ez idézi elő a reneszánsz arisztokratikus tartalmának halálát, amely a XVIII–XIX. szd. fordulóján következik be. Az új kultúrideal a „hasznossági kultúreszmény.” — Magyarországon a kultúra filozófiai válságán kívül nyelvprobléma is van. Magyarországon a reneszánsz nem vulgarizálódást, hanem latinizálódást jelentett. A latin, a német és a magyar nyelv küzdelmei. A kibontakozást hátráltatja a forradalomtól való félelem. A magyar középoktatás arca a nyelvi küzdelmek tükrében. A főrendű nevelés. A „kulturális” és „civilizációs” oktatási elv hullámmzése. — Széchenyi iskoláztatása minden logika ellenére Magyarországon történik. Neveltetése. Gimnáziumi tanulmányai. Széchenyi művelődése és Széchenyi Ferenc. — Széchenyi műveltsége 1808-ban, 17 éves korában, mikor tanulmányait befejezi.

1.

Az emberi szellem története folyamán talán még soha nem volt olyan zavaros, bonyolult, annyira egymásnak ellentmondó elemekből álló a művelődés fogalmáról vallott nézet, mint a XVIII. szd. második és a XIX. szd. első felét felölelő száz év alatt Európában és benne, — talán még fokozottabb mértékben — Magyarországon.

A százötven esztendő élet-halálharc után lassan gyógyuló és izmosodó magyarság egyre tisztábban látja annak a középkori művelődési rendszernek feltűnő korszerűtlenségét, amelyet a XVIII. szd. harma-

dik harmadába lépve még mindig magával hureol, az új magyar művelődési eszmény megfogalmazásának izgalmaiban azonban hiába keres mintát bármerre is Európában, a művelődési eszmények halmazállapota talán még sohasem volt annyira folyékony nyugaton sem, mint éppen most.

A XVIII. és XIX. szd. fordulójának szomszédságában elhelyezkedő évtizedek Európája, mint szellemi arckép, megglehetősen nehezen apperceptálható, s jellemzéséhez elengedhetetlenül szükségesnek látszik néhány pillantást vetni arra a folyamatra, amelynek során legjellegzetesebb vonásai kiformalódtak.

A köztudat a reneszánsz-fogalom leglényegesebb tartalmi elemének az antik kultúra újjászületését jelöli meg. Ez körülbelül igaz is, ha a reneszánszt par excellence művészettörténeti — s ebbe beleérttem az irodalomtörténetet is — fázisként szemléljük. Ha azonban a reneszánszt az előbbi szemponton túlmenően politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési jelenséggént, tehát a maga egyetemes történelmi szövevényében vesszük szemügyre, mint ahogyan a reneszánszt így is kell szemügyre venni, akkor lehetetlen meg nem látnunk még két olyan jellegzetességét, amelyek első pillantásra kevésbé észrevehetőek ugyan, de mint történelmi erők jóval meghaladják a reneszánsz művészeti jelentőségét, s ezek egyike a nacionalista világnézet, a másika a benne jelentkező, s azóta „polgárinak” nevezett új élet- és kultúraformáció.

A reneszánszsal, mint az európai nacionalizmus első jelentkezésével, itt nem kívánunk még érintőleg sem foglalkozni, mert ez tanulmányunk határain teljesen kívülesik. Kell azonban néhány mondatot szentelnünk a reneszánszsnak, mint a „polgári” Európát kialakító folyamatnak.

A reneszánszt — más egyéb másodlagos okok mellett — elsősorban Európa urbanizálódása hozta létre. Tehát nem azt mondtuk, hogy Európa urbanizálódása tette lehetővé, hanem azt, hogy hozta létre. Nem időzhetünk — hosszasan — annál a gondolatnál, hogy a reneszánsz számára, mint az első európai tömegmozgalom számára, nélkülözhetetlen lett volna

egy sokrétű, de nyelvtileg azonos embercsoport fizikai együttléte, hiszen ez talán nem is kíván érvelést, csupán rá akarunk mutatni néhány összefüggésre.

A reneszánsz hazája nem Itália, hanem — s ez mást jelent — az itáliai városállamok. Ennek a mondatnak hangsúlyos része az, hogy a reneszánsz hazája szükségképpen olyan politikai formáció, ahol a városlakók teszik az ország vezetőrétegét, szemben a feudálisztikus nemesi állammal, ahol a város és lakói politikailag alacsonyabbrendű szerepet játszanak.

Hogy a reneszánsz az Appenin-félszigeten született, annak csak kisebbik oka az, hogy ez a földdarab földrajzilag azonos a római birodalom súlypontjával és történelmileg is a legközelebb áll hozzá, a másik, a fontosabbik ok az, hogy itt — elsősorban Firenzében — alakult ki elsőnek egy jellegzetesen urbánus szellemiség, s ez a szellem elsősorban nem esztétikai, történelmi, vagy faji okoknál, hanem urbánus azonosságánál fogva bukkant rá Helias és Róma szintén urbanikus kultúrájára. Az urbánus szellem karaktere akkor válik szemmel láthatóvá, ha a kolostor-kultúrával állítjuk szembe, mert az urbánus kultúra szükségképpen világi, triviális és demokratikus kultúra. Nélkülözhetetlen velejárója a humanisztikus anyag, szemben a teológiai jelleggel, a könnyedebb etika, és a nemzeti nyelvnek, mint a *tömegek bekapcsolásához nélkülözhetetlen* kulturalis igénynek a jelentkezése. A középkori urbánus szellemnek, következésképp az urbánus kultúrának is, hordozója nem a pap, nem a lovag, hanem a polgár, a városlakóvá civilizálódott európai barbár, még akkor is, ha Brunetto Latiniak, Medici Lorenzonak, vagy VI. Sándornak hívják is.

Persze az urbanizálódás, húzódozva bár, de folyik ott is, ahol az urbs nem államforma, nem politikai egység, nem *polis*, hanem csupán földrajzi és még legfeljebb gazdasági képződmény és ez teszi a reneszánsz terjedését lehetővé Itálián kívül is. A reneszánsz beköszöntése — talán az egy Magyarországot kivéve — mindenfelé a városok privilegizálódásával esik egybe, és nem véletlen, hogy nálunk is a XV. szd.

elején, Zsigmond korában ad először életjelt magáról a reneszánszsal együtt a polgár.¹

A humanizmus is már a polgár értéktudata, a polgár tiltakozása a születési osztályzás ellen, tehát a reneszánszsal azonos urbanisztikus jelenség, éppúgy, mint ahogy a reneszánszsal egyazon töről fakadó urbanisztikus jelenség a reformáció is, amelynek karaktere kísértetiesen reneszánsz-karakter: hazája az Itáliához sokban hasonló territoriális megoszlású és a XV. szd. végére erősen urbanisztikus vonásokat felvevő német föld, formakeresése szintén az antik, de a keresztény-antik felé fordulás, folyamata szintén vulgarizálódó folyamat, etikáját szintén laxizmus jellemzi, szintén nacionalista vonásokat mutat, a reneszánszhoz hasonlóan szintén van demokratikus színezeete, és — a reneszánszhoz hasonlóan ez sem egyéb a tömegek szemében, mint forradalmi forma és folyamat egy helytelennek érzett világrend ellen. A bibliát vulgarizáló lutheri gesztus akkurátusan azonos jelenség a költészetet vulgarizáló Divina commedia létrehozásával — egyszóval egyetlen közös spiritus rector munkál Európában a XIII. szd. óta: az urbánus szellem, s mindannak, ami ezen a földrészen azóta megfigyelhető, kereszteljen el egy-egy folyamatot bárminek is a történelem, közös tengelye ez.

A hellén-római örökség, mint *tartalom*, aránylag nem is hosszú életű a reneszánszban, még a művészet terén sem. Bár egy bizonyos klasszicizáló jelleg észrevehető még évszázadokon át, ez azonban hovatovább egyre inkább csak formává válik, s csak azért ér meg olyan hosszú időt, mert a formák mindig tovább élnek, mint a lények. A belső lényeg — már csak absztrakt mivoltánál fogva is — gyorsan változik. A változó lényeghez még sokáig próbálják át- meg át-szabni a formát, s nevezik azt klasszicizmusnak, neoklasszicizmusnak, barokknak, rokokónak, sőt empirenak is, míg egyszer aztán felteszi magának az európai ember a kérdést: miért kell egyáltalán a rene-

¹ Nagy Lajos-korabeli magyar előreneszansz csupán aulikus kisugárzás volt, és inkább a háborús és a diplomáciai élet közvetítése, semmint valaminő urbanikus szívóhatás hozta el Magyarországra.

szánsz számtalanszor átalakított ruhájához ragaszkodni, mikor a benne élő embernek már régen semmi köze sincs többé az antikhoz, mert az ember már régiesen nem antik többé, hanem annak egyenesen az ellenkezője.

Ez a felismerés esik a XVIII–XIX. szd. fordulójára, amely a reneszánsznak, illetőleg annak az üres mogyoróhéjnak, ami belőle még megmaradt, végső felszámolását jelenti, hogy meginduljon egy teljes egészében új valami, amely formailag is meg akar tagadni minden közösséget azzal a szellemi mozgalommal, amelynél semmi sem áll távoabb, mint annak a gépi civilizációnak a szelleme, amely most kezd megindulni rohanó útjára. Átmeneti és ideiglenes *‘αἰσθητικὴν τὴν ἐν αὐτῇ ὑπάρχοντα ἡμετέραν* amelynek nyugodalmas interiőrjéből fájó, de gyámoltalan nosztalgiával integet a hálósapkás, tajtékipás polgár egy imponáló heroizmus ködbetűnő romemlékeinek búcsút az egyik kezével, de a másik kezével már serényen munkálja az újat, amely minden eddiginek revíziója, amelyet gyűjtőnévvel úgy hívunk: modern.

Az európai emberiség újkori fejlődésének következményeképpen a tudomány, az iskola, a tanulás jelentősége, célja és értelme, általában egész filozófiai alapja gyökeresen átalakult. Éppúgy, mint ahogyan a *védekezésről*, mint elsődleges társadalmi funkcióról a *termelésre* áttevődő elsőbbség konzekvenciái kialakították az új embertípust, amelynek alakja egyre nyomasztóbb túlnyomósággal szorította háttérbe a Pap és a Lovag alakját, a művelődési eszmény is teljesen új fogalmazást kap. Sőt a történelmi szükségképiségen kívül, ennek az új fogalmazásnak voltak határozottan kedvező adottságai is. Az utazgató kereskedőpolgár látókörének tágulása, az ipari foglalkozás által biztosított egyhelybenlakó életmód, a katonáskodó nemeség életével szemben, a városnyújtotta közoktatási lehetőségek, a civilizáltabb életforma, a könyv, az autonóm városi élet-társadalmi feladatainak ellátása, és a polgári elem egyre tömegesebb bevonulása az egye-

temekre mind-mind hozzájárultak ahhoz, hogy ez a réteg életszínvonalban és műveltségben lassan a vidéken élő, szétszórt elhelyezkedésű kis- és középnemesség fölé emelkedjék, és szinte szükségképen teszi ez a polgárságot az újkori kultúra letéteményesévé, és kiformálójává.

Mi sem természetesebb annál, minthogy a kultúra iránya ezzel nagyot fordul. Hiszen a városi polgárnak nemcsak a lelki összetétele más, mint a nemesi gondolkodásmód, vagy a papi szellemiség, hanem életkövetelményei is merőben új műveltségi eszményt állítanak eléje.

Az antik tudomány művelője számára, akinek nyugodt megélhetését a rabszolgák munkája biztosította, a tudás, a tudományokkal való foglalkozás nem jelentett létfenntartási eszközt. De nem jelentett a Középkor ingatlanokból élő papja, mégkevésbé lovagja számára sem. A tudomány öncélú, és minden biológiai vonatkozástól független valami volt, huszadik századi szemlélettel szólva nemes időtöltésénél alig volt egyéb, az antik ember úgy is hívta: otium.

Az Újkorba lépő Európában már más volt a helyzet. Az iskolázás, általában a tudományokkal való rendszeres érintkezés, bármely fokon is, kezdett egyre kevésbé öncélú tudományosság lenni, e helyett egyre inkább egy biológiai okokra visszavezethető tudásszükséglet kielégítéseként jelentkezett, mint munka, mint eszköz, amelytől a polgári szellem hasznot, teljesítményt, eredményt várt. s ennek a nagy átalakulásnak legközvetlenebb oka az, hogy a középkori exisztencia szolgáltatáson alapuló exisztencia volt, az újkori létfenntartás alapja viszont az egyéni teljesítmény.

A nagy újkori életformaváltozásnak egykettőre jelentkezik a maga bölcséleti konzekvenciája is, a racionalizmus, majd ennek alapjaira építve a kézzelfogható valóság kizárólagos értékelésének filozófiája, a pozitívizmus, amelynek nyomása alatt az organizált és totális középkori tudomány egyre gyorsuló ütemben kezd szaktudományokká széttöredezni, és ezek mindenikének homlokán ott vöröslik a polgári szellem utilitárista bélyege: a praktikum.

Amilyen természetes és sima folyamat volt a művelődés-eszmény kicserélődése és a műveltség-fogalom belső tartalmának ehhez szabott átalakulása nyugaton, annyira zavaros, elkésett és tökéletlen ennek a folyamatnak a fejlődésképe nálunk, s hogy ez így volt, annak okai a különleges magyar viszonyokban keresendők.

Elsőnek mindjárt fel kell említenünk, hogy az az úttörő munka, amit nyugaton az új művelődés-eszmény kialakulásának előkészítése terén a protestantizmus a maga nemzeti és praktikus jellegű iskolapolitikájával végzett, nálunk szinte teljes egészében el-sikkadt, mert a katolikus restauráció lezajlása alatt a magyarországi protestáns iskola éppolyan közepkorias jellegű, latin nyelvű, teológiai-jogi kultúrát nyújtó és mindenek felett apológiai célkitűzésű intézménnyé fejlődött vissza, mint amilyené a katolikus iskoláinkat formálták a restauráció szempontjai.

Az iskolázás ellatinizálódása egy igen súlyos nyelvi problémával terhelte meg a XVIII. szd-beli magyarságot. A XVIII. szd. második felében, amikor Európában már mindenféle nemzeti nyelven megnyilatkozó nemzeti kultúrák virágzanak, s a művelődési jelleg kicserélődése szinte kizárólag csak kultúrbölcseleti kérdésként jelentkezik, a korszerű magyar művelődési törekvések útjában egy nyugaton ismeretlen technikai probléma áll: a nyelv kérdése. Nálunk először a nemzeti nyelvnek kell a maga élethalálharcát megvívnia, nemcsak a belső közéleti és művelődési közeg, a latin, hanem egy szívós kormányzati törekvésként jelentkező másik nyelv, a német ellen is, hiszen — nem tekintve a kérdés nemzeti vonatkozású oldalát, a német nyelv kérdését — a XVIII. szd-beli magyar értelmiségi ember művelődési idejének és kapacitásának 70—75%-át a nélkülözhetetlen művelődési előfeltétel, a latin elsajátítása emésztí meg.

A magyar művelődés-eszmény kicserélődésében jelentkező zavar és késedelem második oka kétségtelenül az új művelődés-eszményt hordozó polgárság hiánya volt. A XVIII. szd-ban nálunk város és polgárság alig van, mert ami van, az túlnyomórészt német nyelvű és kultúrájú, vagy ha magyar, akkor szellemi-

sége tekintetében sokkal inkább hatványozott falu, semmint európai értelemben vett város, éppúgy, mint ahogyan a magyar műveltségghordozó réteg is sokkal inkább nemes (vagy legalábbis nemesieskedő), semmint polgár a maga újkori, európai és urbanizált értelmében. Amennyiben tehát *magyar* jelentkezése mégis megfigyelhető a „polgári” művelődés-eszményre való átállításnak, ez sokkal inkább a kor szellemének, sugalmazásának és kikerülhetetlen konzekvenciájának tett engedmény, mintsem egy belső „polgári” struktúrából fakadó meggyőződés.

S végül ott van harmadiknak az a zökkenő, amit a megriadt konzervatív erőknek a francia forradalom által kompromittált felvilágosodás ellen feszülő reakciója idézett elő a magyar művelődés átalakulásában. A művelődési eszmény kicserélődésének nálunk ugyanis nemesak a folyamata lassúbb, hanem a megindulása is jóval az általános európai folyamat megindulása után következik be, mert a XVIII. szd. első kétharmadát szinte kizárólag a hódoltsági korszak betegágyáról felkelt nemzet elsőrendű életfunkcióinak restaurálódása veszi igénybe. Így adódik, hogy amikor hosszú vajúdas után éppen elérkezik a kibontakozás küszöbére, a forradalom ellen feltámadó reakció az ora előtt csapja be a kapukat.

2.

Gróf Széchenyi István kulturális kiformalódása a legjellemzőbb vonásokat éppen onnan kapja, hogy első eszmélkedésétől tanulmányai befejezéséig elteltő másfél évtized a modern művelődés eszményének vajúdási korszakával esik egybe. A felvilágosodás eszméiben csalogódott és hirtelen megszeppent apák kora ez a Lajtán túl, a Lajtán innen meg a II. Lipót-féle reformerőfeszítések utáni ernyedtségi periódus ideje, amikor a nemzeti nyelv kérdése élő kultúrpolitikai probléma ugyan már, de még mindig megoldatlan probléma. Ha még felrakjuk a korképre az államvezetés arisztokratikus konzervativizmusának erőteljes vonását és felidézzük egy gyors ütemben denacionalizálódó apa árnyékát, körülbelül előttünk áll az a zavaros

forrás, ahonnan a fiatal Széchenyi kultúrális alapiszponcióit merítette.

S hogy ez a forrás még zavarosabb legyen, arról gondoskodott az a sajátságos kétlakiság, amely a magyar arisztokrácia életformáját jellemezte. Birtokai Magyarországon feküdtek, a mágnás azonban életének túlnyomó részét Bécsben élte le. Az ország legjelentékenyebb közjogi és hatalmi tényezője, s politikáját ugyanakkor sokszor szinte a nemzetellenességig vitt lojális-monarchikus magatartás jellemzi. Az országot az arisztokrácia kormányozza, s ugyanakkor ez az arisztokrácia nemcsak magyarul nem tud, hanem kulturális szempontból is egy világ választja el Magyarországtól. A magyarországi latin nyelvű, teológiai-jogi tartalmú, retorikai formájú és provinciális jellegű műveltséggel szemben a főnemesség az egyedüli magyar réteg, amelynek nyugateurópai értelemben vett műveltsége van.

Egyáltalán nem teszi vígasztalóbbá a képet az, hogy ez nemcsak nálunk volt így, hogy az arisztokráciának mindenfelé volt egy bizonyos nemzetközi, vagy talán inkább nemzetfeletti jellege, mert bár a nemzeti mozaikokra töredezett Európának politikailag ez a rend volt a ragasztóanyaga mindenfelé, nemcsak, mint a diplomácia letéteményese, hanem mint a territorális kultúrák közvetítője és összehangolója is; a különbség azonban az volt a magyar és a külföldi arisztokráciák között, hogy az utóbbiaknál az internacionális műveltség mindenütt egy erőteljes nemzeti kultúrára támaszkodott, míg az inkább bécsi, semmint magyar arisztokrácia kultúrájának egyáltalán nem, vagy csak alig-alig voltak nemzeti gyökerei. A magyar arisztokráciának sokkal több köze volt az európai arisztokráciához, mint a magyar nemzethez s hiányzó vertikális, faji kapcsolatait minden vonalon horizontális, rendi összefüggések helyettesítették.

Ennek oka nemcsak német-francia nyelve, bécsi élete, feltűnő nemzeti különállást, sőt igen sokszor szembenállást jelentő aulikus-monarchista politikai magatartása volt, hanem első sorban nemzeti középregünkötől teljesen elütő nevelése és képzése.

Ha nem volt a Theresianum, vagy más osztrák-német nevelőintézet neveltje — mint ahogyan aránylag kevesen voltak ilyenek² — magántanulóként, házi-
lag nevelték és oktatták a mánásifjút, túlnyomórészt idegen nemzetiségű nevelők s csupán magánvizsgát tenni jelent meg valamelyik magyar, vagy osztrák tanintézetben.³

Magyarul általában nem tudtak. Ha kiesikorkuban magyar dajkájuktól meg is tanultak magyarul annyit, amennyit egy gyermek 2—3 éves koráig megtanulhat, amint beszélni kezdtek, rögtön idegen nyelvre fogták őket, s sem nevelőjüktől, sem szüleiktől magyar szót nem hallottak. Ha volt is magyar nyelvmesterük, a magyar nyelvre fordított idő igen szűkkelűen volt megszabva, hiszen a magyar nyelv tudásának sem kultúrális, sem gyakorlati jelentősége nem volt. Nemzeti kultúrányag elsajátíttatásának nem látták semmi jelentőségét, hiszen a német, vagy a francia kultúra mennyisége és minősége sokkal imponálóbb volt ebben a korban, mint a magyar, a társasági életben hasznavehetetlen volt nemcsak a magyar nyelv, hanem a magyar kultúra ismerete is, a közéletben használatos nyelv pedig a latin volt. „Magyar írók olvasásáról, hazai körülmények, viszonyok jelen állapot, és szellem studiumáról szó sincsen; rövid magyar história, s a nevelés vége felé egy kis felületes magyar törvény: ez mindannak summája, amit az ország jövő törvényhozójának hazája felől tudni szabad“ — írja a mánás nevelésről gr. Dessewffy Aurél még 1835-ben is.⁴

A nemzeti nyelv és műveltség tekintetében azon-

² A Theresianumban, fennállásának első 25 esztendeje alatt mindössze 117 magyar mánásifjú járt inkább rövidebb, mint hosszabb ideig.

³ Amíg a jezsuita konviktusok megvoltak, ezekben sok mánásifjú nevelkedett. Ezeknek felosztatása, valamint a mánások elnemzetlenedése óta azonban a mánássarjak házi nevelésben részesültek. A nevelő eleinte pap-tanár, a századfordulón azonban a szerzetesgimnáziumokban már oly nagy a tanárhiány, hogy magyar pap-tanár nevelőhöz igen nehéz hozzájutni, sőt alkalmazásukat királyi rendelet is tiltja. (Kornis: A magyar művelődés eszményei I. köt. 493. l.

⁴ „Türedékgondolatok egy nevelési tervhez felől.“

ban nem kizárólag főnemességünk a hibás, hibás ebben a provinciális magyar politika is. Hiába izgat a magyar nyelv érdekében már a XVIII. szd. 70-es évei óta a zsendülő magyar irodalom, hiába vetett a magyar nyelv kérdéseire II. József nyelvrendelete olyan tragikusan éles fényt s hiába volt tele az ország a kalapos király halála utáni hónapokban a magyar nyelv közéleti és iskolai használatának követelésével, II. József halálával kikerülve a nemzet szervezetéből a nyelvrendelet irritáló anyaga, a tüzesen lobogó nyelvkérdés egyre csendesebben kezdett pislákolni, s a nagy nyelvi forradalom minden eredménye csupán annyi lett, hogy közép- és felső iskoláinkban kötelező tárgy lesz a magyar nyelv,⁵ a tanítási nyelv azonban változatlanul a latin marad éppúgy, mint ahogyan a hivatalos nyelv is az marad továbbra is

A magyar nyelvet kötelező tantárggyá tevő 1792. évi VII. tc. túlföntúli szerény nemzeti intencióinak legnagyobb részét is elsikkasztja azonban a végrehajtás. A bécsi kormány a magyar helytartótanács heti 9 magyar nyelvi órára vonatkozó előterjesztésével szemben heti 2 órát engedélyez a magyar nyelv tanítására, ezt is csak a főiskolákon és a nemzetiségi vidékeken levő gimnáziumokban, a magyar nyelvi vidékeken nem, mert ott úgyis tudnak magyarul s így a magyar nyelv tanítására fordított összeg feleslegesen kidobott pénz volna. De nem engedélyezi a magyar nyelv tanítását a nemzetiségi nyelvű elemi iskolákban sem, valamint nem engedi a magyar nyelvből tett vizsgálat sikerétől függővé tenni a felsőbb osztályba való lépést sem, azaz az indokolással, hogy a törvény a magyar nyelv tudását a közhivatalképeség szempontjából írja elő, már pedig a gimnáziumi és akadémiai növendékek kö-

⁵ Az 1791. évi XVI. tc. csupán magyar katedrák felállítását rendeli el, hogy azok, akik magyarul akarnak tanulni, tanulhassanak. Csak az 1792. évi VII. tc. teszi a magyar nyelv tanítását és tanulását kötelezővé, rendes tantárggyá azonban ez is csak az ország határán belül teszi, a kapcsolt részekben csak rendkívüli tárgy lesz a magyar nyelv. A tanítási nyelv továbbra is a latin marad. Amint látszik tehát az országgyűlésnek magának sincsenek a latinnal szemben jelentékeny nemzeti igényei. (Korniss: A magyar művelődés eszményei I. köt. 154—155. l.)

zül, de méginkább az elemi iskola tanulói közül nem mindenki akar közhivatali pályára lépni.

A nyelvi restauráció sikerének azonban nemcsak kormányzati akadályai voltak, hanem ezeknél talán nagyobb hatással szerepel itt az ébredező nemzetiségi, elsősorban német féltékenység, s mellette az a konzervativizmus, amely minden korban és minden téren reaktív erő szokott lenni, s amely természetesen e kor közép és felsőfokú tanintézeteinek tanszemélyzeténél is tapasztalható.

Bár már a század 70-es évei óta igen tiszteletre méltó munka folyik egyes lelkes magyar tanárok⁶ részéről a magyar nyelv restaurációja érdekében, sőt egyes iskolaobjektumok is — különösen néhány piarista iskola — végeznek igen szép missziós munkát ezen a téren,⁷ a kor iskoláinak és tanárainak túlnyomó része idegenül áll egy magyar közművelődési nyelvért folytatott mozgalommal szemben. A latin műveltségű, és ezirányban szinte természetszerűen elfogult tanárok igen tekintélyes részében ott élt egy bizonyos sugalmazottság, amely a magyar nyelvben, mint nyelvben, egy primitív és lenézett idiómát, mint tantárgyban pedig egy gyerekes és tudománytalan disciplinát látott, s a magyar nyelv előretörésében a nagyra tartott latinos kultúra devalorizálódását szemlélte nyugtalan féltékenységgel.

Ha már a magyar nemzetiségű tanárok tekintélyes részében is tapasztalható a magyar tanítási nyelv gondolatával szemben bizonyos ellenérzés, még fokozottabb mértékben megvan ez a nemmagyar tanárok és iskolák részéről, ami annál nagyobb hiba, mert az 1792. évi VII. tc. a magyar nyelv tanításának súlypontját éppen a nem magyar nyelvvidékek középiskoláiba helyezi. Így aztán a nem magyar nyelvvidékek iskoláiban a nemzetiségi féltékenység miatt, a magyar nyelvvidékeken pedig egyrészt nemzetpolitikai jelentéktelensége, másrészt a deákosok ellenszenve következtében a magyar nyelv, mint tantárgy középisko-

⁶ Benyák Bernát, Dugonics András, Perczel Imre, Molnár János, Simai Kristóf, Pállya István, Dayka Gábor stb.

⁷ A magyar iskoladrámák a jezsuitáknál és piaristáknál. V. ö. Pazarlay és Szűkmarkosy. Ravasz és szerencsés.

láinkban igen alacsonyrendű szerepet játszik. Jogállása az iskolák belső életében olyasféle, mint manapság tudományos szempontból az éneké, vagy a tornáé, amelyekből az elégtelen osztályzat a felsőbb osztályba lépést nem akadályozza meg. A tantárgy rangjához képest a magyar nyelv tanára is alacsonyabb rangú tagja a tanári karnak, mint a többi tanár.⁸ A magyar nyelvnek, mint tantárgynak tekintélye pontos tükörképe volt annak a helyzetnek, amelyen a magyar nyelv latin nyelvű közéletünk korában tulajdon hazájában volt. Hiába igyekeznek a szóbanforgó törvényeikké végrehajtási utasítása egyes pontjainak revíziójával nagyobb tekintélyt biztosítani neki a magyar kormányzások intézkedései,⁹ a magyar nyelv tanítását, amint ezt az ilyen tárgyú rendeleteknek még évtizedek múlva is megismétlődő kibocsátása mutatja, a többi tárgyak rangjára és jelentőségére emelni még évtizedek hosszú során át sem sikerül.¹⁰

Ily körülmények között egyáltalán nem csodálható, ha a mágánssoknál magyar nyelvű és jellegű neve-

⁸ „Hogy a magyar nyelv tanára nem egyenrangú a többi tanárral, az nemcsak abból következik, hogy valamivel kevesebb (350 forint) fizetést kap, hanem abból is, hogy a helytartótanács rendelete azzal kecsegteti, hogy ha beválik a magyar tanításban, s a latin tanárt kielégítő módon helyettesíti, idővel ennek helyébe emelkedhetik.” (Kornis: A magyar művelődés eszményei, I. köt. 157. lap.)

⁹ A helytartótanács 1796. júl. 7-én kelt 12004. sz. rendeletében a gimnáziumok valamennyi osztályában sürgeti a magyar nyelv, mint rendes tárgy tanítását. Azt is elrendeli, hogy a tanárok a magyar nyelvből külön osztályozzanak (addig u. i. csak magaviseletből, vallástanból és latinból volt külön osztályzat, a többi tárgyat együttesen klasszifikálták), valamint azt is, hogy a magyar nyelvből kellő előmenetelt nem tanúsító tanulót az osztály ismétlésére kell utasítani. (Kornis i. m. 164. l.)

¹⁰ A magyar nyelvből vagy komolytalanul enyhén osztályoztak, vagy a tanuló magyar anyanyelvére való utalással egyszerűen megkerülték a magyar nyelvből való vizsgáztatás kötelezettségét. Gr. Széchenyi István bizonyítványában a „classis in studiis linguae hungaricae” rovatban ezek állanak: „gnarus linguae patriae”, vagy egy másikban: „linguam hungaricam utpote sibi domesticam callet.” (Viszota: Gr. Széchenyi István a gymnasiumban. Századok XLI. évf. 913. 914. ll.)

lés egyáltalában nincsen. Hogyne volnának a már törzöskös bécsiekké vált magyar mágnás családok tagjai németek, ha a Magyarországon született, nevelkedett és élete deléig itt lakó Széchenyi Ferenc is képes volt két évtized alatt családotól oly nagy mértékben elosztrákosodni.

A főúri nevelésnek erősen nemzetietlen, sőt nemzetközi karaktere mellett volt még a XVIII.—XIX. szd. fordulóján egy igen feltűnő jellemvonása, s ez a kor irányító eszméitől való határozott elfordulás. Ez a jelenség annál feltűnőbb, mert a hetvenes, nyolcvanas években az arisztokrácia kultúrája éppúgy aufklárista kultúra volt, mint a művelt középrendé, a szabadkőműves páholyokban éppúgy ott vannak, mint amazok, sőt az 1891-i országgyűlés közoktatási bizottságának főúri tagjain erősen érezhetők egy deisztikus filozófia hatásai is.¹¹ A francia forradalom azonban, és méginkább annak magyarországi politikai kisugárzása,¹² a politikai mellett kulturális szempontból is nagy mértékben éreztette a hatását, amely itt is, ott is erősen reakcionárius átállásban nyilvánult meg. Ez az átállás a mágnásvilág erőteljes revíziós tevékenységében nyilvánul meg, amelynek során szigorú vizsgálat tárgyává teszi saját rendi kultúrájának bölcséleti alapjait. Pontosan ugyanaz a revíziós jelenség ez, amely az első Ratio és II. József aufklárista kultúrídeáljait a Sándor Lipót, József nádor és I. Ferenc által inaugurált kultúrpolitikai felfogássá torzítja el, amely a tudatlanság nyugalma teszi művelődéspolitikai vezérelvéül, amely szerint a nép felvilágosítása valósággal elvetemült tevékenység (eine verworfene Arbeit).¹³

A századforduló művelődéspolitikai, sőt művelődésbölcséleti képe nem volna azonban teljes, ha rá nem mutatnánk arra, hogy a reakciós erők revíziós tevé-

¹¹ Kornis idézett munkájából vett megállapítás. (I. k. 506. l.)

¹² A Martinovics-féle összeesküvés.

¹³ Sándor Lipót főherceg, nádor emlékirata I. Ferenc-höz 1795-ben. (Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai. Bp. 1926. 808—851. 11.)

kenysége a bölcseleti alapok mellett kiterjedt az új kultúra anyagának felülvizsgálatára is.

Fentebb fejtegettük, hogy az újkori „polgári” művelődésszemlélet a maga racionális-pozitívista fel-fogásának megfelelően a tiszta *kultúrdó* tudomány filozófiai fogalmát, az alkalmazott, a *civilizációs* rendeltetésű tudomány biológiai fogalmával cserélte fel s az iskolázás szellemtudományi jellegét ezzel egyidejűleg hovatovább természettudományi jellegűvé igyekezett átformálni. Az újkori művelődési törekvések hatásának első kormányzati eredménye nálunk az 1777. évi Ratio volt, amely az addig szinte kizárólagosan szellemtudományi jellegű középkorias magyar középiskolába egy csomó reális-praktikus művelődési anyagot gyömöszölt bele, nem tudva akkor még azt, — ami egyébként 150 évvel később a Klebelsberg-féle nagy magyar kultúrreform figyelmét is elkerülte —, hogy itt kétféle közoktatási problémáról van szó és ez kétféle közoktatási intézményt követel meg.

A kétféle művelődési anyag összeférhetetlensége egyazon intézményben egy negyedszázad alatt természetesen nyilvánvalóvá, s egyrészt a konzervatív ösztönökkel, másrészt a forradalom által a kormányzati tényezők előtt népszerűtlenné vált „polgár”-fogalom és a vele együtt asszociálódott aufklárizmus iránt fellobbanó ellenszenvvel magyarázható, hogy a megszeppent feudális lelkiület a kettő közül az új, „polgári” jellegű művelődési anyagot tizedelte meg, sok tekintetben visszalökve ezzel művelődésünket a Mária Terézia korát megelőző évtizedek vágányára.

Ugy tűnhetik fel, hogy kissé sok helyet szentelünk a gróf Széchenyi István gyermek- és ifjúkora mögött meghúzódó kultúrpolitikai és kultúrbölcseleti háttér felvázolásának, ezt azonban mégsem kerülhetünk el, részben azért, mert e nélkül Széchenyi személyes kultúrájának képe nem volna megérthető, részben pedig azért, mert ebbe ágyazódik bele minden látszólagos ellentmondásával együtt az a kultúrpolitika, amit később, a XIX. szd. harmincas, negyvenes éveiben Széchenyi képviselt, s amelynek szerteágazó és

egymásnak ellentmondó megnyilvánulásait egy közös nevezőre hozni eddig még egyetlen Széchenyi-magyarozatnak sem sikerült.

3.

Az Augarten fái alól már kosárszámra gereblyéztek össze reggelenként a nedves szeptemberi faleveleket, mikor 1791-ben Széchenyi István megszületett. Világrajöttét még II. Lipót királyi figyelmessége kísérte,¹⁴ első bizonytalan gyermekléptei azonban már I. Ferenc birodalmából indultak neki annak az életpályának, amely éppúgy négy királyi uralkodásán húzódik át, mint az apáé.

A Cenkről felhozott magyar dajkák ugyanolyan hűséggel dúdolták együgyű dalaikat bölcsője felett, mint a többi négy Széchenyi-csemete esetében, a nagy magyar nyelv-tüntetés füstje-lángja azonban ebben az időben már alig-alig pislogott.

A harmincas éveinek derekán járó gyönyörű mama, az egykori szenvedélyes lovas, a tereziánus idők alkonyának l' adorable Julie-je az utolsó gyermekeknek kijutó szeretettel foglalkozik a kicsi Stefferl-lel, míg egy súlyos betegsége az anyának, meg a Martinovics-féle összeesküvés izgalmai meg nem zavarják az uráért aggódó feleség és az alig négy esztendőös csöppesség közötti derűs viszonyt, ami fölül a királyi elhidegülés barátságtalan felhői olyan sok meleg napsugarát zárták el a magyarra fejlődésnek.

Széchenyi István gyermek- és ifjúkori tanulmányainak értékét nem valami egyszerű dolog meghatározni, s az ezzel foglalkozó irodalom megállapításai, talán éppen ezért, sok tekintetben ellentmondók. Magának Széchenyinek meglehetősen lesújtó véleménye van általában a korabeli magyar nevelésről és oktatásról s ezen belül saját neveltetéséről és taníttatásáról is.¹⁵

¹⁴ A szülés céljára II. Lipót ajánlotta fel Széchenyiéknek az augarteni palotát.

¹⁵ „Meine Erziehung, wenn ich das Verhältniss, in welchem ich gegen meinen Erzieher und gegen meine Eltern gestanden bin, so nennen darf, wurde durch den Krieg 1809

A Széchenyi neveltetését és képzését tárgyaló irodalom többségi véleménye szerint Széchenyi neveltetése és képzése nem lehetett olyan, aminőnek maga Széchenyi is állítja, s a Naplókban és egyéb műveiben¹⁶ található lesújtó véleményt Széchenyi pesszimizta alaptermészetéből és önmagával szemben minden téren tanúsított szigorúságból folyó túlzásoknak tekintik.¹⁷

Nézzük hát, mit mondanak minderről a tények?

Széchenyi tanulmányai minden valószínűség szerint a kilencvenes évek végén, 1798 körül kezdődnek meg. Hogy elemi képzését ki irányítja, nem tudjuk. Lehet, hogy bátyja nevelője, Tibolth Mihály foglalkozik vele is, lehet, hogy van valami piarista nevelője, mindenesetre 1801-ben a legidősebb Széchenyi-fiú nőülésének esztendejében, amikor hihetőleg Tibolth távozása is bekövetkezett, Széchenyi Ferenc nevelőt keres. Képzett pedagógust, lehetőleg piaristát szeretne ő is, de még inkább az anya, akinek magának is piarista nevelője volt annakidején, azonban a nagy tanárhiány miatt ilyet nem kapnak, pedig ugyancsak könyörögnek Pállya István piarista rendfőnöknek ilyenért ő is,

aufgehoben und auf immer vollendet.“ „Ich war sechszehn Jahr alt (Ez tévedése Széchenyinek, 17 éves volt!)... und ich mit meiner Zukunft in denen Kinderjahren mich kaum beschäftigte — so ist es natürlich, dass ich in allen Kenntnissen, die zum Dienst- und praktischen Leben unumgänglich nothwendig sind, zurück blieb — und, um es gerade herauszusagen, in jedem Genre so unwissend war, wie irgend ein sechszehnjähriger Bursche es sein konnte.“ „Ich konnte nicht einmal orthographisch schreiben“ (Naplók. I. k. 702—703 ll.) „Ich selbst hab', nach meinen jetzigen Begriffen, gar keine Erziehung bekommen — ausser dem Beispiel meiner theueren Eltern“ (Naplók I. k. 593. l.) „Wagt man nicht an Kindern so wagt man sie selber, den Leib wahrscheinlich, den Geist-gewiss — und ich würde lieber ein Kind sich todschlagen sehen — als es ungeschickt untauglich und verzärtelt zu erblicken“ — írja elkészedettten 1819. júl. 1-én. (Naplók I. k. 651. l.) V. ö. még Napl. I. 202. lap.

¹⁶ Önismeret. Hitel.

¹⁷ L. Vízota: Gr. Széchenyi István élete és működése 1814—1819 között. (Naplók I. k. XXXIV—XXXV—XXXVI., továbbá CXLII lapok.) Vízota: Gr. Széchenyi István a gymnasiumban (Századok XLI. évf.) valamint Zichy, Fraknói stb. műveit.

meg a felesége is.¹⁸ Végül is meg kell elégedniök egy Liebenberg János nevű szlavoniai német fiatalemberrel, aki magyarul is tud, és akinek irányítása mellett kezdi meg Széchenyi István a főúri családoknál dívó szokás szerint magánúton középiskolai tanulmányait. A szülőknek megfordult ugyan a fejében a nyilvános iskolai oktatás gondolata is, ettől azonban — Liebenberg is erre igyekezett rábeszélni őket¹⁹ — elálltak. Liebenberg mellett egy Poupar Antal nevű menekült francia abbé is közreműködött Széchenyi István oktatásában mint olasz és francia nyelvmester a Liebenbergéhez hasonlóan kevés eredménnyel, sőt, mikor Pestre került, rövid ideig oktatta őt „architektúrából” Révai Miklós, a pesti egyetem magyar tanára is.²⁰

Széchenyi elemi képzése kifogástalan volt, ez kétségtelen. Mind elemi iskolás korából, mind középiskolai korszakából fennmaradt írása határozottan szép, olvasási és számolási készségéről is joggal fel lehet tehát tételezni ugyanezt. Tíz éves kora körül még nem mehetett olyan nagy mértékben feledésbe nála a magyar nyelv sem, amelyet az anyanyelvének tekinthető német mellett valószínűen szintén beszélt gyermekkorában.

Tibolth 1801-ben bekövetkezett távozása után Liebenberg még egy évig elemi ismeretekre oktatja az akkor 10 éves gyermeket, és csak a következő 1802. év-

¹⁸ „Szomorúan töltöm itt létemet, mivel nemcsak egy érdemes nevelőnek feltalálását a mostani üdökre nézve nehőznek találom; hanem attúl is méltán félhetek, hogy mivel fiam nevelésüdejének közepén esik változás, ez erkölcsére nézve ártalmas lehetne . . . Ne hagyja, kedves Pállyám régi jó barátját mind azért, mind pedig, hogy szorgos apa, sokáig aggódni.” — Sz. F. levele a piarista rendfőnökhöz egy tanár átengedéseért. (Takáts S: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp. 1891. 165. lap.)

„Noch einmal also und auf das dringendste bitte ich um die baldige Erfüllung unseres sehnlichsten Wunsches denken Sie, das die bittende Ihre Freundin, Ihre Vereherein ist, und ewig bleiben wird.“ Gr. Széchenyi Ferencné levele ugyancsak Pállyához ugyanabban a tárgyban. (Takáts i. m. 166. lap.)

¹⁹ Liebenberg e tárgyú levelét lásd Zichy Antal I. k. 12–17. lapok.

²⁰ A fiatal Széchenyi 1803. nov. 29-i levelében ír erről.

ben kezd meg a kis Széchenyi középfokú tanulmányait, vagyis éppen abban az évben, amikor szülei Bécsbe teszik át állandó lakásukat.

Hogy mi lehetett az oka annak, hogy Széchenyi István nem került a Theresianumba akkor, amikor a családi körülmények szinte predesztinálták erre, ma már ki nem deríthető. Már említettük, hogy a szülők foglalkoztak a nyilvános iskoláztatás gondolatával s nem valószínű, hogy kizárólag Liebenberg ellenállásán bukott volna meg a dolog. Mindenesetre furcsa, hogy a sokkal kedvezőbb kulturális lehetőségeket nyújtó Bécsből Pestre kerül a fiatal Széchenyi tanulni. Nacionalista megfontolások ebben semmi esetre sem játszhattak szerepet, ennek ellentmond nemcsak a Széchenyi-ház szelleme, az apa politikai felfogása és a hazai közoktatási állapotok aggasztó volta, hanem az a tény is, hogy mind Pest, mind Sopron éppolyan német város volt a nyolcoszázas évek elején, mint Bécs. Sőt az általános viszonyok is cáfolják ezt a feltevést. A Martinovics-féle összeesküvést követő évtized ez, amikor a politikailag gyanúsnak tekintett magyarországi viszonyokon túlmenően éppen a magyar közép- és felső oktatás volt a kormányzat szemében erősen kompromittálva.²¹ Még érthetlenebbé teszi a dolgot, hogy a magyar iskolapolitikai mozgalmakban e időben tevékeny részt vevő Széchenyi Ferencnek teljesen tisztában kellett lennie a magyar közoktatás akkori állapotával, a zsúfolt ismeretanyag következtében előállt anarchisztikus tanulmányi renddel, az iskolák súlyos fegyelmi állapotával²² és az évtizedek óta súlyos-

²¹ A magyar tanári rend tagjai ellen alig egy-két évvel ezelőtt folytatott le a nádor egy generális politikai vizsgálatot, amelynek eredményeképpen sok tanárról derültek ki jakobinus kapcsolatok, ami a túlóvatos Széchenyi Ferencre minden valószínűség szerint tisztító hatással volt. (V. ö. Koris i. m. 543–544. l.)

²² József nádor 1801. nov. 21-én felterjesztett emlékiratában panaszkodik a császárnak, hogy az ifjúság nevelése teljesen el van hanyagolva, kevés az olyan ember, aki tanulmányait alaposan végzi, nagy az erkölcsi zűllés és valóistalanság az ifjúság körében, és hogy a Ratio educationis enciklopedikus rendszerű tanterve nem vált be. „Jelenleg — írja — általános a panasz, hogy a tanulóifjúság egyszerre igen sok tárggyal foglalkozik, emlékezete meg van terhelve

bodó tanárhiánnyal²³ éppúgy, mint ahogyan bizonyára ismereteseek voltak Széchenyi Ferenc előtt a latin tanítási nyelv okozta nehézségek is, amelyekkel szemben abban az időben már igen sűrűn jelentkeztek az egyre erősödő kritika hangjai.²⁴

s ezért keveset tanul alaposan. Ez a felfogás annál indokoltabbnak látszik, mert a jelenkor szelleme általában úgyis leginkább csak a külsőre irányul, mindenki csak a látszatra törekszik, s ezzel szemben a lényegét elhanyagolja, ezért, ha idejében nem védekezünk e veszély ellen, előállhat az a helyzet, hogy nem fogunk tudni alapos ismeretekkel rendelkező erőket a tanári székekre találni." (Domanovszky: József nádor iratai.)

²³ 1801. jún. 17-i emlékiratában a tanárhiánnyról panaszkodik, amely különösen a szerzetesiskoláknál, így elsősorban a piaristáknál tapasztalható. „A tanárhiány legérezhetőbb a piarista rendben, amely az ifjúság neveléséről legnagyobb részt van hivatva gondoskodni Magyarországon. E rend házainak szegénysége... okozza, hogy a rendtagok száma nem szaporodik, s a rend kénytelen professzorokként fiatal noviciusokat alkalmazni a gimnáziumokban. Milyen lehet a nevelés akkor, amikor a tanár maga sem végezte el a tanulmányait, a fegyelemhez még maga sem szokott hozzá és tanítványait mégis erre kell fognia?... Mi lesz ennek a következménye?" (Domanovszky idézett munkája.)

²⁴ „A franciáknál, anglusoknál, németeknél, amint a nyelv kipallérozódott, úgy a tudományok is nagy előmenetelt tettek. Ellenben a mi nemzetünk, amelynek született nyelve inkább romlik, mint épül, a tudományok virágzásával is keveset dicsekedhetik... Most csak azon vagyunk, hogy a jóféle született magyarokból először deákat, azután németet, tótot, franciát, olaszt csináljunk... holott a dolog természete hozná magával, hogy először a magok nyelveken tanulnák meg mindazt, ami szükséges, azután gyakorolnák magokat az idegen nyelvekben." (Bessenyei: Jámbor szándék.)

„Ha a deák nyelvet vesszük elé: úgy örökösen bezárjuk a tudományok elterjedése elől az utat. Egészen a retoricaig, azaz életünknek csaknem fele részéig azt a nyomorult konyhai deákságot tanulnánk egyedül... s nem lesz időnk *valóságoknak* tanulására... elmulthatatlanul s mindennek felett az kívántatik meg, hogy az iskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság." (Kazinczy levelezése. II. k. 45–46. lapok.)

„Első gyermekségüinktől fogva emberkorunkig egy holt nyelvnek tanulásával kínzottuk elméinket, csak azért, hogy a valóságos tudományoknak értésére alkalmatosak lehessünk. Ha mi azt az időt, melyet a deák nyelvnek tanulására vesztegettünk a valóságos tudományoknak gyakorlásában töl-

A tény az, hogy Széchenyi István az első grammatikai osztályt²⁵ Pesten végezte, mint magántanuló, a piaristáknál és ott tett magánvizsgát is 1803 márciusában²⁶ kitűnő eredménnyel. Magyar nyelvből nem vizsgázott, ebből a tárgyból a klasszifikáció rovatában az áll: *Gnarus linguae patriae*.

A második grammatikai osztályról ugyancsak a pesti piarista iskolában tett magánvizsgát egy évvel később, 1804. márc. 27-én, ugyancsak *eminens* eredménnyel. A magyar nyelv rovatában ez áll: *Linguam hungaricam utpote sibi domesticam callet*.

A harmadik grammatikai osztályról a magánvizsgát szűkebb hazájában Sopronban tette le Széchenyi, az ottani bencés gimnáziumban 1804. nov. 29-én, tehát egy félévvel az előbbi vizsga után. Erről a vizsgáról a bizonyítvány így hangzik:

„Testamur Illustrissimum Comitellum Stephanum Szétsényi ex praelectionibus 3-ae grammaticae secundi semestris privatim exceptis die 29. Novembris anni currentis a nobis publice examinatum ea dedisse specimen, ut in consortione quorumcumque conscholarium inter primos eminentes reputandum ac proinde ad altiore studiorum classem promovendum iure merito censeamus. Datum etc...”

Amint látjuk a bizonyítvány valósággal az elragadtatás hangján nyilatkozik Széchenyi István vizsgájáról.

A főgimnázium (humanitás, retorikai iskola) első osztályáról (megfelel ma a gimnázium V. osztályának) ugyancsak egy félév múlva vizsgázott Széchenyi, 1805. jún. 20-án, újfent a soproni bencéseknel, ismét az eminensek közt is *eminens* eredménnyel, hogy a humanitás második osztályáról a vizsgát egy újabb félév múlva tegye le, 1805. dec. 15-én, ezúttal újra Pes-

töttük volna el, sokkal hasznosabb tagjai lehettünk volna a köztársaságnak.” (Decsy S: Pannoniai Fénix.)

Felemlíthetjük még gr. Teleki László: A magyar nyelv elé mőzdtésáról buzgó esdeklések c., gr. Gvadányi József: A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice való leírása c., valamint Gáti István, Vedres István, Rácz Sámuel ugyan-
ezidőtájt megjelent idevágó munkáit.

²⁵ Megfelel ma a gimnázium első osztályának.

²⁶ Bizonyítványa 1803. márc. 25-én kelt.

ten, a piaristáknál, és persze megint különlegesen emínes eredményel (...cui eminentiae classis singulari cum distinctione deferatur.)

Ily módon a fiatal Széchenyi három és fél év alatt öt év anyagát végezte el különlegesen emínes eredménnyel, s ő, aki 11 éves korában kezdte meg középiskolai tanulmányait, 14 éves korában mehetett az akadémiára filozófiát tanulni.

Most azonban tanulmányai folytatásában valami zökkenő állhatott be, mert a humanitás második osztályából közel másfél éves szünet után még egyszer vizsgázott 1807. márc. 2-án. Hogy ennek mi lehetett az oka, mindezideig tisztázatlan. Súlyosabb betegségről nem lehet szó, mert ennek feltétlenül lenne valami nyoma. Az ember hajlandó arra gondolni, hogy vagy fiatal kora miatt nem mehetett az akadémiára, vagy maga a család sokallta meg a feltűnően gyors haladást.

A két éves filozófiai tagozatot így tehát 1807 márciusában kezdi meg 15 és fél éves korában, s az első évfolyamról — természetesen szintén emínesen — még ugyanazon év augusztusának 31-én már le is vizsgázik, hogy újabb öt hónap múlva, 1808. jan. 18-án lerakja a második évfolyamról is a vizsgát. Ily módon a két éves akadémiát 10 hónap alatt elvégezte, és még ugyanaz évi november 8-án egy érettségi szerű záróvizsga után végbizonyítványt kap. Ezzel végleg megszakad az iskolával minden további kapcsolata, középiskolai és egyben összes tanulmányait 17 éves korára, a másfél évi szünet leszámításával 4 és fél év alatt elvégezte.

A gyors és kitűnő eredmény még a korabeli viszonyok számbavételével is feltűnő s titkaiba a tanuló főúri rangja mellett némileg belevilágít az a tény is, hogy az akadémia első évfolyamának vizsgájára ugyanaz a Kresznerics Ferenc segítette Cenken előkészíteni Széchenyi Istvánt, aki vizsgáztatta. Ez a Kresznerics Ferenc írt is Cenkről 1807. jún. 20-án gr. Széchenyi Ferencnek egy barokkos túlzásokkal teli ömlengő levelet a fiatal grófról,²⁷ amelyben elmond Széche-

²⁷ Fraknói V: Gr. Széchenyi Ferenc. 303–308. lapok.

nyi Istvánról minden elképzelhető jót, de azért a derék úr az akadémia első évfolyamának vizsgáján mennyiségtanból csak az egész számokat, a közönséges és tizedes törtek kérdésését meri megkockáztatni, amint ezt az 1807. évi aug. 31-én kiállított bizonyítvány tanúsítja.²⁸

Hogy az amúgy is sürgős reformra szoruló, a latin nyelvű oktatás nyűgében vergődő s a kor igényeihez képest már akkoriban is alacsony színvonalúnak ítélt 7 évfolyamú magyar középiskola négy és fél év alatti eminens elvégzése mit érhetett a valóságban, az könnyen elképzelhető. Nyújt azonban ennek megítéléséhez némi támpontot az alábbi néhány adalék is.

Széchenyi Ferenc ezt írja 1817. május 16-án kelt, egyébként igen megható német nyelvű búcsúlevelében a többek között fiának: „...Te, kedves fiam, eddig ugyan még kivételt képezel ez általános szomorú tapasztalat alól, mert az államot szolgálod és ismereteidet tágitani törekszel,²⁹ melyeket (ha iskoláidat szüleid kívánsága és akarata szerint végezed volna) előbb sajátíthattál volna el. —“

Széchenyi István maga ezt írja később középiskolái tanulmányairól:³⁰ „Felette nehezen és keveset tanultam és ekép az, amit tudtam, engem nyilvános tanodában igazság szerint okvetellenül a számárpadra emelt volna. Ámde azért, mert „datur modus in rebus“ minden examen után, melyen ügyes combinatio és distributio következtében mindig szerencsésen átessem, elmulthatatlanul stereotyp ezen nagy igazság vagy jobban mondva óriási hazugság ragyogott tanodai bizonyítványom lapjain: „calculum eminenter meruit...“

²⁸ „Comitem Stephanum Széchenyi de Sárvári Felső-Vidék philosophia in annum primum sub domestica institutione auditorem, facto e mathesi de algebraicis quantitatum integrarum et fractarum, item decimalium operationibus, e historia autem universali de tribus primis periodicis rigido examine, ea preclari sui talenti et paris industriae luculenta specimina edidisse ut singularem eminentiae notam ex utroque studio retulisse pro merito censendus sit, hisce fide digne testor.“ (Viszota: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban. Századok 1907. évf. 917. l.)

²⁹ Széchenyi előzőleg írta haza, hogy képezi magát.

³⁰ Önismeret. 9. lap.

Examen előtt eleinte mindig remegtem, mert a jeles hellen bölcse szerint igen jól tudtam, hogy semmit sem tudok. Amde később, mikor észrevettem, mily készséggel járulnak az általános mystificationhoz az illetők, s hogy mily nagy effectusa s pondussa van a szemtelenségnek, mely oly sokszor és sok előtt a genialitásnak tündöklő és ekkép oly könnyen elcsábító címét ölti magára, akkor valami examen előtt magamban rendszerint jóízűt kacagtam.“

Naplójában maró gúnnyal írja egy alkalommal gr. S.-ről, akinek képességeiről igen lesújtó véleménye volt: „Glück, dass er in unseren lateinischen Schulen — nicht der 1-ste Eminent war.“³¹

Középiskolai tanulmányainak hiányosságairól azonban nemcsak önmagát és másokat gúnyoló megjegyzései és apja levelének megállapításai értesítenek bennünket. Széchenyi feltűnő képzetlenségét észrevette társasága is, amint erről naplóiban számot is ad, de erősen észrevehető ez katonakori leveleinek, sőt az első évek naplóbejegyzéseinek helyesírásán, grammatikáján és fogalmazásán is. De különben sem tekinthető „groteszk túlzásokra való hajlandóságnak“ és öngúnyolódásnak az, hogy keleti útja után, 27 éves korában fog neki német helyesírást, nyelvtant, logikát és verstant tanulni, mégpedig ezeknek a disciplináknak a legelemibb részeit,³² egy szóval csupa olyan dolgot, ami az akkori klasszikus-humanisztikus magyar középiskola tanterveinek leglényegesebb anyaga volt, amit tehát a nem eminenseknek is tudniok kellett. Nem kevésbé figyelemreméltó az, hogy 1830-ban, 39 éves korában áll neki latint tanulni, ő, a nyelvzseni, aki annak a magyar középiskolának volt eminens tanulója, amelynek Európaszerte a legerősebb oldala éppen a

³¹ Naplók IV. köt. 592. l.

³² Pl. az indikativus és a conjunktívus használatát, vagy pl. a c, a k, és a ck helyesírását akkor igyekszik megtanulni. Logikából olyasmikkel bíbelődik, mint az aristotelesi és galenusi négy feltétlen szillogisztikus figura, vagy az érvényes szillogizmusok Petrus Hispanustól származó elnevezései (Barbara celarent...). Ugyanekkor igyekszik megismerkedni a prozódia elemeivel és a klasszikus versformákkal is. Lásd I. 12. sz. jegyzetkönyvét. (Naplók I. köt. 864. és köv. lapok).

latin volt. Első angol utjáról küldött egyik levele elárulja, hogy nem ismerte a magyar alkotmányt,³³ s hogy a magyar történelemből sem tudott valami sokat, mutatja az, hogy Nikodémiában jártában nem tud arról, hogy ott nyugszik Thököly Imre.

Nem hisszük, hogy volna még szükség több bizonyító anyagra ahhoz az állításhoz, hogy Széchenyi iskolai tanulmányainak eredménye rendkívül kísértékű lehetett, ami annál meglepőbb, mert egy egészen kivételes tehetségű emberről van szó.

Ennek a feltűnően gyenge eredménynek okait kutatva nem elégedhetünk meg az akkori magyar közoktatási rendszer elmarasztalásával, hanem feltétlenül kellett itt különös okoknak is közrejátszaniok.

Elsőnek kell ezek között felemlítenünk az apa nevelési elveit. Az intellektuális nevelés iránti közömbösség, sőt a modern kultúrával szembeni ellenszenv határozottan kimutatható Széchenyi Ferenc 1817-ben írt intelmeiben, de rávilágít a szülői háznak a kultúrával, par excellence a korszerű kultúrával szembeni állásfoglalására a katonasághoz bevonuló Széchenyi Istvánnak a szülői ház szuggesztíóit olyannyira visszhangzó levele is: „Da wir aber noch hier (t. i. a földön) sind so müssen wir erst dem Weg, dem unsere besten Eltern sich, durch ihre Wohlthaten die sie an uns und anderen ausübten, und mit dem Beyspiel mit dem Sie uns stets zur Religion und Thugend ermahnten, schon gebahnt, erst finden, und ihm auch getreu bleiben: unsichere leicht nicht zum Ziel führende Wege, folgen wir nicht. — Wir bleiben hübsch auf den geraden Wege, die Landstrasse, der sich schon viele unserer Christen bedienten ist die beste, — nichts neues nach Jurnalen und moden keine neue manier, wir bleiben wie unsere alten seligen Christen bey unserer Religion; befolgen sie genau, fürchten und hoffen auf Gott; ehren und befolgen seine Gesetze und bekümmern uns nicht, was andere *geschichte Aufklärer* uns Vormachen, und was

³³ Az angol alkotmánnyal első angol utján megismerkedve elhatározta, hogy a jövő nyarat somogyi birtokán fogja tölteni, ahol szándékában áll „alkotmányunkkal és törvényeikkel megismerkedni.“

sie für Blendewerke ausdenken.“³⁴ A 17 éves, s a szellemi fejlődésben sok tekintetben elmaradt fiú szájába sehogyan sem illik ez az öreges bölcsesség, amelynek minden betűjéről látszik, hogy belső meggyőződés és átélés nélküli recitálása az apai szokásnak.

Fel kell említenünk itt Liebenberget is. A sok természetes ésszel megáldott rendkívül értelmes fiú elszikkadt művelődési eredményeinek ő is egyik oka. Elemi műveltségét nem tőle kapta Széchenyi, hisz ő csak Széchenyi 11 éves korában került a házhoz, s annak a kevésnek, amit 11 éves korától 17 éves koráig gyűjtött a fiatal gróf, elégséges magyarázatát adják a könyvek, amelyeket forgatott s a hat esztendő szükségképi érési folyamata — ennyi eredményhez azonban szinte szükségtelen volt külön nevelő. Valóban a derék Liebenberg működésének egyetlen eredménye látszik a húsz éves Széchenyin, s az is negatívum, és pedig az, hogy a fiú, aki 10 éves korában még tűrhetően törte nemzete nyevét, húsz éves korára majdnem teljesen elfelejt magyarul beszélni.

Végül meg kell említenünk azt a gyengeséget is, amellyel a szülők nevelték Széchenyit. Hogy ez, a legkisebb gyermek különleges családi helyzetével hozható-e összefüggésbe, vagy az erőteljes egyéniségű fiúnak a családi fegyelmet maga alá gyűrő hatásával, vagy esetleg mind a kettővel, nem tudhatni. Mindenesetre bizonyos, hogy a tízes évek híres csínytevője gyermekkorában sem lehetett valami szelíd fiúcska, s az, hogy 1807. márc. 1-én kelt bizonyítványába az üresen maradt magaviseleti rovatba³⁵ a 15 éves fiú sajátkezűleg beleírta, hogy III. classis (elégtelen) nemcsak azt mutatja, hogy nem tartotta mintafiúnak magát, hanem azt is, hogy nem becsülte valami sokra azt a papírt, amivel vizsgáját jutalmazták. De bizonyos az is, hogy gyermekével szembeni engedékenységet az egyébként prepotenciára hajlamos apa³⁶ utólag maga is beismerte. Lehetetlenség megilletődés nélkül olvasni

³⁴ Zichy Antal: Gr. Széchenyi István levele szülőihez. I. sz. levél. 4. lap.

³⁵ Mint magántanuló magaviseleti osztályzatot nem kapott.

³⁶ V. ö. az előző fejezet anyagával.

a hatvanhárom éves öregember elégikus hangú beismerését nevelési rendszerének csődje felett³⁷ és figyelni a korábbi gyengeség felett érzett lelkiismeretfurdalást, amely Héli főpap bibliai reminiscenciáit kelti a sír felé ballagó apa lelkében.³⁸

4.

Ha már most az előadottak alapján fel akarjuk vázolni, hogy mit tudhatott az alma mater emlőiről leszakadt 17 éves Széchenyi, előbb még egy összefoglaló pillantást kell vetnünk a nyolcszázas évek magyar középiskolájának tananyagára.

Középiskolánk ebben az időben majdnem teljesen az 1777. évi Ratio által megszabott keretek szerint végezték munkájukat. A II. József féle reformok ugyan kikököntették egy időre ebből a keréknyomból közoktatási szervezetünket, de a doktrinár császár politikai rendszerének bukása utáni dühös nemzeti reakció azonnal visszaállította a Mária Terézia-féle Ratio kereteit³⁹ addig is, míg a magyar közművelődés új fogalmazása meg nem születik.

Láttuk azonban, hogy a francia forradalom és a Martinovics-féle összeesküvés nyomán talpraszökkenő és a kormányzat által is örömmel támogatott rendi reakció hogyan akasztotta meg az 1790–91. évi országgyűléssel meginduló kulturális reformtevékenységet, úgy, hogy az új politikai világnézet nemhogy egy további fejlődést mozdított volna elő az újkori művelő-

³⁷ „Te kedves fiam . . . ismereteidet tágítani törekszel. melyeket (ha iskoláidat szüleid kívánsága és akarata szerint végeztél volna el) előbb sajátíthattad volna el. — Mivel ez nem így történt . . .”

³⁸ . . . kérek tehát téged is, bocsáss meg nekem, ha . . . — engedékenységből (ott, ahol meg kellett volna tennem) nem intettelek, vagy büntettelek . . . Bocsáss meg nekem s kérd az Istent, hogy azért engem, mint egykor Heli főpapot gyermekeiért, felelősségre ne vonjon s meg ne büntessen.“ Széchenyi Ferenc 1817. máj. 16-i levele Istvánhoz. Ez az a sokat idézett levél, amelyet Széchenyi később is állandóan magánál hordott, s amelyet talizmánjának tekintett.

³⁹ II. Lipót 1790. ápr. 7-én kelt rendelete. Ht. 1790. ápr. 20:13.027. sz. Megjelent az Ephemerides Budenses ápr. 20-i számában. (Korniss: A magy. műv. eszményei. I. köt. 149. és 152. lapjairól vett adatok.)

dési eszmények irányába, hanem még a Királynő Ratiojának aufklárista vonatkozásait is sokallotta.⁴⁰

A Mária Terézia-féle Ratio ellen feltámadó érveknek a világnézeti idegenkedésen felül volt pedagógiai igazoltsága is, mert a formalisztikus feladatú és felsőoktatási rendeltetésű humanisztikus középiskola anyagának praktikus-reális célkitűzésekkel való összeházasítása valóban nem volt szerencsés, nemcsak a tanulók túlterhelése miatt, hanem azért sem, mert a Ratio fogalmazta új kultúrbölcseleti arculatú középiskola előbbi egységének megbontása óta sem humanisztikus, sem praktikus rendeltetésének nem tudott megfelelni. Csak egy pillantást kell vetni az 1777. évi Ratio utáni magyar középiskolára s ez azonnal kiviláglik.

Kezdjük talán azzal, hogy miben látja a Ratio a gimnázium célját: „A gimnáziumból kilépő polgárnak tudnia kell szépen, helyesen és sebesen írnia; gondolatait szóban és írásban szabatosan, rendezetten és illő módon latinul, németül és más, az országban használatos nyelven kifejeznie; a számtannak minden részében s különösen a gazdasági számadásokban ügyesnek és gyakorlottnak kell lennie. Különböző alkalmaknál, ahol a geometriára, mechanikára stb. szükség van, tudnia kell magán és másokon segíteni. Ugyancsak ismerje hazáját és a többi császári-királyi tartományokat. Legyen helyes fogalma a négy világrészre s főleg az európai országokra vonatkozó legfőbb tudnivalókról. Tudjon helyesen ítélni Magyarország, valamint az örökös tartományok és az uralkodók történetéről és más külföldi nemzet dolgairól és eseményeiről. Bárhol fog megfordulni, tudja megkülönböztetni a természet alkotásait, kivált azokat, amelyek az ásványtanba tartoznak s becsülje meg és tudja a kellő célra visszavezetni mindazt, amit eddig tudás hiányában lábával taposott.”

Ennek a célkitűzésnek megfelelően tanított a Ratio középiskolája a grammatikai tagozat három osztályában vallástant, szépírást, helyesírást, számtant, természetrajzot és természetesen latint, ezeken kívül bibliát, magyar történelmet és hazai földrajzot, sőt itt-ott görögöt, geometriát és a hazai jog elemeit is. La-

⁴⁰ V. ö. Korniss i. m. I. köt. 286, 287, 288. lapjaival.

ünből az első osztályokban elsősorban a mindennapi életben előforduló szavakat és fokozatosan a grammatikát kellett tanítani, valamint szemelvényeket a klasszikus irodalomból. A humanitás-tagozat két osztályában a latin-tanítás célja már a szép latin stílus és retorika elsajátítása. Mennyiségtanból nagyon kevés alakra mellett a gyakorlati életben használható számolás és mérés, valamint kettős könyvvitel volt az anyag. Természettudományt a grammatikai tagozat három osztályában tanítottak s anyaga elsősorban a hazai és hasznos állatok, növények és ásványok voltak. Az első és második osztályban Magyarország földrajza, a harmadikban az örökös tartományok és Európa, a humanitás osztályában egyetemes földrajz volt az anyag. A magyar történelmet a grammatikai tagozat II. osztályában a mohácsi vészig, a III. osztályban pedig a mohácsi vésztől végig tanították. A humanitás első osztályában Magyarország oknyomozó története következett, a másodikban pedig a görög és a római történet. Tanultak még a Ratio középiskolájában római régiségtant és mitológiát, klasszikus verstant, logikát, rajzot, gyorsírást, az ország fontosabb törvényeit, a fontosabb magán jogügyletek formáit, s azonkívül hetenkint kétszer újságolvasás is volt.⁴¹

Nagyjából ez volt a Ratio által előírt anyag, a valóság azonban ettől igen távol esett.

A szorgalmi idő legnagyobb részét a latin emésztette meg.⁴² A tanítás nem szakrendszerű volt, s a latin műveltségű tanárok elsősorban a latin nyelv professzorainak érezték magukat s idejük túlnyomó részét a latin nyelv tanítására használták fel, úgy, hogy az előírt közismereti anyag tanítására aránytalanul

⁴¹ Erre a célra alapítják az Ephemerides Budenses c. lapot.

⁴² Szilágyi István összeállította az egykorú debreceni középiskola heti óráinak kimutatását. Eszerint hittanra heti 22, filozófiára 12, történelemre 9, földrajzra 12, számtanra 12, görögre 4, magyarra (!) 4, énekekre 4, magyar alkotmányismeretre 2, és latinra heti 80 óra jutott. (Kornis i. m. I. köt. 319. lap.)

keves idő⁴³ jutott, s az igazában csak elemi fokú és méretezésű ismeretek közlésére szorítkozott.⁴⁴

A magánúton előkészített főrendű gyermekek képzése pontosan ilyen volt, mert a túlnyomórészt nem-pedagógus praeceptorok kellő képzettség és önállóság híján szolgailag ragaszkodtak a középiskolák tanítási rendszeréhez.

Az elmondottakból — úgy hisszük — egész világosan kitűnik, hogy a tanulmányait befejező fiatal Széchenyit, aki egy csomó par excellence középiskolák anyag mellett az akkori magyar középiskola egyetlen erősségét, a latint sem sajátította el, még csak átlagos műveltségű embernek sem lehet tekintenünk. De korszerű európai műveltségűnek még valóban eminens készség esetén sem tekinthetnők, nemcsak a szó aufklärista értelmében nem, hanem — az egykorú magyar közoktatási viszonyok figyelembevételével — még abban a konzervatív értelemben sem, amilyenben az apa szerette volna.

Latinul nem tanult meg, magyarul már nem tudott, nyelve német volt, ezt is azonban jobbadán a népies bécsi zsargonban beszélte. A szavak neveivel pl. nem volt tisztában, a vonzatok grammatikájával szintén nem, főneveket írt kisbetűvel, mellékniveket, igéket nagyval. Olvasottsága úgyszólván semmi sem volt, sem Magyarországot, sem Ausztriát nem ismerte, Eu-

⁴³ „A régi magyar gimnáziumban minden szellemi munka a latin körül forog. A földrajz, természetrajz, szám-tan, egyszersmind a magyar nyelvi oktatás csak mellékes szerepet játszik, úgyszólván a latin oktatás függeléke. Mint-hogy egy tanár tanítja az osztályban az összes tárgyakat, a tanár pedig elsősorban a latinhoz ért: a többi tárgyat rendszerint elhanyagolja, és csak ha a latin tanításából az idő futja, tér át a többi tárgyra.“ (Korniss i. m. I. köt. 471. lap.)

⁴⁴ „A legtöbb iskolákban is egy rövid s. száraz geographia s. éppoly száraz honi história tanítása mind az mit a haza s. nemzet régibb s. mostani állapotjának megismerésére tesznek; s. ezek közül is az első nem sokkal több, mint a vármegyék, folyóvizek s. városok könyvnélküli tanulása; — a második pedig többnyire unalmas elregélése, hogy hány király s. hány fejedelem volt...“ (Br. Wesselényi Miklós: Balítéletekről. Bukarest, 1833. 117. lap.)

rópát még kevésbbé, magyar volta csak tartalom nélküli tudomásként élt benne, egyébként osztráknak hitte magát. Nevén, rangján, romlatlan szíven és szunynyadó zsenialitásán kívül úgyszólván semmi értékkel nem rendelkezett mikor 17 éves korában középiskolai tanulmányai befejezése után katona lett, s valóban találó volt róla Trogoff herceg csípős bon mot-ja: „Le comte Széchenyi m' a fait cherir l' ignorance.“

III.

Egy autodidakta katona.

Széchenyi fejlődésének kiindulópontja az a belső konfliktus, ami benne az otthonról hozott világnézet és tapasztalati eredményei között lejátszódik. Széchenyi alakja katonái alatt kulturális szempontból homályban van. Léhasági periódusának lélektana. Kulturálódásának kezdete: a Werther. — A céltalanság szorongása Lipcse után kollektív életérzés Európában, különösen a katonáknál. A konstruktív irodalom jelentkezése Széchenyi életében. Anekdótagyűjtemény és a naplórás kezdetei. Az új-romanticizmusban feléledő német szellem hatása a romantikavesztett katonára. Az Ed-daköltészet és Tasso. A „száz nap.“ Schwarzenberg. A humanisztikus kultúrányag és a „hasznossági“ kultúreszmény. William Gell. — Anglia és az európai politikai világkép a XIX. szd. elején. A modern kapitalizmus kezdetei. Az angol belpolitikai élet sajátos karaktere és hatása Széchenyire. A Holland-House és a whig szellemiség. Széchenyi „magyar“ problémájának első jelentkezése. Belső öszeroppanásának oka a nemzetpolitikai alapok hiánya.

1.

Mindaz, amit Széchenyi diákkoráról eddig elmondtunk, az európai kultúrtörténet legzavarosabb korszakának derekát jelenti, amelyet egy új művelődéskéleleti rendszer és egy későn ébredt kultúrpolitikai konzervatívizmus harci lármája tölt be, s amelynek hangzavarából hol itt, hol ott hallatszanak ki egy elvetélt modern magyar közművelődési rendszer vajúdásának sikolyai. Ennek a zűrzavarnak, amelyet alapjában véve egy, a történelem kerekébe csimpaszkodó ijedt társadalmi osztály elkésett erőfeszítései idéznek

elő Középeurópában, szinte a kellősközepéből lép elő, mint egy konzervatív kasztszemlélet hanyatló erőinek ártatlan áldozata, jellemzően hiányos és jellemzően ósdi fegyverzettel a 17 éves Széchenyi István, akinek, élete következő hat esztendeje alatt, egy teljes belső összeomlást eredményező folyamat során kellett rájönnie arra, hogy az ellenkezője igaz körülbelül mindannak, amit az apai világnézetből örökölt.

... Otthonról egy, szinte már áhítatszamba menő lojalitásnak és tekintélytiszteletnek reminiscenciáit hozta magával, és katonáskodásának első hat esztendeje alatt lépten-nyomon azt kellett látnia, hogy az uralkodó családok tagjainak tömjénfüsttel körülvelt és házi oltárra emelt alakjai, legtöbbször nemcsak emberek, hanem törpék és közönségesek is egyben, akár a Felső-Ausztriai Ház tagjairól,¹ akár a minden oroszok szoknyavadász cárijáról,² akár az angolok üresfejű és

---

¹ „Wir hatten 6 Holzfacteln zur Beleuchtung. (Egy barlangi kirándulásról van szó.) Der Kaiser (I. Ferenc) war vor einigen Wochen da, der aber hatte 2000 Pechfacteln der sah' es also heller, — und ich gratulire ihn (helyesen ihm), und auch dem Land, wenn er in jeder Sache um so viel besser beleuchtet, und erleuchtet wird, als gewöhnliche Reisende in der Grotte zu Corniaglia! und wenn er auch überall um so viel besser sieht, — als wir unglückliche Cavaierie Capitains! —“ (Naplók I. 249. l.)

„Den 18. October 1814 war ich das erstemal so unaussprechlich glücklich vom Erzherzog Anton angesprochen zu werden. Er sagte mir ganz böse, wie ich in der suite des Kayzers Alexander zu dem Jahresfest von der Schlacht von Leipzig mitritt „bleiben sie doch zurück“. (Naplók I. 25. lap.)

„Dem (helyesen den) 26. Octo 1815 sind die beiden Erzherzoge Johann und Louis angekommen — dem (n. den) andern Tag war ein grosses Dinée bei dem Prinz Regenten — wir speissten im Gardenhous (Carltonhouse) in dem niedrigen appartement: wie sich da unsere guten Herrn dum[m] und ungeschickt benommen haben.“ (Naplók I. 143. lap.)

² „Tettenborn heisst den Kayser von Russland den Grossmeister aller Fesheuebl's“ (Naplók I. 24. lap). V. ö. még az idézett hely 2. sz. jegyzetével.

„Chernichoff (Sándor cár szárnysegéde) sagte von denen Wiener-Frauen „c'est impossible de faire quelque chose avec les fem[m]es de Vienne dans ce moment, parceque si on est assez bien avec une, L'empereur s' y mêle tout de suite, et alors c' est finis.“ (Naplók I. 49. l.)

nagypotrohú Prince Regentjéről legyen szó,³ s hogy egyetlen imponáló uralkodó van Európában s az sem bíborban született: Napoleon.⁴

Otthon egy félistenektől vezetett dicső hadseregéről hallott a tökéletesen kormányzott monarchiának, s tíz év alatt rá kellett jönnie, hogy az osztrák hadvezérek túlnyomórészt hiú szamarak⁵ egy Napoleon-

3 „Der Prinz Regent hat unter andern bei dem Speis-sen nach einer sehr langen Tirade sine Geschichte folgen-dermassen geendigt — Aux jeux qui tuent — Aux fessés qui remuent — Aux culs qui dansent — honny soit qui mal y pense.“ (Naplók I. 143. l.)

„Da erhob der Prinz Regent (egy vacsorán a Carlton-houseban) seine Stimme, und erzählte — ohne mehr einem (h. einen) andern zu Wort kommen zu lassen — bei Gott 4 Stunden lang — Alles kam in seinem Mund — was eine Frau Horreur nennen würde — und die heftigste Einbil-dungskraft würde zu schwach sein alle jene Fabeln die er erwähnte — sich vorzugaukeln, und die er alle für war ausgab — (3 sor törlés)“ (Naplók I. 160. lap.)

„Er (t. i. a Prince Regent) sprach auch von allem was er gethan — und zu der Ruhe Europas beitrug — das geht wirklich in das Lächerliche — wie er da aufschneidet, und mit welcher presumption er alles auseinander setzt — wenn man ganz bestimmt weis, dass er gar nichts macht.“ (Naplók I. 161. lap.)

„III. György (Anglia örült királya) teendőit az öre-gedő piperkőc, a Prince Regent látta el, kinek legfőbb gond-ja elhízása volt, de igen falánk, hogy tegyen ellene vala-mit.“ (B. Russel: Egy évszázad élettörténete 1814–1914. (Frei-dom and Organisation) (I. köt. 9. lap.)

4 „Auf eine (h. einem) dieser Berge wollte die Armée auf ihre eigene Unkosten — Bonaparte zu Ehren eine grosse Säule bauen, die auch angefangen wurde — es ist Schade dass dieser grosse Widersacher (h. Widersacher) der glück-lichen Allianz (Alliance) — so frühe von seiner vorigen, so lange treuen maitresse, der Fortuna meine ich, verlassen wurde. — Wenn ich die Kunst so weit erhaben sehe, da gestehe ich lege ich jedem (h. jeden) Nations Hass ab, und fühle für die ganze Menschheit — und es ist herrlich und behagend zu wissen — dass der Mensch durch sich selbst so grosse Fortschritte gemacht hat.“ (Naplók I. 137. lap.)

5 „Eine Verschanzung, sagt man, ist nur damals gut, wenn sie nicht umgangen werden kann, den (h. denn) sonst taugt sie gar nichts“ Welche absurdität ist die nicht, erzeugt in der Hirnschale eines After Generalen.“ (Nap-lók I. 61. lap.)

hoz, vagy egy Blücherhez⁶ képest, s hogy az ármádia legtisztelietreméltóbb eleme a közlegény,⁷ akivel a hadjárat után annyit sem törődik a hálás Ausztria, hogy lyukas nadrágban kénytelen csapatostul koldulni.⁸

Az otthon egy homogén birodalom körvonalaait vázolta a szeme elé és egy monarchisztikus politikai szemlélet szuggesztióiban, s ezzel párhuzamosan a magyarság alacsonyrendűségének⁹ hitében formálódtak ki politikai elképzelései, s egy évtized alatt rá kellett jönnie arra, hogy a Habsburg-birodalom egy súlyos születési hibával küszködő anakronisztikus tákolmány, ő pedig — bármennyire is fájdalmas csalódás ez számára — magyar, s ezt a közösséget vállalnia kell, mert

⁶ „Das ist einmal ein Feldherr — írja szüleinek Blücherről — der mir gefällt.“ (Zichy: Gr. Sz. I. lev. szül. 108. l.)

⁷ „... der militair Stand mit unendlichen Auszeichnungen behandelt, den (h. denn) wer ist wahr für dem Staat gewesen als ein braver Gemeiner Mann, der etliche Campagnen gemacht, oder ein Hund von so einem Schreiber oder advocaten, (!) der Gott und die Welt betrügt.“ (Naplók. I. 59. l.)

⁸ „Bis nach Bologna habe ich übrigens einige 8 Hundert einzelne Gemeine gefunden denen ich zu 5 Groschen und halben Gulden gegen 200 fl aus Barmherzigkeit, damit sie nicht vor Hunger sterben, verschenkt habe... in der Armée länger nicht mehr aushalten, wo der ausgezeichnete Soldat Betteln muss.“ (Naplók I. 58—59. lapok.)

„Diese arme Armée! nicht eine gute Hosen! eine Sache, die gar nicht zur Organisirung einer Armée gehört den (h. denn) sie wird als unumgänglich nothwendig supponirt.“ (Naplók I. 59. l.)

⁹ 1814-i feljegyzéseiben, amelyek majdnem kizárólag tréfás élményeket, bon mot-kat, anekdotákat tartalmaznak, 1814 végéig mindössze három van magyar vonatkozású (ilyen feljegyzés van több, mint 120) s mind a háromban a magyar szereplő — egy nemes, egy nemeskisasszony és egy tiszt — a bornírtságnak, a primitívségnek és a műveletlenségének a megtestesülése. Széchenyt 23 éves koráig kétségtelenül jellemzi a magyarság mélységes lenézése és megvetése. Ez a lenézés távolról sem az a fájdalmas élmény, amin a honfitársak hibáinak ostromozása később alapul, hanem a rideg kívülálló részről jövő sértő semmibevetés. Széchenyt e miatt nem szabad renegátnak tekinteni: Széchenyi ebben az időben, — 1818-ig — egyszerűen nem volt magyar. (V. ö. Naplók I. 25, 747, 751. lapok.)

ez még mindig jobb, mintha stájer, vagy olasz lenne.¹⁰

S végül, de nem utoljára, a folytonos és fárasztó átértékelés csüggesztő eredményeképpen, valamint a tíz év alatt elkerülhetetlen összehasonlítások vesszőfutása alatt rá kellett jönnie nemcsak arra, hogy ő tudatlanabb, kulturálatlanabb és elmaradottabb, mint mások, hanem arra is, hogy mindaz, ami neveltetésével, képzésével, otthonról hozott politikai és világnézeti örökségével szemben benne kialakult, nem egyéb egy kollektív csalódás gyötrő, megszégyenítő és lesújtó zátkájaként.

A századforduló közművelődési zűrzavarából kilépő Széchenyi alakja 1809-ben kulturális szempontból eltűnik a kutató szeme elől, elnyeli a háború, a hadsereg. Levelein kívül más kulturális szempontú értesülés alig van róla, pedig életének ez az 5–6 esztendeje lélekformálódásának talán legérdekesebb szakasza, hiszen az a figura, amely 1809-ben eltűnik a szemünk elől, egy naív és kezdetleges léleknek, egy jóindulatú szubaltern kedélynek és egy szimpatikus enfant terrible-nek megbocsátó mosolyt kiváltó keveréke, s amit helyette 1814-ben visszakapunk a naplóiban jelentkező 23 éves Széchenyiben, az egy elégedetlen és fanyar gúnyolódónak fájdalmasan megvénült alakja.

Hogy mi idézhette elő, ennél az alapjábanvéve szerencsés életkörülmények között élő fiatalembernél ezt a szokatlanul korai és feltűnően erős átalakulást, annak egyetlen lehetséges lélektani magyarázatát kíséreltük meg abban az egyetemleges csalódásban, amely minden vonalon érte, s amelyet már legfeljebb csak hatványozni tudott az összehasonlító önkritika permanens vereségérzéséből kiformálódó alacsonyrendűségi érzés, az a Minderwertigkeitsgefühlkomplex, amelyből Széchenyi lényegében egészen élete végéig szabadulni

¹⁰ ... ich glaube aber beinahe, dass ich lieber ein geborner ehrlicher, dummer Steurer wäre, als ein italienischer Duca ... Ich bin etwas närrisch, da hat's gar keinen Zweifel aber ich kann nicht läugnen, dass mir der Angstschweiss auf der Stirne sitzt, wenn ich mir recht lebhaft vorstelle, dass ich ein Italiener bin." (Napl. I. 83. l.)

nem tudott,¹¹ de hogy hol, mikor, életútjának minő állomásán indult meg benne az a fájdalmas transzfiguráció, amely a problémátlanul egyszerű fiatalkori Széchenyiből a legnagyobb magyart és a legboldogtalanabb embert formálta ki, kideríthetetlen. Némi homályos támpontot nyújtanak levelei, amelyeket csak 1813 decemberéig jellemez bizonyos egykedvű regisztrálása az embereknek és az eseményeknek, és valaminő passzív rezerváltsága egy szunnyadó léleknek. December 14-i freyburgi, de még inkább 1814. febr. 12-i levele¹² óta azonban egyre sűrűbben jelentkezik egy új Széchenyi István jellegzetes kritikai hangjai és nyugtalan tépelődései. Széchenyi életvonalának első törési pontját tehát valahova 1813-ba kell helyeznünk.

A fiatal Széchenyi életének ezt a legkevésbé ismert szakaszát bizonyos léhaság jellemzi.

Amennyi fájdalmas önvádat jelentett ez mindig a későbbi Széchenyinek, olyan kényes kérdése volt a Széchenyi-irodalomnak mindenkor.¹³ Ennek a kérdésnek a tárgyalása jelen dolgozat célkitűzéseihez nem tartozik szorosan véve hozzá, néhány szóval mégis érintenünk kell, nemcsak mint a későbbi Stürm und Drang kiindulási pontját, lélektani és történelmi alapjait, hanem azért is, mert negatív értelemben ugyan, de később is van kulturális vonatkozása.

Kétségtelen, hogy Széchenyi katonáskodásának első öt-hat esztendején — éppen azon a kulturális szempontból „homályos” életszakaszon, amelyről legkevesebb értesülésünk van — a katonatiszti kötelességteljesítéssel egy egyre léhább magánélet osztozkodik.¹⁴

Széchenyi életírói ezt általában a háborúkkal mindig együttjáró laxizmus számlájára szokták írni, nem

¹¹ Széchenyinek ez a „komplexusa” előbb kulturális, utána erkölcsi, azután faji s végül politikai alacsonyrendűségi érzés volt.

¹² V. ö. Zichy: Gr. Széchenyi I. levelei szülőihez.

¹³ V. ö. a Surányi-regény körüli országos polémiaival.

¹⁴ Bizonyítja ezt nemcsak az, hogy Széchenyi örökké pénzt kért ezidőben, hanem az is, hogy a kongresszusi idők löha szeladonja nem pattanhatott elő teljes fegyverzettel, mint Pallas Athene Zeus fejéből, hanem ehhez előzetes lélektani és etikai bevezetésre volt szükség.

hisszük azonban, hogy a probléma megoldása ilyen egyszerűen volna elintézhető. A léhasági periódus megindulásához a lökőerőt a háborús laxizmusnál talán sokkal nagyobb mértékben szolgáltatta — a már megtárgyalt elhibázott nevelés negatív hatása mellett — a szülői ház kissé öregesen konzervatív levegőjéből, és az erősen aktív természetű fiú számára minden valószínűség szerint igen terhes pietizmusából való reaktív jellegű felszabadulás-érzés, amelynek természetszerű túlzásait egy sajátos megkönnyebbülés-élmény is növelhette. Széchenyi és apja között ugyanis sokkal nagyobb volt a különbség, mint amennyit az évek száma a felületes szemlélet számára jelent.

Egy kamaszkodó fiú és egy ötvenen felüli apa között a távolság mindig túlságosan nagy, de a francia forradalmat követő két évtizedben, mint korfordulón, a generációs megnevezés meg különösen olyan fokú lehetett, mint amilyen különbségeket az első világháború előtti és utáni nemzedékek között tátongó — a húszas és harmincas évek fordulóján annyit tárgyalt — világnézeti szakadék jelent századunkban, s ez egy folyton irritáló kényelmetlenség-érzés homokszemének állandó jelenlétét jelentette a nyomasztó egyéniségű apa regulái szerint élő fiúban. A szülői ház elhagyásával ez egyszerre felszakadt s az első években a nagy felszabadulás ellenhatása, majd ennek megüledése után a fentebb vázolt egyre kumulálódó csalódásérzés, volt minden valószínűség szerint az a belső ok, ami a háborús laxizmus, mint külső tényező mellett, a támpontjait vesztett Széchenyit méltatlan területekre sodorta.

A Széchenyi erkölcsi és kulturális kibontakozását jelentő tíz esztendő (1814—1823) egy, a tökéletesedést sóvárgó becsületes lélek pozitív, és a léha örömök negatív erőinek küzdelmeiből tevődik össze. Széchenyi heraklészi válaszutja ez, amelynek eredménye egy lenyűgözően nagy személyes kultúra, egy tűzben tisztává égett jellem és a magyar történelem legkonstruktívabb személyiségének kiépülése lett.

Azt már aztán a kultúra és az erkölcs transzcendens összefüggései mellett elsősorban Széchenyi aktivitást hajtató alaptermészete magyarázza meg, hogy

a passzív jellegű erkölcsi átalakulást egy aktív, tehát Széchenyi tevékeny szellemisége számára rokonszenvesebb feladat, kultúrájának kiépítése előzi meg. Valóban, egy építő életprogram megvalósításának sine qua non-ja és első állomása csak a kulturális kiépülés lehet.

Széchenyi kulturális kiformalódása is, — mint minden valamirevaló személyes kultúráé — az olvasással kezdődött. Persze ez az olvasás nála, különösen eleinte — és még évekig — nem volt tervszerű és nem volt kulturális célzatú.

Hogy mikor kezdett olvasni, azt teljes bizonyossággal megállapítani nem lehet. Praktikus-reális hajlama, amely talán legállandóbb vonása egyéniségének, nemkülönben ifjúkori művelődési körülményei azt sejtetik, hogy tizennyolc éves koráig nem sokat olvasott. Latinul nem tudott, az amúgy is sovány magyar irodalommal majd csak harmincas éveinek derekán kezd ismerkedni, francia tudása szintén igen kezdetleges volt még sokáig, egyetlen elképzelhető olvasási nyelve tehát csak a német lehetett volna. Német nyelvhasználatában azonban túlságosan népies és bécsies, nyelvtanilag hibás, s különösen német helyesírása még egy évtizeddel később is túlságosan kezdetleges ahhoz, hogy ez majdnem kétségtelen bizonyítékát adja annak, hogy német nyelvtudásának sem volt semmi irodalmi alapja, hanem az majdnem teljes egészében társalgás útján ragadt rá. Tanulmányai befejeztével tehát egész irodalmi műveltségét szinte kizáróan az iskolában kötelező klasszikus auctorokból vett szemelvények (iskoláztatási körülményeihez képest ezek is minden valószínűség szerint igen-igen mérsékelt mennyiségben és formában) és a napi ujságirodalmi anyag teszik ki.¹⁵

Olvasásának megindulását ennél fogva későbbre kell tennünk. Hogy az 1809-i hadjárat befejezése után

¹⁵ „In Neapel sah ich den gewissen Engländer, Bonnar, den seine Eltern durch einem (!) Bedienten der sehr lange in ihrem Hause war, und den eine Art von Wahnsinn ergriffen haben muss, ermordet wurden, es stand sehr viel in denen Zeitungen davon...” (Naplók I. k. 75—76. lap.)

elkövetkező nyugalmas garnizon-élet unalmas éve alatt (1810—1813), vagy csak az 1813-i hadjárat hosszabb-rövidebb szüneteiben kezd-e barátkozni a könyvvél, nem tudjuk, a bizonyos csupán annyi, hogy a szóbanforgó öt és fél esztendő alatt olvasott s hogy ezek a könyvek, a katonai szakmunkákat nem számítva, szinte kizárólag a kor divatos szerelmi regényei voltak.

Első nagyobb könyvélménye — mi is lehetett volna más a XIX. szd. első negyedében — ha sorrendben esetleg nem is, de hatásban feltétlenül: a Werther volt,¹⁶ de ekkoriban olvashatta Richardson divatos Pamela-ját,¹⁷ valamint a kor angol Courths-Mahlerének, Burney Franciskának népszerű regényét az Eveline-t¹⁸ is. Ezekről naplójának későbbi utalásaiból tudunk, s a felbukkanó három regény rokonságából talán nem túlságosan merész dolog azt a következtetést levonni, hogy Széchenynek 1814 közepe előtti olvasmányai ilyenek lehettek.

Mindenesetre, már amennyiben a rendelkezésre álló sovány anyagból ez kihámozható, előttünk áll a 23 éves Széchenyi a maga primitív kis kultúráiával és egy fájó tövissel a szívében, amit a megszállás alatti Párisból hozott magával. Trogoff herceg, akit olyan nagyrabecsült, tett róla egy megjegyzést, amit azóta sem tud elfelejteni, ami folyton ott motoszkál az agyában, bántja és bosszantja állandóan és bizonyára pirulva jegyzi be majdnem egy félév múltán, talán éppen a huszonharmadik születésnapján Bécsben a jegyzőkönyvébe: „Trogoff sagte in Paris von wir ‚Széchenyi me (!) fait chérir L' ignorance.“ Das ist wenigstens doch ein compliment, welches ich verdienne.“¹⁹

¹⁶ 1814. dec. 12-én már mint régi reminiscenciájáról emlékezik meg róla: „Was sonderbar ist der Werther-See (Wörthi-tó) der Name, der mich im Vorbeireisen so unendlich oft auf mein nahe gleiches Schicksal, mit unsern unglücklichen Freund erinnerte . . .“ (Naplók I. 58. lap.)

¹⁷ Az első romantikus lélektani regény. Széchenyi 1815. szept. 21-én tesz célzást arra, hogy a regényt ismeri. (Naplók I. 132. lap.)

¹⁸ Accumékkal kapcsolatos reminiscenciái. (Napl. I. 148. l.)

Az az érzés, amit a jól végzett munka boldogító tudatának szoktak nevezni, rendszerint igen rövid ideig szokott tartani. Minden tevékeny lélek előtt ismeretes az a lesújtó ürességérzés, amely a nagy és tartós erőfeszítések befejeződése után jelentkezik. A lezártág-érzést szinte azonnal szokta követni a céltalanság szorongása.

Széchenyi a hadjárat utolsó hónapjaiban nem ért rá önmagával foglalkozni. Most azonban, a „nagy kaland” befejezése után beálló nyugalomban, előbb csendesen, majd egyre növekvő makacssággal kezdi irritálni a műveltséghiány tudatának belső szemrehányása, amely mint a szúpercegés a csendességben, túlméreteződik abban az ürességérzésben, amely a nagy életélmény, sőt életszakasz lezáródásával egyre inkább növekszik benne.

A belső nyugtalanságnak ezt az állapotát növelte még az is, hogy valamivel kisebb mértékben ugyan, de így volt akkor mindenki. Egy régi lezáródásának és egy új keresgélésnek érzése kollektív érzés volt a nagy francia dráma függönyének leeresztése után Európában.

Politikailag egy közel negyedszázados, nyugtalansággal és harccal telített történelmi szakasz zárult le a lipcei csatában, és egy új korszak születésének izgalma vibrált Európa idegrendszerében, egy új, és ismeretlen keresésének kollektív feszültsége.

Mindezek tetejébe ugyanekkor következett be egy döntő változás életkörülményeiben is. Augusztus 31-én apja szétesztotta és fiai kezére adta a családi vagyon, s Széchenyi máról-holnapra a maga ura lett. Szeptemberének első napjait az osztályos egyesség ünnepélyes hangulatának utórezgései töltik be, egy nagy és hálás megilletődés vasárnapi óráit éli és érzi, aztán szeptember vége felé megkezdődnek a bécsi kongresszus ünnepei és izgalmai. Európa arisztokráciája gyülekezik össze Bécsben egy ritka seregszemlére, amelynek forgatagában új horizontok nyílnak meg a 23 éves új földesúr előtt külsőleg, belsőleg egyaránt.

Már július óta ott él benne valaminő intellektuális tevékenység szomjúsága. Börbekóttetett magának egy jegyzetkönyvet, amelybe be akar jegyezni minden is, de aztán egyre jobban érzi, hogy ez programnak nem elég, mert ürességérzése egyre nő. Most aztán már furesaságot, amivel találkozik. Ez eleinte szórakoztatja tisztán érzi, hogy a új helyzet éppúgy, mint a régi mulasztások új becsületbeli kötelességet rónak rá és az első szeptemberi napok hálás megilletődöttségében kiformalódnak lelkében egy kulturális és erkölcsi revízió bizonytalan körvonalai s a megindulás formáit illetően lassan felkődlik előtte az egyetlen lehetséges eszköz: a könyv.

Párisból hazatértében hozott egyet magával. Németországról szolt és egy bizonyos Mme Staël nevű francia hölgy írta. Különös érdekességet kölcsönzött ennek a könyvnek a „Nagy árnyék“ eltűnése után az, hogy első kiadásának példányait Napoleon dragonosainak lovaival tapostatta össze. Ezt a második kiadást Londonban nyomták és ennek a példányai most elárasztották Európát. Ezt a könyvet olvasgatta már hetek óta, de most másféle könyvre és másféle olvasásra gondolt. A könyv és az olvasás, most, a megújulás szomjúságában egyszerre egy bizonyos konstruktív értelmet kapott nála, rádöbrent, hogy a könyv és az olvasás sokkal több lehet, mint ami eddig volt számára: az idő agyonütése.

Első ösztönös gesztusával az etikai revízió után nyúl. Megveszi életének talán első filozófiai tárgyú könyvét, Wenzel Immanuel Gottfried linzi tanár Vollständiger Lehrbegriff der gesammten Philosophie dem Bedürfnisse der Zeit gemäss eingerichtet c. művét és a Logik, Metaphisik, Moral und Recht c. első három kötetet átugorva mohón belevág a Klugheitslehre című negyedik kötetbe.

Az olvasmányról azonban egykettőre kiderül, hogy száraz és magas. Néhány napig erőlteti, majd csüggedten abbahagyja, és újra Mme Staël élvezetesebbnek bizonyult könyvét veszi elő, de most már azzal a szándékkal, hogy elmélyültebben és alaposabban fogja végigolvasni. Már Wenzel professzor könyvéből is kijegyzett jegyzőkönyvébe néhány gondolatot, majd en-

nek az ötletnek az alapján a De l' Allemagne második és harmadik kötetéből is, most azonban elhatározza, hogy újrakezdi az egészet. Az anekdotagyűjtemény továbbvezetését is abbahagyja, mert most már határozottan egy olyan naplófélének vezetésére gondol, amelybe a furcsaságok mellett olvasmányainak érdekes és értékes részleteit és saját reflexióit is beleírná. Új könyvet köttet hát bőrze „Das Gute und Schlechte welches ich erfahren I.“ felíráttal, és bizonyos ünnepelességgel kezdi meg a vezetést október elején²⁰ egy szép Staël-idézettel: „Nulle reflexion, nulle complai-

²⁰ Vízota szerint Széchenyi „csakhamar, valószínűleg még ugyanabban a hónapban (1814. július) a jegyzőkönyv legnagyobb részét az olvasmányokból vett idézetekkel kezdve bőrkötésű naplókötetbe másolta le, sokat átdolgozva.“ (A naplók története c. bevezető tanulmány Vízota: Gróf Széchenyi István Naplói c. kiadványban. VIII. lap.) A Naplók egyébként kitűnő munkát végző publikálójának ez a vélekedése azonban téves, mert Széchenyi a jegyzőkönyvet egészen az okt. 19-e utáni napokig vezette (v. ö. az I/8. jegyzőkönyv 70. lapján levő (Naplók I. 761. lap) „Der Kayser von Russland sagte“ kezdetű feljegyzéssel, amely csak a lipcei csata évfordulója (okt. 16–19) után keletkezhetett. Ez után már csak mintegy 10 lapnyi terjedelmű, összesen 29 drb. feljegyzése van. Az utolsó rendszeres feljegyzés a 82. lapon a „Virginia will einem Rosenkranz von Rohm“ kezdetű. A többiek, a „Mein Vater sagte mir“ kezdetű feljegyzéstől kezdve már csak a november vége utáni időből, az olaszországi útról származhatnak. Ezek azonban már nem a megkezdett feljegyzések folytatásai, hanem csupán a kihasználatlanul maradt könyv üres lapjainak felhasználását jelentik.). Semmi értelme és magyarázata nem volna viszont annak, hogy valaki feljegyzéseit párhuzamosan két példányban vezesse. Ezt a feltevést kizárja az is, hogy a naplókban a jegyzőkönyvből átvett anyag sorrendje egészen más.

De nem kezdhetette a naplót Széchenyi júliusban már csak azért sem, mert az első nyolc lapnyi olvasmányidézet után, a napló tizedik lapján található, és sorrendben mindössze a hetedik bejegyzés így szól: „Papa Zichy bekam während dem Congress . . . usw.“ A kongresszus viszont szeptember 25-én kezdődött, Széchenyi tehát semmi esetre sem írhatta júliusban, hogy Zichy bekam während dem Congress. Széchenyi ezt csak a kongresszus megkezdése után, s az után is jó néhány nappal írhatta, vélekedésem szerint csak október második felében. Ha ugyanis mintegy három hetet számítunk a jegyzőkönyv átmásolására, (a kongresszusi ünnepek egymást érik!) ki is jön a jegyzőkönyv abbahagyásának fent kikövetkeztetett időpontja.

sance ne peut faire qu'on s'y amuse de ce qui n' amuse pas". Ezzel megkezdődnek a Széchenyi-naplók és megkezdődik egy a világtörténelemben páratlan kulturális és erkölcsi megújulás hosszú és küzdelmes folyamata.

A Császárság politikai bukása maga után vonta a napoleoni korszak kulturális felszámolását is. A klasszicizmus utolsó fellobbanásaként jelentkező empire, amelynek sikerült néhány történelmi percre visszaszorítani a századvég bontakozó német újromanticizmusát az európai kultúra homlokteréből, együtt bukott el Lipcsénél a francia dicsőséggel s hanyatló romjaira diadalmasan hág fel a germán géniusz, amelynek most mégegyet lobbanó romanticizmusa möhön veszi birtokába újra a rövid időre elvesztett területeket.

A romantikus német szellem transzcendensbe vágyó belső creje szinte természetszerűen kelti életre az óromantika halhatatlan ideáljai közül most, a germán talpraszókkenés lendületében éppen a nemzeti ideált, hogy a romantikus másodvirágzás fáradt illatával borítsa be a feléledt Edda-dalok és a Siegfried-Sigurd költészet szinte már metafizikai dimenziókban úszó mesevilágát. Az ógermán mondavilág romantikus reneszánszával az éppen akkor olvasni kezdő Széchenyinek találkoznia kell, s a frontról az imént hazajött katonára romantikavesztett életének elviselhetőbbé tételében Mme Staël-lal osztozik De la Motte Fouquet,²¹ a porosz katonatiszt és Öhlenschläger²² is. Széchenyi a bécsi kongresszus idején olvassa mind a kettőt, s hogy nem minden hatás nélkül, mutatja az, hogy a két íróhoz később is egyre visszajár.

A bécsi farsangot november végén hirtelen megszakítja Széchenyi olaszországi utazása.²³ Egyrészt,

²¹ Der Held des Nordens. (Drei Heldenstücke. Berlin, 1810. I. Sigurd, der Schlagentöchter. II. Sigurds Rache. III; Auslauga.) (Naplók I. 5. lap.)

²² Axel und Wahlburg. (Eine Tragoedie. Tübingen, 1810) (Naplók I. 4. lap.)

²³ Széchenyi november végén egy nagyobb férfitársaságban borközi állapotban egy jogosulatlanul dicsekvő meg-

mert a feledéshez vezető örök országút a munka, másrészt, mert a nyelv börtönéből is szabadulni akar, a lesújtott fiatalember Nápolyban nekifog olaszul tanulni, s az olasz nyelvtanulás elhozza számára észak ködös romantikája után a forró déli romantika nagy tolmácsát, Torquato Tassot. A Gerusalemme liberata-hoz, mint naplójában feljegyezte, 1815. január 1-én fogott hozzá. Eredetiben olvassa és a XVI. énekig jut el március elejére, amikor Napoleon visszatér Elbáról s Széchenyinek be kell vonulnia ezredéhez, otthagyva elolvasatlanul az utolsó négy énekét és félbeszakítva egy másik könyvet, az aufklárizmus utolsó nagy romantikusának, most újra divatba jövő regényét a Nouvelle Heloise-t.

Ime, bármerre forduljon hát, az élet éppúgy, mint az irodalom a kor romanicizmusát tükrözi rá vissza, ennek a romanticizmusnak a jegyében bontakozik ki egész későbbi kultúrája s tépett életének talán legfájdalmasabb paradoxona éppen az lesz, hogy egész későbbi realizmusa egy rövid életre ítélt utóromanticizmus elkésett kultúrájába ágyazódik bele.

Az Elbáról váratlanul visszaérkező Napoleon száz napos hadjárata miatt tehát félbeszakad Széchenyi nápolyi tartózkodása. Március 11-én el kell hagynia Nápolyt és be kell vonulnia ezredéhez.

A hadjáratot mellékharc téren, Olaszországban, éppen a nápolyi király ellen, Murat ellen harcolja végig, s a győzelem után Széchenyi betegen kerül haza Bécsbe. Itt mintegy másfél hónapot tölt el szigorú szobafogságban, s ennek a szobafogságnak nemcsak a betegsége volt az oka, hanem elsősorban az, hogy úgy érezte, igen fonák és kényelmetlen dolog volna érintkeznie azzal a társasággal, amely még alkalmasint élénken emlékezik az őszi botrányra. Így hát — amúgy

---

jegyzést tett bátyja feleségével, Karolinával kapcsolatban, ami miatt Karolina unokabátyja, Liehnovszky herceg kérdőrevonta. A dolog kínos feltűnést keltett a bécsi társaságban s a keletkezett botrány elől Széchenyi, akinek egyéb viselt dolgai is erősen kezdték foglalkoztatni a társaságot, szülei kívánságára néhány hónapra Olaszországba száműzte magát.

is programja ez, de meg nem is tudna egyebet csinálni — rendszertelenül ugyan, de óriási irammal újra olvasni kezd. Befejezi a hadjárat kezdetekor abbahagyott *Nouvelle Heloise*-t és *Fouquet de la Motte*-nak egy újabb könyvét,²⁴ amelybe mint újdonságba már a hadjárat folyamán belekezdett, majd ezek után elolvas egy csomó más könyvet, amelyek sorában verses antológiák, regények, drámák, útleírások és morális művek váltakoznak.²⁵

Mire egészsége némileg helyreáll, a száz napos drámának a waterlooi nagyjelenettel vége van, Széchenyre nincs többé közvetlenül szükség, van hát idő a teljes és kényelmes gyógyulásra. Ugy látszik, hogy a hat hetes szobafogság alatti sok olvasás egy kis enyhe csömört is válthatott ki nála, mert a következő két hónap alatt, amely időt birtokain, túlnyomórészt Cenken töltötte, nemigen olvas.

Szeptemberben végre, teljesen gyógyultan, elhatározza, hogy újra jelentkezik szolgálattételre. A kiadós pihenés után teli tettvággal és egy szép katonai karrier tüzes programjával indul el Párisba, a főhadiszállásra, szeptember 9-én. Ugy érzi, hogy elmúltak a kétségei, döntött, a katonaságnak fogja szentelni életét. Minden valószínűség szerint az a gyötrő ürességérzés, amely a két hadjárat közti időben annyira kínozza, s amely a háborúból szabadságra hazajövő, s titokban már néhány nap után a frontra visszavágyó katonák előtt egyáltalán nem ismeretlen paradox-érzés, hitette el vele, hogy egyedül a katonai pálya az, amely életét ki tudná tölteni tartalommal. Persze ezt a katonai pályát, mint egy magasrangú tiszt, mint egy első vonalbeli ember ragyogó pá-

²⁴ De la Motte Fouquet: *Die Fahrten Thiodolf's*.

²⁵ Souza: *Eugenie Rothelin*.

Jean de la Bruyère: *Les caractères ou les mœurs de ce siècle*.

Vernier: *Caractère des passions au phisique et au moral*.

Chesterfield: *Letters to his son Philip Stanhope*.

C. L. Lesur: *Des progrès de la puissance Russe stb.*

Torquato Tasso: *Aminta Favola Boscheremia*.

Torquato Tasso: *Canzoni amore*.

Folyóiratok (különösen francia és német versek.)

lyafutását képzei el. Mivel érzi, hogy mint tehetséges embernek ilyesmihez joga is volna, de meg a háború folyamán erre becsülettel rá is szolgált, Schwarzenbergtől őrnagyi rangot kér, de hosszú és megalázó előszobázás²⁶ után ezt a kérését visszautasítják. Túlzásokra hajlamos kedélye szinte összeroppan a kudarc miatt, egyszerre szertefoszlanak katonai ambíciói s keserű rezignációval állapítja meg, hogy a szürkék tucatsorsa van rá kimérve.²⁷ Elkéseredve mond hát búcsút egy konstruktív életre vonatkozó terveinek, három hónapi szabadságot kér, és mert éppen egy tiszti küldöttséget küld Schwarzenberg az angol uralkodó herceghez, csatlakozik ő is, és szept. 28-án elutazik Angliába.

Kultúrájának kialakulására gyakorolt hatását illetően Széchenyi első olaszországi és első angliai útja feltűnő összefüggéseket mutat.

Már előzőleg is, és később is, sokszor és ismételten megnyilatkozik nála az, ami aztán később kultúrpolitikai rendszerének is vezértengelye lett, hogy kultúridealja alapjábanvéve biológiai alapokon nyugvó praktikus-reális „polgári” jellegű, „hasznossági” kultúreszmény.

A klasszikus-humanisztikus művelődési anyag iránt Széchenyi kétségtelenül tanúsított bizonyos le-

²⁶ „Nie ist der Mensch in seinem Sinn mehr erniedrigt als wenn er in eines grossen Herrn Vorzimmer lange warten muss — ich finde es benimmt einem zuletzt ganz den Verstand — und doch ist's beinahe jedem grossen Mann im Anfange seines Laufbannes so gegangen. — Wie viele niedrige Stellen muss man durch kriechen.“ (Naplók I. 132. l.)

²⁷ „Über meinem (h. meinen) Séjour in Paris will ich einen langen Gedankenstrich ziehen — da hat sich mein künftiges Schicksal entschieden, und da war, so zu sagen die Höhe meines Berges erstiegen, und hinab in's Thal gieng (!) dort mein Weg — da hab ich erkannt — wie wenig ich die Welt gekannt — und was man brauche um in der grossen Welt fortzukommen — es ist sonderbar, dass ich mich so lange betrogen hab' und immer in die Weite hinaus hoffte. — Ich fand auf meine Gesundheit, meine Tugend, so verdorben — so geschwächt — dass ich nun mit der 2-ten Rolle in der Welt wohl vorlieb werde nehmen müssen.“ (Naplók I. 132. lap).

nézést egész élete folyamán. Ösztönösen ez nyilatkozott meg már abban az érdektelenségben is, amit középiskolai tanulmányai folyamán stúdiumai iránt tanúsított, éppúgy, mint ahogyan élénken jellemzi első olaszországi útjának elején, tehát abban az időben tett spontán megjegyzése is,²⁸ amikor még semminő művelődéshölcseleti áttekintése és álláspontja nem lehetett. Viszont Anglia technikus-kölgazdasági jellegű praktikus-reális kultúráját annak a kellemes meglepődésnek lelkesültségével üdvözli, amit egy-egy alaktalanul és bátortalanul már rég bennünk gomolygó igazság konkrét alakban való váratlan feltűnése, és véleményünk jogosultságának igazolódása szokott kelteni lelkünkben. Ugyyszólván egész későbbi kultúrpolitikájának gyökerei ott vannak abban az epigrammszerű megállapításában, amit angliai útján jegyez be naplójába: a német sokat ír, a francia sckat beszél, az angol sokat — tesz.²⁹

A kultúra eszméjének jellegzetesen legújabbkori felfogása jellemzi Széchenyinek egész későbbi kulturális és kultúrpolitikai tevékenységét, és — bár kulturális elindulása az alább kifejtendő okoknál fogva klasszikus-humanisztikus alapokról történik — műveltsége irányát illetően egész pontosan megfigyelhető az a nagy és töretlen lendületű kanyarodó, amely egész kulturális, beállítottságát a praktikus-reális, kölgazdasági kultúreszmény felé vezet, mégpedig nemcsak kultúranyag tekintetében, az egyéni művelődési követelmények terén, hanem művelődéshölcseleti tekintetben is, és nemzetpolitikai síkon is.

Ebben egész bizonyosan tevékeny része van az első kulturálódási szakasz erősen romantikus jellegének is, hiszen a művelődését 1814 közepétől 1816 ele-

²⁸ „... und brachte mich auf einige Momente aus meinem Ernst, in dem ich mich, mit Falten in Gesicht und einiger Mühe schon gesetzt hatte, denn ich hab' nun einmal das Unglück dass ich für das Alterthum keinen besondern Respect habe — es exaltiert mich z. B. die Kirche von S. Marcus in Venedig gar nicht — der Übergang über dem (hden) Mont Cenis ganz ausserordentlich — mein Urthell ist hierüber, das erstere ist alt aber kleinlich — das zweite Erhaben aber neu.“ (Naplók I. 77—78. lapok.)

²⁹ Naplók I. 158. lap (németül).

jéig ért romantikus behatások is ott szerepelnek azoknak az elemeknek a sorában, amelyek később kibontakozó nacionalizmusa számára megteremtik a lélektani alapokat és kaput nyitnak a reális-közgazdasági művelődési eszmény számára, amelyet nála észrevehetően a romantikus-nacionalista életérzés fog táplálni.

Ez a jelenség annál feltűnőbb, mert kulturális fejlődésének második, és fontosabbik szakasza az 1817 közepén meginduló és 1821 közepéig tartó szakasz határozottan klasszikus-humanisztikus jelleget mutat. Mivel ez a tény fentebb fejtegetett hajlamaihoz képest ellentmondást jelent, a dolog helyes megítéléséhez szükségesnek látszik Széchenyi kulturális elindulásának néhány tényezőjére rámutatnunk.

műveltségről vallott felfogását, azt a kollektív műve-

Elsőnek mindjárt fel kell vázolnunk a kornak a lődés-fogalmat, amelyet az iskola, a szülői ház és az erősen humanisztikus középeurópai miliő sugalmazott bele a fiatal Széchenyibe. Ez a felfogás a felvilágosodás racionalizmusának súlyos politikai kompromittálódása óta teljes hévvel hirdette, hogy egy kultúra csak klasszikus-humanisztikus kultúra lehet.

Az időközben kibontakozó német romanticizmus művelődésszemlélete ugyanis, elsősorban a külpolitikai erőfeszítések következtében, a századforduló idején nem volt észrevehető hatással a monarchia művelődéspolitikai felfogására, mire pedig egy nyugodtabb politikai atmoszférában ilyen hatásokat érvényesíthetett volna, a germán világban magában is elmúlt, s helyét, a herderi alapokon visszakanyarodva ott is egy új, neohumanista kultúra-látás foglalta el.

Széchenyi kulturális hiányérzete sem 1814-ben, sem most nem volt valami elhatárolt, határozott irányú vágy, nem volt céltudatos törekvés, egyszerű reakció volt csak egy vacuum szívóhatására. Nem egy meghatározott kultúrmennyiség hiányát érezte, hanem a kultúráét, nem kiművelni akarta magát egy bizonyos irányban, hanem csupán vacuumait akarta feltölteni egy gyötrő hiányérzet ösztökélése következtében, s az anyagkeresésben egész természetesen fordult a felé a kultúra felé, amelyet egyedül ismert ilyennek. Széchenyi az ő húszas éveiben és az ő mű-

veltségi fokán nem ismerhetett kultúrkategóriákat, benne még ekkor nem lehettek tudatos művelődésméleti distinkciók. Ő egyféle kultúráról tudott, helyesebben egyféle kultúra jelenlétét érezte, azt, ami körülvette, s ez — a rövid romantikus virágzás leszámításával — úgyszólván gyermekkorától a klasszikus-humanisztikus kultúra volt. Amikor tehát önmaga kulturális felépítésének programját megfogalmazza, ez a program akkor még nem épülhet ki belső és még megfogalmazatlan művelődési ösztönei irányában, ez a program akkor még magától értetődően csak egy lehet, pótolni azt, amit ő kultúrájának ismert és amiről *tudja*, hogy elmulasztotta.

A második tényező az az iránymutatás volt, amit az olvasás nyújtott neki. Egyre erőteljesebb ütemű olvasása folyamán lépten-nyomon kellett találkoznia klasszikus-humanisztikus vonatkozásokkal, utalásokkal, célzásokkal, amelyeket nem értett, nevekkel, idézetekkel, és terminus-technikusokkal, amelyek számára nem jelentettek apperceptív tartalmakat, és egyre sűrűbben kellett tapasztalnia önmagán egészen elemi epistemológiai eszközök hiányát. Éreznie kellett, hogy az egész komoly európai irodalom bizonyos alapok meglétét tételezni fel, amik nála hiányoznak, s be kellett látnia, hogy neki ezeket az alapokat kell mindennek előtt megszerezni.

Szerepelt azonban Széchenyi kulturális formake-resésében egy harmadik, egészen személyes természetű tényező is, amelyre eddig még úgy látszik nem terelődött elégséges figyelem, pedig ennek hatása Széchenyi kulturális kiformalódásának egész első szakaszára jelentős volt.

Ez a tényező egy név: William Gell.³¹

Naplóiban igen szétszórtan jelentkezik ennek a

³⁰ 27 éves korában fog hozzá grammatikát és logikát tanulni.

³¹ Sir William Gell angol archeologus Széchenyinél alig 14 évvel volt idősebb. Rendkívül nagy műveltségű ember volt, aki bentazta Kisáziát és Görögországot. Utazásairól több könyvet írt. Széchenyi számára a tudós főrangú volta is szokatlan jelenség lehetett s ez is hozzájárulhatott ahhoz az imponáló hatáshoz, amit a tudós lord a saját művelődési problémája fölött tépelődő fiatal arisztokratára tett.

hatásának a nyomai, nem is jut bennünk ennek a hatásnak visszatükröződésére elegendő tér, a hatás mélységét bizonyítja azonban az, hogy három-négy éves távolságból is érvényesül.

Ennek a hatásnak első érvényesülése sem mutatkozik kellő hangsúllyal, számításba kell azonban venni, hogy olaszországi élményei az 1815. év első napjaiban még igen fakón, a Karolina-esettel kapcsolatos szégyenletes konfliktus utáni szorongás fátyolán keresztül tompítva érnek el Széchenyihez. Naplója ebben az időben telítve van fanyar és bágyadt közömbösséggel minden és mindenki iránt, ezt tekintetbe véve igen feltűnő tehát az — a Széchenyinnél személyek irányában egyébként is ritkán tapasztalható — lelkesedés, amellyel a William Gellel kapcsolatos élményéről számot ad: „Heute war ich bei Wiliam Gill — írja 1815. január 11-én naplójába — wie schön ist so viel zu wissen, und wie viel verliert der Mann von der Gesellschaft (!) gegen einen Gelehrten in dieser Art, in meinen Augen. — *Ich habe in meinem kurzen Leben meinen Zweck ganz verfehlt — und nun will ich mich bloss des (helyesen der) Wissens—Leidenschaft ergeben.*“³²

Íme, 1815. jan. 11-én Széchenyi úgy érezte, hogy megszabadult a tétlenség és a céltalanság gyötrő érzésétől és megtalálta egyúttal kulturális kiépülésének programját is. William Gell-el kapcsolatos élménye volt az, ami a későbbi keleti útjára az ösztönzést adta neki, hisz William Gell is megtette ezt az utat; innen ered az az egyébként meg nem valósított terve is, hogy útvjáról könyvet fog írni, hisz William Gell is írt könyveket útvjáról, és William Gell kultúrája is klasszikus-humanisztikus kultúra volt.

William Gell szinte kinyilatkoztatásszerűen hatott Széchenyire, útmutatója lett kulturális programját illetően, még pedig olyan erős és olyan szuggesztív jellegű, hogy évekre visszاسzorította benne praktikus-reális hajlamait és jóidőre ellensúlyozni volt képes az angliai út ilyenmő szuggeszióit is.³³

³² Naplók I. 80—81. lapok.

³³ Az angliai út egyébként adott neki klasszikus-humanisztikus indításokat is. Az angol főúri nevelés erősen ilyen jellegű volt.

Széchenyi kulturálódó tevékenységének 1815-től 1820-ig terjedő öt éve így lett klasszikus-humanisztikus tevékenység, s így állt elő az a — minden nagyobb igényekkel fellépő személyes kultúra számára nélkülözhetetlen — csiszolódási folyamat nála, amely nélkül Széchenyi praktikus-reális kultúrája örökké megalapozatlan, félszeg és sívár maradt volna, amely nélkül Széchenyi nem is válhatott volna Széchenyivé a szó történelmi és művelődéshölcseleti értelmében, amely nélkül Széchenyi valószínűen elkallódott volna a magyar történelemből.

Széchenyi — ismételjük — kétségtelenül viseltett bizonyos aufklärista megvétéssel a klasszikus-humanisztikus kultúra iránt. Ennek Széchenyi írásai-ban tengernyi bizonyítéka van, s hogy egy számára ellenszenves, vagy legalább is érdektelen kultúranyag-gal képes mégis öt álló esztendeig bíbelődni, az — egyéb okok mellett — igen nagy mértékben a William Gell-élmény szuggesztív erejének köszönhető.³⁴

Széchenyiben hosszú éveken át birkózott a klasz-zikus-humanisztikus kultúrideál a praktikus-reális művelődéscszménnel s annak a sorrendnek, amely-ben a kettő érvényesült nála, valósággal szimbóluma az első olaszországi és az első angliai út, s hogy ez a kettő mennyire egybeszővődött élmény nála, azt mutatja kulturális formálódásának izgalmasan érdekes folyamatán kívül az is, hogy mind a kettőt többször megismételte, s amint majd látni fogjuk, a második olaszországi út — keleti útjának első és utolsó szak-sza — a klasszikus-humanisztikus kultúrszakasz vé-gét, a második angliai út pedig praktikus-reális mű-velődéshölcseleti rendszere kialakulásának és egész későbbi kultúrpolitikájának kezdetét és kiindulópont-ját fogja jelezni nála.

³⁴ „... denohngeachtet war er (t. i. Gell) recht amu-sant und aimable und erzählte mir sehr viel von seinen Rei-sen in Griechenland. Ich sagte ihm dan (!) später so ganz im Scherz, dass er einer der angenehmsten und unterhalten-desten Menschen sei, die mir bis jetzt vorkamen.“ (Naplók. I. 85. lap.)

Egy angliai tanulmányút a XIX. szd. elején sokkal többet jelentett, mint egyszerű utazgatást, különösen kulturális szempontból és — különösen Széchenyinél. Hogy ez a mai szemlélet előtt is érthetővé váljék, némi fáradságot kell szentelnünk annak felvázolására, amit a XIX. szd. elejének Angliája jelentett.

A XIX. szd. elején nem volt még egy állam, amelynek akkora európai jelentősége lett volna, mint amekkora Angliának volt, s amely akkora szuggesztív hatást gyakorolt volna a külföldi szemlélőre, mint amekkorát ez a különös szigetország gyakorolt.

A hatás már ott kezdődött, hogy politikailag Anglia volt úgyszólván az egyetlen állam, amelynek tekintélye csorbitatlanul tudott kikerülni abból a kollektív megaláztatásból, amit Napoleon uralkodása Európa számára jelentett. Ezt a tekintélyt Anglia nemcsak Abukirnak és Trafalgarnak köszönhette, hanem elsősorban a kontinentális zárlat fölött aratott diadal passzív heroizmusának. Most pedig, Waterloo után, hála Wellingtonnak, Anglia politikai tekintélye szinte a felhőkig magasodott a napoleoni iga alól az imént szabadult Európa szemében.

A politikai presztizsnél sokkal jelentősebb volt azonban az a pozíció, amit a szigetország közgazdasági szempontból töltött be, s ezt csak másodsorban köszönhette annak a szerencsés gyarmatpolitikai fogásnak, amit India megszerzése jelentett. Az angol közgazdaság iránti csodálatot elsősorban a szigetország akkoriban egyedülálló industrializmusa váltotta ki Európából.

Kapitalisztikus ipari termelés ugyanis mindeideig Európában sehol nem volt,³⁵ s még kevésbé lehetett volna ez bármelyik országban az, ami Angliában volt: elsőrendű, szinte kizárólagos nemzetgazdasági bázis. Európa két és félezer éves fiziokratisztikus berendezése egyelőre még örökösnek látszott, s Anglián kívül még sehol nem vették észre, hogy a népesség erős ütemű növekedése egyre türelmetlenebbül köve-

³⁵ A. XVI. szd.-beli délnémet patricius családok ú. n. korakapitalizmusa, valamint a XVII—XVIII. szd.-beli állami kezdeményezések (Colbert) nem tekinthetők ilyennek.

teli egy új európai, sőt világgazdasági rendszer kiépítését. (Hiszen Anglia is egyelőre még csak Maltusnál tart, a kontinens azonban még ott sem.)

A kapitalisztikus gyáripari termelésre épülő új nemzetgazdasági rendszer kialakulásának szüksége egyre inkább közeledett s volt valami történelemformáló végzetszerűség abban, hogy egy modern nemzetgazdaság minden egyes feltétele Angliában volt meg elsőnek, s akkor még egyedül Európában.

Anglia volt az egyedüli állam Európában, amely immár egy hatszáz éves rendi liberalizmus szabad levegőjében élt. Magna chartája egyetlen államnak sem volt Anglián kívül, az egy Magyarországot kivéve, az 1222-i Arany bulla azonban, mint *aktív* történelem- és nemzetformáló tényező össze sem hasonlítható az angolok 1215-i nagy szabadságlevelével, nemcsak azért nem, mert a mi arany bullánk végső elemzésben hat évszázadon át csak szakadozott érvényű papiros maradt, amelynek hatályát, vagy hatálytalanságát a királyi és a rendi erőviszonyok mérlegének billegése határozta meg, hanem azért is, mert Mohácstól kezdve ez az okmány Magyarország inferioris külpolitikai helyzete következtében komoly hatásokat kifejteni még akkor sem lett volna képes, ha érvénysülésének valóban lett volna kellő hatalmi aranyfedezete.

A kapitalizmus kialakulásának legelső feltétele, az általános személyes szabadság tehát csak Angliában volt meg.

De *csak* Angliában volt meg a kapitalisztikus gazdálkodás másik főfeltétele a tőke is, mert az a kontinensen úgyszólván teljesen hiányzott s ennek elég mélyenjáró okai voltak.

A tőkegazdálkodás a középkorban még mint igény sem jelentkezett Európában, s tőkegyűjtésről a XV. szd. előtt igen ritkán, s akkor is csak mint különleges egyéni szenvedély kielégítéséről esik szó.

Az újkori fejlődés már világrahozza ugyan a tőkét, mint közgazdasági szükségletet, s a XVI. szd.-tól kezdve indulnak is meg tőkeképződési folyamatok Európában, de a szinte állandósult európai háborúzás újra meg újra elpusztítja egy európai tőkeképződés kezdeményeit. Tőkeképződés Európában csak egy elem-

nél folyik, a zsidóságnál, amely egyrészt faji ösztönzöttségénél fogva, másrészt az ingatlanszerzés, lehetőségeiből kizárva, harmadsorban pedig a mobilis jellegű pénztőke könnyű menthetőségében rejlő előny felismerése következtében az évszázadok hosszú során felszív minden felszívható tőkét, hogy aztán majd a liberális korszakban felszabadulva, ennek a hatalmassá kumulálódott tőkének a segítségével szállja meg a tőkétlenséget a nemzsidó elemek orra előtt a világnak úgyszólván minden közgazdasági posztját. A XIX. szd. második harmadát megelőző időkben tehát Európában tőke nem volt, illetőleg csak a zsidóságnál volt, de tezauratív állapotban szunnyadt s legfeljebb csak mint hiteljövédéki tényező rándult ki kisebb-nagyobb tételekben egy-egy rövid rablóhadjáratra.³⁶

Angliában azonban a Clive-ék által a XVIII. szd. derekán megszerzett és a két Pitt által utóbb bekebelezett India mérhetetlen kincsei váratlanul és egyszerre eltüntették az általános tőkehiányt, éppen a kellő időben biztosítva ezzel a kapitalisztikus termelési rendszerre való áttérés lehetőségét a szigetország számára.

Watt, Hargreaves, Cartwright, Fulton, majd valamivel később Stephenson és társainak találmányai ugyanezidőtájt szolgáltatták a kapitalisztikus industrializmus harmadik tényezőjét a gépeket, a gőzgépet, a vízkerefontógépet, a szövőgépet, a gőzhajót; a szinte mindenütt hegyes-dombos vidék be'ese a szén és a vasat, a belterjes gazdálkodásra túlnyomórészt alkalmatlan felszín legelőgazdaságai a gyapjút, s végül a fiziokratikus szempontból mostoha Britannia emberfeleslegei adták az industrializációs ösztönzést és a munkástömegeket. A „Győzhetetlen armada” pusztulásával Anglia ölébe pottyant tengeri hegemonia következtében még az ipari termékek közvetítésének lehetőségei is Anglia számára voltak a legkiválóbbak.

Az industrializálódás feltételeinek eme ritka összejátszása tette azt, hogy az angol közgazdaság, amely közel egy évszázaddal előzte meg a kontinenst, olyan sajátos és elütő alakot adott az angol élet-

³⁶ V. ö. pl. azt a nagy coupot, amit a Rotschild-ház bezebebe a londoni tőzsdén 1814. okt. 19-én a lipcei csata utáni szörnyű baissen.

nek és a közgondolkodásnak a kontinenslakó előtt, amelynek sajátzerű varázsa alól még a fiatal Széchenyinél kialakultabb lelkek sem tudták kivonni magukat. A brit szigetországból visszatérő európai ember a primitívség és az elmaradottság benyomását érezte odahaza.

Britannia óriási presztízse szinte magától értetődően irányította rá a kontinenslakók érdeklődését az angol élet minden területére és valóban volt még néhány a külpolitikai tekintélyen és a közgazdaságon kívülálló olyan terület, ahol az izolált angol élet egészen sajátzerű és a kontinensétől elütő kategóriákat hozott létre. Ezek közül a legjellegzetesebb talán éppen az angol belpolitikai élet, az angol szokások és az angol nevelés voltak.

Az angol belpolitika irányítását az 1688-i forradalom óta kizárólag az arisztokrácia tartotta a kezében, a „rotten borough“-ok³⁷ rendszerének erőszakos és szemérmetlen fenntartása és kihasználása segítségével. A parlament hatalmának túlnyomóságát viszont nem ellensúlyozta semminő királyi tekintély, nemcsak azért nem, mert a XIX. szd. első harmadának angol uralkodói nem voltak valami jelentős uralkodói egyéniségek, hanem azért sem, mert a magna chartával meginduló angol közjogi fejlődés eredményeként az angol királyi méltóság, hatalmi súlya egyre jelentéktelenebbé csökkent. De egyébként is, az angol arisz-

³⁷ Rotten borough=döglött kerület. — Az angliai iparosodás a szigetország lakosságának eredeti földrajzi elhelyezkedését rövid idő alatt teljesen megváltoztatta. Azelőtt virágzó mezővárosok visszafejlődtek néhány lelket számláló kis községekké, s ugyanakkor új, nagy ipari gócpontok keletkeztek. Mivel azonban a választókerületi beosztás a régi maradt, az a helyzet állt elő, hogy százezres lélekszámú nagy ipari városoknak (pl. Manchester) nem volt parlamenti képvisellete, ugyanakkor, amikor a régi választókerületi beosztás alapján egész kis lélekszámú községek választókerületeket alkottak. Az ilyen kis kerületek, sokszor nem több, mint 30—40 választóját könnyű volt a helybeli földesúrnak vesztegetéssel, vagy kényszerítő eszközökkel (pl. bérletfelmondás) kézben tartani s általuk biztos mandátumhoz jutni. Mivel a parlament mandátumainak többsége ilyen volt, a parlament tagjainak nem volt nehéz a számukra kényelmes választókerületi beosztást fenntartani. A visszafejlődött helységekből állt a rotten borough.

tokrácia körében, különösen ebben a korban, határozottan a megvetésnek és a semmibevevésnek egy bizonyos neme volt az, ami az uralkodók iránt élt.³⁸

Az arisztokrácia, nem lévén sem alulról, sem felülről semminő jelentékeny ellensúlya, a kormányzást szinte kizárólag a saját kasztérdekei szerint irányította. Az angol államvezetés így teljesen ellenzék nélkül folyt volna, ha nem támadt volna politikai ellenzék magának az arisztokráciának keretén belül.

Az angol arisztokrácia két pártra, a whigek és a toryk pártjára oszlik. A két párt eredetileg a Stuartok ellenségeiből és hiveiből keletkezett és II. Jakab bukása után majdnem száz évig a whigek tartották kezükben a hatalmat egész III. Györgyig, aki alatt a toryk kerültek uralomra és sikerült nekik 1830-ig ellenzékben tartani whigeket. Széchenyi közvetlen angol kapcsolatai idején tehát Angliának tory kormányai voltak. Tory-párti személyiségek képviselték Angliát a bécsi kongresszuson is, s így Széchenyi első angol ismerősei torypártiak voltak, de olaszországi útján már whigekkel jutott érintkezésbe. Első angoliai útjának félhivatalos jellege következtében szükségképpen érintkeznie kellett tory személyiségekkel is, ismeretköre azonban rövidesen túlnyomórészt — sőt később szinte kizáróan — whigekből tevődik össze. Az oka ennek egyrészt a whig-körök czidőben határozottan magasabb intellektusának³⁹ vonzásán kívül a maga ellenzéki érzülete volt.⁴⁰

A whigek szellemi és társadalmi központja a XIX.

³⁸ „Voltak jó és bölcs királyok, de nem sokan. Ha egyre-másra vesszük őket, alsóbbrendű jellemek, s ez (IV. György) azt hiszem egyike a legrosszabb fajtának” — jegyezte meg Greville 1829-ben. (Russel: Egy évszázad élettörténete. I. köt. 73. lap.)

³⁹ „A tizenkilencedik század elején általában véve a toryk kevésbé voltak értelmesek, mint a whigek. Vezérelvük: Franciaország és minden francia eszme ellenzése, nem kívánt és nem is ösztönözte az értelmes gondolkodást.” — (Russel i. m. I. köt. 71. lap.)

„A whigek érdekesebbek és bonyolultabbak voltak.” Russel i. m. I. kötet 72. lap.)

⁴⁰ „Lord und Lady Holland — Sie haben mich mit Auszeichnung behandelt. Carbonaris finden und lieben sich alenthalten.“ (Naplók. II. 288. lap.)

szd. első felében több, mint három évtizedeken át a Holland-House volt. Lord és lady Holland politikai és társadalmi jelentősége és a házukban uralkodó művelt és magas színvonalú tónus egyedülálló volt nemcsak Angliában, hanem az akkori Európában is. Egy sajátos politikai, társadalmi és kulturális bolygórendszer központi napja volt a Holland-House, amely később egy egész londoni városrésznek adott nevet. A Holland-Houseban adott egymásnak találkozót a whig-párti Anglia születési és szellemi arisztokráciája és éppúgy lehetett ott találkozni Melbourne herceggel, vagy Talleyranddal, mint ahogyan bejáratos volt oda Sidney Smith, vagy Macaulay is.⁴¹ Széchenyi István is csakhamar a Holland-House körébe került.

Ugy hisszük, teljesen felesleges bővebben fejtegetni, hogy mit jelenthetett a bécsi barokk-világ személykultuszában felnőtt és egy aulikus apa hiperlojális világnézete szerint nevelődött Széchenyi számára az arisztokrata-ellenzékiesség addig nem tapasztalt, s az akkori osztrák viszonyok között elképzelhetetlen élménye, amely még tetejében nemcsak meglepő konszonanciát mutatott a fiatal gróf ébredő szabadságeszményének, általában tapogatózó politikai világnézetének olyannyira nyugtalanító akkordjaival, hanem váratlan igazolását adta annak, hogy nem a feltétlen lojalitás és a vak engedelmesség az egyetlen erény, hiszen, ime, a kritikai állásfoglalásnak is lehetnek erkölcsi alapjai. Nem csoda hát, ha egyszerre olyan nagy érdeklődés támad benne az angol alkotmány, majd

⁴¹ „Mikor lady Holland meghalt, Greville megragadta az alkalmat, hogy összegezze a Holland-House fontosságát: (1845. nov. 24-én). Bár olyan nő volt, akit senki sem szeretett, s akinek halála éppen ezért nem keltett bánatot, mégis sok ember fogja sajnálni; néhányan barátságból, többen önző okokból, és mindazok, akik hozzászórtak Holland-Househoz és az ő habituéi voltak, sajnálni fogják, hogy legördült a függöny a hosszú dráma után és kialudt a társadalmi fény, amely Angliát, sőt Európát egy fél évszázadon át megvilágította és díszítette. A világ soha sem látott és nem fog ismét látni olyasmit, mint Holland-House, és bár már nem volt ugyanaz, mint lord Holland idejében, Lady Hollandnak sikerült maga köré nagy társaságot gyűjteni, amely magába foglalt majdnem mindenkit, aki kiváló, kitűnő és kellemes volt. (Russel i. m. I. köt. 78. l.

ezen át általában a politikai és államfilozófiai problémák iránt, amelyekkel való bibelődés során elkerülhetetlenül fel kell bukkannia nála, a Habsburg birodalom polgáránál a nemzeti hovatartozás kérdésének is.

Erre egyébként nem csupán a angol politikai élet által kínált összehasonlítások adták meg az alkalmat, hanem egyrészt az a fajilag és nyelvileg homogén nemzetársadalom is, amely joggal gyakorolt újszerű és szokatlan hatást a Habsburg-Konglomerátum. Ilyenhez nem szokott polgárára, másrészt az, hogy angliai ismerősei körében kezdettől fogva bizonyos acetatusa volt annak, hogy ő magyar.

Szomorú, de a magyar különállás tudomása a magyarság külön kategóriaként való kezelése sokkal inkább megvolt az angol arisztokráciájában, mint a bécsiben, s így érthetővé válik, hogy talán Széchenyi számára volt a legszokatlanabb, hogy őt nem mint osztrákot, hanem mint magyart vette az angol főúri társaság nyilvántartásba. Alkotmánytörténeti csevegések során a magyar és nem az osztrák alkotmányfejlődés után érdeklődtek nála, tudtak az aranybulláról, mint a magna charta középeurópai testvéréről, s lassan, szinte észrevétlenül másféle tartalmat kezdett kapni benne az, hogy ő magyar.

Új ismerősei Magyarországot kérdezték, nem Ausztriát, felvetődtek a magyar faji hovatartozandóság kérdései, a magyar közjog állása felől tettek fel neki kíváncsi kérdéseket s bizonyos meghökkenéssel kellett tapasztalnia, hogy ezek az idegenek magátólértetődőnek tartják részéről sok olyannak a tudását, amiről pedig neki fogalma sincs. Egy tábornok azt újságolta neki, hogy Péterváron magyar—oroszl szótár készül a két nép közös eredetének bizonyítására,⁴² ez annyira gondolkodóba ejti, hogy naplójában is számot ad róla,⁴³ szóval rá kell döbennie, hogy multja, történelme, tartalma és — legalábbis a naiv angolok szemében — jelenje van annak a ténynek, hogy valaki magyar s hogy ez a Bécsben lakó arisztokrata atya-

⁴² Wilson Robert.

⁴³ Naplók I. 173. lap.

fiságon és a Lajtán túl fekvő földbirtokokon túlmenő mélyebb és nagyobb tartalmú valami. Egyszerre problémává lett számára az, ami eddig nem volt probléma és valóban, további életútján pontosan felismerhető, hogy Széchenyi István az otthon oly nagy feltűnést keltő angol öltözködés, a kaszinó-gondolat, a lóverseny, a spleen és egy megvesztegetett angol várhivatalnok segítségével kilopott gázfejlesztő gép mellett innen vitte haza magyarrá levésének kezdeményeit éppúgy, mint későbbi politikai rendszerének legfontosabb alapvonásait is.

Ha az előadottakhoz hozzájegyezzük még az akkoriban a maga nemében páratlan angol lótenyésztést is,⁴⁴ ami a fiatal lovastisztet természetesen rendkívül érdekelte, úgy hisszük magyarázatát adtuk annak a hihetetlenül nagy varázsnak, amit Anglia gyakorolt a fiatal Széchenyire.⁴⁵ Ez a varázs jelentette azt a fonalat, ami később a Sturm und Drang korszakából kivezette, ez a varázs tartotta bűvöletben egész közéleti működése alatt, ez a varázs formálta ki kultúrájának erős társadalom-bölcseleti és közgazdasági jellegét és azt az illuziómentes, reális nemzetpolitikai hitvallást, amelybe későbbi művelődésfelfogása is ágyazódott s amely Magyarországon előtte ismeretlen volt.

Az a Széchenyi, aki egy konstruktívabb élet kiépítésének programját illetően és egy kulturális feltöltődésre alkalmas anyag keresésében 1814 derekán a legteljesebb tájékozatlanságot érezte, most, másfél évvel később, 1816 elején, Angliából visszatérve ugyan-

⁴⁴ „In England sind nach meiner Idée aber drei Dinge nur die man lernen muss — und all das übrige ist nichts — die Constitution — Die Maschinen — und die Pferde Zucht.“ (Naplók I. 166—167. lapok.)

⁴⁵ „15-ten nach London. Bemerkt als ob England in einem andern Planeten wäre — in welchem Gott seinen Geschöpfen weniger Sonne, und eine grössere Geistes Macht (Verstand) gegeben! —“ (Naplók II. 283. lap.)

„6-ten mit der Stage Coach nach Newmarket. In England weniger Sonne und mehr Verstand, als ob die Menschen mit der Vorsicht einen besonderen Accord gemacht hätten — für Licht Wissen zu erhalten.“ (Naplók II. 289. lap.)

abba a helyzetbe került azzal a különbséggel, hogy akkor semminő programja nem volt, most meg több is volt a kelletténél.

William Gell hatása alatt még úgy érezte, hogy a tudomány az, amiért élni fog, s lelkében Hellas és Róma elegáns kultúrájának megismerését jegyezte elő, most, Anglia után azonban rádöbbsent arra, hogy életét meditativ bíbelődéssel eltölteni nem neki való, neki az eleven világ közepében van a helye, őt romantikus hajlamai nem a közvetett tudományos, hanem a közvetlen társadalmi tevékenységre jelölték ki. Tisztán és világosan vélte hallani egy nemzetgazdasági küldetés hívó szavát, látta a feladatot is, amely egy modernebb világnak Középeurópába való átültetésében jelentkezett előtte, egészen pontosan Anglia csodálatos eredményeinek megvalósítására érzett igen erős ösztönzést... itt azonban meg kellett torpannia, mert akciószomjúságának kielégítése útját óriási akadályok állták el, melyeknek még a mibenlétével sem volt tisztában, amelyek megfoghatatlan és megfigyelhetetlen örvénylésben gomolyogtak, mint nyugtalanító és elkeserítő ködök előtte, de amelyek jelenlétét biztosan érezte, mint a matematikus a hibát, amelyet nem ismer.

Az egyik ezek közül az a szükségképiség volt, hogy egy közösségi célzatú, küldetésszerű nemzetpolitikai tevékenység politikailag, társadalmilag és földrajzilag elhatárolt, konkrét működési területet kíván meg, a másik meg az, hogy az ilyesmihez nem elegendő egy — akár a legvilágosabb — céltudat, hanem ehhez a teljes politikai, kulturális és közgazdasági műveltségen kívül a terület helyzetének teljes ismerete szükséges.

A két akadály közül az első volt a kínzóbb, a negatívabb, a megmarkolhatatlanabb Széchenyi számára.

A haza-fogalom a maga melegítő történelmi és faji vonatkozásokkal át- meg átszőtt érte'lmében és természetfeletti jelentésében elsikkadt Széchenyi Istvánból még valamikor gyermekkorában s az, amit az apai világnézet ennek helyébe a lelkébe plántált, ványnyadt és csenevész növény maradt benne, hiszen ez nem volt egyéb, mint egy nagy, de gyülevész jellegű

földrajzi kategóriát összefogó egyetlen erő, a Habsburg-család iránti lojalitás hideg fikciója, már pedig prófétai erőt fikciókból meríteni lehetetlen, a prófétát mindig tömegek kollektív vágyai teremtik meg.

Faji kötelékek tudata és ereje nélkül, a nemzeti hagyományok és történelemtudat nevelőtevékenysége nélkül állampolgár esetleg lehet valaki, de nemzetközösségi tag, a szó teljes erkölcsi és történelmi értelmében: nem. Széchenyi tépelődő lelkének egyre kinzóbban kellett éreznie, hogy a Habsburg-birodalmi eszme őt nem képes melegíteni, hogy ő magános bolygója csupán a számára hűvös Habsburg-világnak, amelyhez a közös bécsi-német nyelven és az összeviszsa házasodott rokonság kapcsolatain kívül alapjában véve semmi köze. Mindezekon felül szinte szorongva kellett megfigyelnie önmagán azt is, hogy a Habsburg-Ausztria kezd egy idő óta egyre ellenszenvesebbé és egyre idegenebbé lenni számára,⁴⁶ ugyanakkor amikor romantikus ösztönzései egyre nagyobb erővel nyomják egy nacionalista életérzés irányába.

Ezzel az átalakulással párhuzamosan kezdett kibomlani benne egy gyötrő életérzés a talajtalanság bizonytalansága, ami lassan sejtetni kezdte vele, hogy egy közösségi életprogram sine qua non-ja a közösségbe tartozás, s éppen ez az, ami nála hiányzik. A huszonöt éves Széchenyiben egyetlen közösségi tudat munkált csupán a családi közösségen kívül: s ez az osztály, a kaszt közössége volt, amely a maga vertikális elhelyezkedettségében gyökértelenül úszkált a XIX. szd. eleje Európájának felszínén. Egy semleges és szenvedélymentes nemzetfeletti állapot volt ez, s Széchenyi bontakozó tragédiája éppen az volt, hogy egyre erősebb nemzetpolitikai hívást érzett akkor, amikor éppen a nemzeti alapok hiányoztak nála.

Tragikus mag volt azonban ezen kívül is éppen elég. Egy középeurópai Angliáról álmodozik, de ugyanekkor, mint jószemű ember világosan látja, hogy Anglia legfőbb közgazdasági jellegzetessége az industrializmus és legvonzóbb társadalmi értéke, a szabadság Középeurópában megvalósíthatatlan követelmény; az

⁴⁶ Naplójában 1815-től pontosan kimutatható fokozatos eltávolodása a Habsburg-birodalmi eszmétől.

első, mert a Habsburg-birodalom közgazdasági térfo-gata még külterjes értelemben is feltöltetlen⁴⁷ s a má-sodik, mert az egész kontinens politikájának gerince, a Szent Szövetség megalakítása óta, a statusquo fenn-tartása. A magasabta program végrehajtását sze-retné, de éreznie kell, hogy az a magaslat, amelyen társadalmilag és vagyoni-lag ő áll, túlkiesi a Habs-burg-birodalom dimenzióihoz képest, viszont egy kon-kkrét nemzetgazdasági program szükségképen csak egy zárt politikai kategóriára támaszkodhatik, már pedig éppen ebből a szempontból élt a legkevésbé tisz-tázott fogalomvilágban.

Az, hogy ő magyar, életének első huszonnégyszáz évé alatt szöveg nélküli dallam volt számára csupán, meg-jelölés, amelyet ő is, mások is használtak minden bel-ső átélés és egy önálló kategóriához való kizárólagos tartozás átérzése nélkül. Egy, a magyarságot a bi-rodalomtól elkülönítő tartalom ismerete majdnem telje-sen csak egy, a némettől különböző nyelv tudomása-ként élt benne, magyar nyelvismerete viszont egyálta-lán nem volt számottevő. Osztráknak tudta magát, ez a tudomás azonban nélkülözte nála éppen a legfento-sabbat, a meggyőződés erejét. Magyarország, úgy is, mint földrajzi, úgy is, mint történelmi, úgy is, mint politikai kategória tisztázatlan fogalom volt előtte, éppúgy, mint ahogyan ismeretlenek voltak előtte az immár negyedik évtizede tartó magyar nemzeti kibon-takozás heroikus erőfeszítései is.

Ez nem is csodálható, hiszen úgyszólván a gyer-mekszobából lépett a hadseregbe, aztán jöttek a na-poleoni hadjáratok, de különben is, a Kármán Józse-fek, Kazinczy Ferencek, Felsőbükii Nagy Pálok és a többiek tevékenysége a birodalomra zúduló esemé-nyek világtörténelmi fontosságához képest harmadrán-gú szintéren játszódtak le, nem beszélve arról, hogy a magyar helyzetről és eredményekről semminő német, vagy egyéb irodalom nem volt, ő pedig sem latinul, sem magyarul nem tudott. A tanulóéveiből elsikkadt

⁴⁷ „— und keine Fabriken haben wir nicht — und Gott sei dank — dass wir keine haben. — Diese Perfection ist immer die Folge von Elend — wern viele Menschen sind — die die Not zwingt, durch ihre Industrie sich das Leben zu fristen.“ (Naplók I. 168. lap.)

magyarságisméreti vonatkozások pótlására a politikai okokból tulajdon nemzetétől egyre jobban eltávolodó apa szubjektív véleménye egyáltalán nem volt alkalmas, később pedig, Széchenyi Ferenc vallási szenvedélyének korszakában már egyáltalán, még szubjektív felvilágosítást is alig kaphatott. A Lajtán túlról tehát eddig nem érkezhettek hozzá semmi öntudatra ébresztő, semmi büszkélkedni való, semmi lelkesítő, az ami onnan, mint magyarországi földbirtokost, vagy magyarországi garnizonban élt katonatisztet érte, inkább taszító jellegű volt.

Magyarságával kapcsolatos angliai élményei konstruktív értelemben az elsőeknek tekinthetők tehát, s valóban, az Angliából való megérkezés utáni hónapok alatt kezdti mélyebben és intenzívebben foglalkoztatni a „nemzet“-fogalom és az ő magyarságának kérdése. Minden valószínűség szerint megkísérelte, hogy ezekről a kérdésekről mindent megtudjon, amihez hozzáférhetett, az eredmény azonban igen sovány és elkedvetlenítő lehetett, hiszen forrásai aligha lehettek kimerítők és éppen magyar oldalról megbízhatók. Mindenesetre tény, hogy Angliából történt hazaérkezésétől számítva közel másfél éven át — 1816. jan. 2.-tól 1817. május végéig — mindössze három naplóbejegyzése van (s körülbelül egy lapnyi anyag meg van semmisítve) 1816 március közepéről⁴⁸ s közvetve, vagy közvetlenül mind a három az ő „nemzet“ és „magyar“ problémával kapcsolatos.

Tépelődései azonban nem hoztak határozott eredményt ebben a kérdésben. Az ő magyar volta, amely külföldről olyan érdekes és figyelemreméltó kérdésnek látszott, Bécsben, az osztrák tükörben torz és megkérdőjelezhető vonásokat kapott, úgy hogy végül is nyitva hagyva a kérdést, megszűkött az egész probléma elől a bécsi társasági élet forgatagába. Maradt azonban mégis a lelkében az egésznek valami savmaradéka: a bizonytalanság nyugtalanító érzése, amelynek előbbutóbb ki kell váltania a döntést. Naplóiban ettől kezdve határozottan megfigyelhető a belső bizonytalanság, nemzeti hovatartozását érintő feljegyzései teljesen határozatlanul hol magyarnak, hol osztráknak sejtetik,

⁴⁸ Naplók I. 175—176. lapok.

hogy aztán majd 1823-ban végkép eldőljön benne ez a kérdés.

Ebben a helyzetben szinte vaslogikája van annak, hogy közösségi programjának első, és hosszú ideig egyetlen állomása a lótenyésztés és a később oly nagy jelentőségű Széchenyi-kezdeményezés: a kaszinó-gondolat kifejlése, hisz csupán ez a kettő olyan, amely nem kíván szoros értelemben vett nemzeti talajt, amelynek számára elegendő közösségi bázisul az ő eddigelő egyetlen közössége, társadalmi osztálya: az arisztokrácia is. Az amúgy is éledezni kezdő ló kultusz-nak egykettőre az élére áll, s kezdenek bontakozni benne a későbbi nagy kaszinó-programm csirái is: cenki kastélyában akar az angol klubokat mintázó helyiségeket berendezni.⁴⁹

Ezzel aztán az Anglia-ébresztette program végrehajtása meg is szakad, minden további lépés már csak nemzeti alapon volna elképzelhető. Széchenyinek tehát meg kell torpannia egyrészt és mindenekfelett ezért, de másrészt azért is, mert kulturális erőtartáléka még igen szerény egy civilizátor feladataihoz s ez a másik nagy akadálya akciósomjúsága kielégítésének.

Pedig Széchenyi kultúrája 1815 nyara óta megint jelentékenyen nőtt. Már az angliai út önmagában is messzi távolságokra tolta ki a régihez képest műveltségének látóhatárát, de e mellett Széchenyi igen jelentős olvasási programot is végrehajtott.

Még Párisban, angliai útját előkészítendő, elolvastott egy csomó útleírást,⁵⁰ angliai tartózkodási idejére pedig angol nyelvmestert fogadott és megtanult angolul. A német, francia és olasz mellett így ez már a negyedik nyelv, amelyen tűrhetően beszél. Az első londoni hónapok alatt, míg társasági köre ki nem alakul, sokat olvas, főként angolul, de más nyelveken is. Elolvas többek között egy újabb de la Motte Fouquet.

⁴⁹ Majláth: Gr. Széchenyi István levelezése. 11. lap.

⁵⁰ Pl. Levis: *L' Angleterre au commencement du 19. siècle.*

könyvet,⁵¹ elolvassa a szelíd Primrose doktor érzelmes történetét, a Goethe által is megcsodált Wakefieldi pap-ot,⁵² Asthley könyvét a lóidomításról, Shakespeare Hamletjét és még hoz haza magával Angliából egy csomó egyéb könyvet is, úgyszólván minden válogatás nélkül, mert megtalálható köztük Accum: A practical treatise on Gas-light c. technikai könyvétől Doris: Amours secretès de Napoleon Bonaparte c. ponyvájáig egy csomó mindenféle irodalmi termék. Az olvasás mellett Széchenyi szorgalmasan látogatta a színházakat is, megnézi a Hamletet, a Macbethet, Thomas Moore: Tragedy of the Gamester-ét, Southern: Isabella-ját, Otway Venice preserved-jét és egy néhány újdonságot, köztük a Magpie-t is.⁵³

Mivel ebben az időben már figyelemreméltó olvasottsága van, amire kezd büszke lenni, ami már másoknak is kezd feltűnni,⁵⁴ de meg az a mohó tettvágy is, amit Széchenyi Angliából magával hozott, türelmetlenné tette egy további önképzés gondolatával szemben. Egy a harmincas évei felé közeledő férfinak, különösen ha ez éppen Széchenyi István, amúgy is nehéz egy kizárólag befogadó jellegű szellemi tevékenység természetellenes szubordinációja. A szellemi érés befejeződése után a férfilelek ösztönösen már kisugározni vágyik, nem csoda tehát, ha Széchenyi szelleme, amely szertelenségénél fogva, valamint az autodidakták természetrajzának megfélelően — akiknél minden új, átértett ismeret a reveláció erejével hat — amúgy is hajlamos volt eredményei túlértékelésére, fellázadt a kései művelődés bizonyos fokú hercizmust kívánó disciplinája ellen. Ennek a lázadásnak még tisztult

⁵¹ Sintram und seine Gefährten. Eine nordische Erzählung nach Albert Dürer. Berlin 1814.

⁵² Oliver Goldsmith: The vicar of Wakefield c. regénye. Magyarul Vékfildí pap címen jelent meg.

⁵³ Caignier és d' Aubigné 1815-ben megjelent La Pie voleuse ou la Servante de Palaiseau c. darabjának angol fordítása.

⁵⁴ Lady Lamb Caroline angol író nő ezt állapítja meg róla: „Vous n'avez pas du principes: beaucoup de Legerté (h. légèreté). — un cœur excellent — beaucoup d' esprit — et vous avez lu passablement dans votre vie — votre expérience n'est pas grande.“ (Naplók I. 147. lap.)

világnézeti alapok mellett is szinte szükségképen kellett a fejlődés megszakadásával végződnie, s ha most a visszaesés tényezői sorába behelyezzük a talajtalanság egyre pozitívabb érzésében jelentkező gyötrő „nemzet-komplexumot“ is, látnunk kell, hogy Széchenyinél a belső átalakulásra irányuló program 1816-i összeroppanása egészen tragikus méretezésű lehetett.

A nagy elhatározás másfél éves íeszültségét, most a megropppanás után egy hosszú morális ernyedtség időszaka követi. Teljesen visszaesik 1815 előtti állapotába, ernyedte kezeiből kihullanak a gyeplők s másfél évig a legléghább társaságbeli élet tölti ki minden idejét, amelyből csak a lovak és a lótenyésztési problémák számára jut egy kevés, s csak igen-igen ritkán szakítja meg ezt az életfolyást a hűtlenül elhanyagolt önművelési program fel-fellobbanó szemrehányása nyomán az olvasás egy-egy kísérlete.

A költekező élet vagyoni helyzetét is megingatja, úgy, hogy egyre gyakoribb lelkiismeretfurdalásait anyagi gondok is súlyosbítják. A folyton mélyülő erkölcsi süllyedés és anyagi zilálódás egyre sürgetőbben kiált egy határozott állj után, amely végre másfél esztendei improduktív időpocsékolás után 1817 derekán be is következik.

IV.

A nagy metamorfózis.

A milanói garnizon. Az etikai revízió kiindulópontja: Saurauné, Hunyady Gabriella. Széchenyi hűdött akarati élete feltámad. Bonyodalmak. Menekülés előlük keletre. Önmagát eddig lélektani kíváncsisággal figyelte, érdeklődése mostantól etikai. — A keleti út indítékai és jelentősége. Legfőbb eredménye: Széchenyi esztétikai műveltsége. Ender. A klasszika-filologia hatása és eredményei. — Széchenyi etikai metamorfózisának alapja a csalódás, kiváltója a szenvedés. Az apai hatás. A terebélyesedő Széchenyi-etikát pedagógiai elemek segítik rá az altruisztikus etikai síkra. Innen már csak egy lépés van hátra a nacionalizmus felé. — Magyarra levésének legfőbb akadálya túltengő arisztokratizmusa és az ismeretlen Magyarország. A közvetlen lököerő ismét asszony: Meade Selina. Pozitív tényezők: a faji dispoziciók, a külföldi benyomások, a mellőzés és a politikai helyzet.

1.

Az Angliából visszatérő Széchenyi. szabadságát, amely eredetileg három hónapra szólt, egy évre egészített ki, majd mikor ez 1816. augusztus 20-án lejár, még egy újabb évet kér. Ezt az újabb évet azonban már nem tölti ki teljesen, mert három hónappal a szabadság lejártá előtt hirtelen bevonul Milanóban állomásozó ezredéhez. A szabadság első meghosszabbításában a sikertelen előlépési törekvés miatti elkedvetlenésen kívül minden valószínűség szerint közrejátszott az a nagy akciószomjúság is, amit Széchenyi Angliából hozott magával, s aztán jött a válság, az 1816 tavaszán kezdődő szétesési intervallum. Széchenyt elkapta a bécsi élet sodra, és egy új nagy szere-

lem, s itt a magyarázata a szabadság második meghosszabbításának.

Széchenyi új nagy szerelme megint férjes asszony volt, gróf Saurauné, Hunyady Gabriella.

Az asszonynak, aki ura iránt érzett mély szerelme mellett is kora gyermeke volt, hízelt a nagy vivőr és kalandhős hírében álló huszárcapitány udvarlása, minden bizonnyal kacérkodott is Széchenyivel, a háta mögött azonban kinevette.¹ De nevette erőlködését az egész Bécs,² úgy, hogy Széchenyi is észrevette, hogy emésztő nagy szenvedélyével nevetségessé vált.

Helyzete egyébként is egyre visszásabbá kezdett válni. Viselt dolgaival egyre többen és egyre kényelmetlenebb formában kezdtek foglalkozni,³ s mindehhez hozzájárult az az aggasztó zilálódás is, ami anyagi helyzetében kezdett előállni.⁴

1817. évi naplóbejegyzései egy általános visszaesés tragikus állapotának minden tünetét visszatükrözik, s ennek a visszaesésnek tengelyében a Saurau Gabriella iránti viszonzatlan szerelem romboló hatása áll.

Bár később Saurau Gabriella iránti szerelmét csak kalandnak minősíti, 1817, 1818, 1819-iki naplóbejegyzéseiből mégis egy évekig tartó emésztő és viszonzatlan szerelem sok-sok gyötrelme tükröződik vissza. Ez a szerelem, ime, mint negatív tényező, tragikusan jelentős szerepet vitt a másfélesztendő visszaesés előidézésében, s már ilyen értelemben is jelentős tényező Széchenyi kulturális kialakulása tekintetében. Igazi jelentősége azonban mégsem ebben a negatív hatásban áll, hanem az új nekiindulás szempontjából van rendkívül nagy fontossága, mint pozitív ösztönző hatásnak.

Saurauék 1817 májusában hosszabb itáliai tartózkodásra Milanóba utaznak. Széchenyi, akinek udvarlói szerepe ekkor már kényelmetlenül nyílt titok lehetett, kínos feltűnés nélkül nem követhette jószerével a grófnét, s mivel történetesen az ezrede éppen Milanó-

¹ Naplók I. 238, 287. lapok.

² Naplók I. 201. lap.

³ Naplók I. 183–184. lapok.

⁴ Majláth: Gr. Sz. I. levelei III. köt. 41. lap.

ban feküdt, kitalálta, amit más szerelmes is bizonyára kitalált volna: bevonult ezredéhez, jöllehet szabadságából még három hónap hátra volt. Erre a hirtelen távozásra egyébként is minden jó oka megvolt, mert aggasztó anyagi helyzete amúgy is egyre sürgősebben követelte a költséges bécsi életmóddal való szakítást, de meg aztán reputációját is kezdte csúnyán kikezdeni a pletyka.

A milanói szép napok azonban nem sokáig tartottak, Saurauék június 25-én elutaztak, s a több mint másfél évi szabadság után úgyszólván az imént bevonult Széchenyinek erkölcsileg már lehetetlen volt most újra otthagyni ezredét.

A vonzóerő eltűnése után a milanói élet egyszerre szürke és érdektelen lett számára. Amúgy is takarékoskodnia kellett, teljesen visszavonult tehát és elkezdett újra — mégpedig intenzíven és rendszeresen — olvasni.⁵

A magány igen jó alkalmat nyújtott Széchenyinek egy újabb belső erjedési folyamat megindulására.

Ez az üdvös erjedés nem állt be minden előzmény nélkül, hisz lelke mélyén a visszaesés kezdete óta ott él egy kényelmetlen szemrehányás, amely most a magánosság hirtelen beálló csendjében egyszerre megnövekszik. Zilált anyagi helyzete miatti nyugtalansága izgalommá erősödik. Liebenbergtől is egyre érkeznek a levelek a róla keringő pletykák újabbnál újabb híreivel,⁶ sőt elküldi neki Liebenberg egy a személyével foglalkozó pasquill egy példányát is.⁷ Vagyona és tekintélye pusztulásának jelei mutatkoznak hát mindenfelé, s mindezek betetőzéséül ott van szerencsétlen vonzalma egy férjes asszony iránt, amelynek célta-

⁵ „Gehe endlich — írja 1819. nov. 5-én visszaemlékezései során a milanói tartózkodásról — wieder nach Italien — bleibe ziemlich lange da; langweile mich, fange endlich einen wirklichen Geschmack zur Lectüre zu bekommen, obschon ich mehreremal leise efforts versuchte um aus meiner Unwissenheit einigermaßen treten zu können.“ (Naplók I. 704. lap.)

⁶ Majláth: i. m. III. köt. 44, 45. lapok.

⁷ „Mein lieber Liebenberg, über Ihren Brief und das kleine Pasquill, welche sich darin gefunden, bin ich recht sehr gelacht und dabei ausrufen: besser Neider als Mitleider.“ (Majláth i. m. III. köt. 46. lap.)

lan és méltatlan voltát s az ebből adódó helyzet fonák-ságát egyre gyötrőbben kell éreznie. Végül pedig az egész mögött ott húzódik a nyomasztó háttér: a hanyatlás tudatának arepirító szemrehányása.

Hét hónapnál nem bírta tovább Széchenyi a milánói remeteséget. Szabadságot kért újból és 1818 januárja óta már újra Bécsben van, helyesebben nyugtalanul utazgat magyarországi birtokai és Bécs között ide-oda. Saurau Gabriella iránti szerelme állandó és beteges feszültségben tartja, amelytől szabadulni szeretne, de nem tud.⁸ Kísérletezik mindenféleképp, megpróbál a munkában,⁹ majd az olvasásban¹⁰ feledést találni, de nem megy. Menekülésképpen, és talán a Saurau Gabriella iránti vonzalom pusztító céltalanságát belátva elhatározza, hogy megházasodik.¹¹

Hét évvel azelőtt, az 1810-ből 1811-be forduló télen, mikor Pál bátyja házasságkötése után először töltötte szabadságát odahaza, egy bájos 14 éves kis bakfissal melegedett össze. Lady Meade Selina volt ez, Pál feleségének, Karclínának a testvérhúga, akinek a

⁸ Augusztus 4-én. pl. ezt írja naplójába: „Sterben konnte ich, und mit Vergnügen — Sie aus meinem Herz und Andenken reissen, das kann ich nimmermehr!“ (Napl. I. 240. l.)

⁹ Ezidőtájt írja meg „Über die Zucht und Veredlung der Pferde mit stetem Bezuge auf die Pferdezucht Ungerns über Gestütte, Wettrennen u. s. w.“ c. tanulmányát, amely az Erneuerte Vaterländische Blätterben jelent meg.

¹⁰ V. ö. Naplók I. 178, 188, 189, lapjaival.

¹¹ „Eine Frau (t. i. Gabriella) nur liebte ich in meinem Leben aus meiner ganzen Seele. —, die wird mir immer das theuerste bleiben; Sie kennt mich aber zu wenig, und wird mir nie gut sein — jeder glücklichen Stunde sag' ich ein Lebewohl — und will nur Ruhe und ein bequemes Leben mir bereiten. — Zwei Wege bleiben mir offen; der eine ist, mich an keinem (h. keinen) Menschen zu schliessen — und in abstracten Wissenschaften und in einem guten untadelhaftem Leben, meine Zeit zu verleben — der andre — ein Mädchen welches keinem (h. keinen) Anspruch auf dem (h. den) Besitz eines Mannes machen kann dem (h. den) Sie liebt, und die sanft und einfach erzogen; ein häusliches Glück nur wünscht, und die Seeligkeit der Liebe nicht kennt, nicht ahndet, mir zum Weib zu nehmen.“ (Naplók I. 269. lap.)

húsz éves ulánusfőhadnagy persze örök hűséget fogadott s akinek a nevét is a karjába tetováltatta (!).¹²

A kis Selina azóta 21 éves lett, s most őt akarja Széchenyi elvenni. Selina nem felejtette el az egykori ulánusfőhadnagyot, minden valószínűség szerint meg is egyeztek a házasságot illetően, sőt Széchenyi Selina családjával is közölte szándékát, mikor közbelépett az akadály: Széchenyi multja. Anyja fél Széchenyi házasságának gondolatától, az apja pedig — minden valószínűség szerint a két és fél évvel azelőtti Karolina-botrány következtében¹³ — egyenesen elzárkózik a tervezett házasság elől. Selina családjával szemben a helyzet így rendkívül kínossá lesz s a dolog fonákságát bizonyára súlyosbítja az is, hogy a leendő menyasszony néne, a szelíd kis sógorasszony, Karolina, még mindig ott hordozza a szívében a két és fél év előtt keletkezett csendes és fájdalmas vonzalmat a fiatal sógor iránt,¹⁴ amiről úgy látszik a családnak is volt tapintatos tudomása.^{14a}) A kimagyarázkodás Selinával és családjával szemben úgy látszik lehetetlen. Széchenyi lelkében amúgy is roppant nagy a zűrzavar, hisz olthatatlanul ott ég benne a Saurau Gabriella iránti forró szenvedély is.

A mázsás problémák kavargó boszorkánytáncából úgy látszik nincs más kiút, mint a szökés. A család újra a kipróbált receptet, az utazást ajánlja, sőt az apa 5000 aranyat is ad erre a célra s így indul el Széchenyi István — a nélkül, hogy Selináéknál egyetlen sorral is kimagyarázkodna — 1918. július 13-án Bécsből egy szép derült reggelen¹⁵ 11 hónapig tartó keleti útjára. Négy tagú személyzetet és rengeteg podgyászt visz magával s minden podgyásza közt talán a legnehezebb Gabriella iránti kínzó szenvedélye.¹⁶

Erről a szenvedélyről már akkor mindenki tud.

¹² Naplók. I. 658. lap.

¹³ Naplók. I. 652—653. lapok.

¹⁴ Naplók. I. 678. lap.

^{14a}) V. ö. Naplók I. 192. lappal.

¹⁵ „Der 13-te July 1818 ist's gewesen, als ich Wien verlassen habe. Es war ein schöner, heiterer Morgen . . .“ (Naplók. I. 190. lap.)

¹⁶ Naplók I. 636—637. lapok.

A bécsi társaságban széltében-hosszában tárgyalják ezt, hol jó, hol rossz, de inkább rossz indulattal.

Angliából való visszatérte óta ugyanis Széchenynek — egyelőre még csak saját köreiben ugyan — de határozottan támadt egy bizonyos közéleti reputációja. Egy cseperedő arisztokrata nemzedék jelentékeny része a legjobb értelemben vett vezérének kezdte tekinteni, s azok, akik egy idő óta örömmel figyelik a szer telenségei mögött sorakozni kezdő ígéretes erők bontakozását, most ijedten látják azt a szenvedélyt, amely oly rohamos hanyatlásnak az előidézője nála.

Súlyos tépelődést idéz elő mindez őbenne is, s ennek meghökkentően pontos külső visszhangja érkezik hozzá, egy levél, amelyet egy valószínűen megletebb korú, s naplójában B-vel jelölt jóakarójától Frankfurtból kap s amely úgy látszik olyan meglepő konzonzanciát mutat saját tusakodásával, hogy hosszú oldalakat másol le belőle naplójába: „Wozu soll am Ende alles studieren. — hangzik a levél — alle Einsicht uns nützen. wenn sie nicht dazu nützt uns gemässigt, und weiser, als andre Menschen zu machen? — Mancher gemeine Mann. der nie eine Zeile von dem gehört hat, wovon Sie ganze Bücher gelesen haben, sieget dennoch bei heftigen Anfällen, und Versuchungen: und freylich mag ihm oft sein Temperament, seine Schüchternheit dazu verhelfen; was aber dieser bei allem Mangel des Geistes vermag: soll das bei Ihnen die Kraft ihres Geistes nicht ausrichten können?

Schon als Knabe haben sie angefangen, an sich zu verbessern, und liessen keinen Tag vorüber, wo Sie nicht unruhig wurden — wenn Sie nicht besser geworden sind. —

Ich werde es Ihnen nie vergeben, wenn sie kein grosser Mann werden! Wie weit müssen Sie es schon gebracht haben? Wie nahe müssen Sie dem Ziel, das Sie austreckten, gerückt sein? Und nun wollten Sie das auf einmal abreißen, und einen Schwertstreich thun in das Geweb, dass Sie seit einiger Zeit mit so vieler Mühe angelegt haben. Auch hat man Sie, so wenig Sie gesehen sein wollten, beobachtet, und Ihr

Betragen fieng an, vielen zum Muster zu werden. — In der That, wenn Sie nachgeben, thun es hundert nach Ihnen, und wenn Sie fallen, so werden hundert sagen: „Es ist nicht möglich aufrecht zu stehen“ —

Lassen Sie uns, aus einer unzeitigen Schüchternheit nicht von der Wunde schweigen die wir geheilt wissen wollten — Ach, ich sah ja entbrennen diese unglückliche Flamme — ich kenne diese Liebe, und ich weiss wie sie in Ihren (h. ihrem) Herzen wüthet —. Sie füllt das Innere Ihres Herzens völlig aus, und lebt, und wächst in allen Säften, und Nerven und Adern. — Sie ist Ihnen über alles und besser sei es, meinen Sie, nicht zu leben als nimmermehr zu lieben.“¹⁷

Széchenyi eddig is foglalkozott belső életével, érdeklődése eddig azonban kizárólag lélektani volt Saurau Gabriella elhozta számára a szenvedést és az — etikát.

2.

A Széchenyivel foglalkozó irodalom a keleti útát Széchenyi élete legnagyobb fordulópontjának tekinti. Mint időmeghatározás, körülbelül helyes is ez a megállapítás, mert annak az újjászületési folyamatnak, amely Széchenyi teljes belső kicserélődését előidézte, csakugyan a közepetáján helyezkedik el a keleti út, magát a döntő átalakulást egyenesen a keleti útnak tulajdonítani azonban sok tekintetben indokolatlannak látszik, mert a nagy Széchenyi-metamorfózis — amelyhez a lökőerőt kétségtelenül a Saurau Gabriella iránti szerelem adta — és a keleti út között sokkal inkább időbeli, semmint okozati az összefüggés.

Bár, művelődési szempontból szemlélve a keleti útát, igaz, hogy az eddigiekkel ellentétben ez volt az első olyan útja Széchenyinek, amely — amint az előkészületek kétségtelenül mutatják — minden családi vonatkozás mellett is programmszerűen tanulmányút-

¹⁷ Naplók I. 239—240. lap.

nak indult,¹⁸ mégsem tekinthető ez kulturális fordulathatnak, mert csak egyik része az 1814 közepe óta tartó és 1920-ban lezáródó első, klasszikus-humanisztikusnak nevezhető kulturálódási szakasznak.¹⁹ Az, ami Széchenyi kulturálódásában fordulathatnak tekinthető, ami a klasszikus-humanisztikus sínekről a modern reális-közgazdasági vágányokra való átváltással következik be, majd csak a keleti út után két évvel indul meg.

Talán Széchenyi erkölcsi kiépülése terén található meg legpontosabban a fordulópont a keleti út idején, noha természetesen a keleti közti összefüggés itt sem okozati, mert hiszen Széchenyi erkölcsi metamorfózisa teljes felületével a Saurau Gabriellával kapcsolatos lelkiállapotrát támaszkodik, s a válás kezdetei e téren is egészen Milánóig nyúlnak vissza.

A Széchenyi-metamorfózis azonban tartalmaz egy harmadik féle átalakulást is, s ez az, amely az öreg osztrák mágnes fiát, a magát osztráknak vélő császári tisztet magyarrá formálta. Ez az átalakulás, amely életnedveinek első cseppjeit a Széchenyi-kulturálódás első romantikus korszakának talajából szívja, és amelynek kezdeményei, amint láttuk, már az angliai úton jelentkeztek, most az új külföldi úton új állomásokra érkezik el, s ezeket az állomásokat az út klasszikus-humanisztikus hatásvonalába be-beütő romantikus kultúrélmények, főként Alfieri, jelentik. Ezek a beütések nem utolsó sorban lesznek előkészítői annak a fordulathatnak, amely Széchenyi nacionalizmusát létrehozza. A fordulat maga azonban e téren is majd csak évek múlva következik be, és ismét egy nő lesz az, ha közvetve is, aki ezt kiváltja.

A keleti útra ruházott jelentőség tehát némileg túlzottnak tekinthető, mégis tüzetesebben kell foglal-

¹⁸ A keleti úthoz tekintélyes irodalmat olvas út. Magával visz egy klasszika-filológust és egy képzőművész szakértőt. Utinapló vezetését határozza el, s bőrbekötött egy jegyzetkönyvet I.: Theil meiner Reise nach Griechenland felirattal.

¹⁹ Ez a revíziós folyamat kétszer, a száz napos hadjárat idején és az 1816 elejétől 1817 közepéig tartó visszaesés intervallumával megszakított ugyan, de a kontinuitást az olvasás, szerény mértékben bár, de fenntartja.

koznunk vele, mert erre az időre valóban sok és jelentős művelődési, valamint világnézeti állomása zsúfolt össze Széchenyi kiépülésének.

Különösképen a szorosan vett művelődési szempontból a keleti út egészen jelentéktelen lett volna Széchenyi kultúrájának kiépülésében, ha nem kapcsolódott volna hozzá három olyan függelék, amely egy keleti útnak egyébként egyáltalán nem is szükségképi tartozéka: az olasz, főleg a reneszánsz művészet tanulmányozása, ógörögi nyelvi tanulmányok és általuk a klasszikus görög irodalom megismerése, és végül a sok-sok olvasás.

A keleti út kulturális anyagának már csak fenti elsorolása is feltűnően mutatja egy humanisztikus kultúreszmény hatásának térfoglalását Széchenyiben, s ez természetesen szükségképen jár együtt a romantikus kultúra-szemlélettől való elfordulással.

Ez persze nem belső ösztönzöttség nála, erőteljes racionalizmusától mi sem áll távolabb, hanem teljes egészében a Lessing, Herder, Goethe, Schiller generáció humanitás-eszményének, a XIX. szd. tízes éveinek végére immár kollektív világnézetté sűrűsödött német neohumanizmusnak kívülről jövő szuggesztíója. Hogy ez mennyire így van, az már az eddig előadottakból is, úgy hisszük, tisztán látható. De hiánytalanul bizonyítja ezt az a tény is, hogy Széchenyi kultúráldásának ez a keleti úthoz tapadó humanisztikus szakasza csupán intermezze, egy közbevetett mellékmondat, amelynek hatalmas formalisztikus eredményei ugyan ráarakják a maguk elpusztíthatatlan vonásaikat Széchenyi kultúrájának arcára — hiszen az nélkülük sohasem válhatott volna olyanná, amilyenné vált —, de a Széchenyi-kultúra belső felépítése szempontjából mégsem járnak döntő következményekkel, mert hiszen közvetlen hatásuk elmúltával Széchenyi kultúráldásának vonala ott folytatódik, ahol a romantikus kultúrszakasz megszakadásakor abbamaradt, vagyis a romantikus-nacionalizmusra támaszkodó modern-közigazdasági vágányokon.

Tulajdonképen már maga az is kíván némi magyarázatot, hogy Széchenyi első tanulmányútját miért éppen keletre tette? Hiszen elvégre mehetett volna egy nyugateurópai körútra is, esetleg a skandináv országokba, vagy éppen szeretett Angliájába, s az ezektől az útaktól várható kulturális nyereg sokkal nagyobb lett volna, mint a keleti út várható haszna, hiszen Görögország és Kisázsia akkoriban, az ásatások kora előtt, nem volt egyéb, mint romantikus zarándoklatok csaldódást okozó kegyhelye, mint primitív viszonyok között élő elkreszosult, tengődő népmaradványok piszkos egészségtelen és elhanyagolt lakóhelye s ezt bejárni, némi folklorisztikai megfigyelnivalón kívül önmagában aligha lehetett jelentékeny kulturális eredményeket nyújtó vállalkozás, nem említve azt, hogy az utazó onnan csak egyetlen pozitív eredményt hozhatott haza: a nagy történelmi színhelyek kései piszka és nyomorúsága felett érzett kiábrándulást.

Hogy Széchenyi első tanulmányútját mégis éppen keletre tette, annak lélektani előzményeire némileg már előző fejezetünkben rámutattunk akkor, amikor Széchenyi William Gellel kapcsolatos élményét megemlítettük.

William Gell példája nem fakult ki Széchenyi lelkéből, s ennek egyik oka az volt, hogy tanulmányútát tenni Keletre, Olaszország, Görögország és Kisázsia területére, tehát elzarándokolni az antik mediterrán világ színhelyére, a XIX. szd. első felének előkelő angol divatja volt. A keleti út tehát Széchenyi közismert angolmániájának éppolyan megnyilatkozása volt, mint angol öltözködése, vagy ugyancsak angolt szenvedő spleenje. Keleti utat tett Sir William Gell is, s előtte és utána még sok főrangú angol, hiszen az angol főrangú művelődésnek szinte kötelező tartozéka volt egy-egy keleti utazás, úgyannyira, hogy a keleten kóborló lord figurája valósággal embertípus volt a XIX. szd. elejének Európájában, éppúgy, mint ötven évvel később a főrangú angol orientalistáké és egyiptológusoké.

Archeológiai szempontból azonban Olaszország,

Görögország és Kisázsia akkoriban még távolról sem az, ami ma, határozottan archeológiai célkitűzések nélkül — ami akkoriban még szinte kizáróan kutatást, nem pedig tanulmányozást jelentett — keletre menni olyan embernek, akinek esze ágában sem volt archeológussá, vagy orinetalistává lenni, kétségtelenül csak divatos gesztus volt, semmi más.

Ilyen körülmények között természetes, hogy a keleti út legjelentékenyebb közvetlen eredménye az *olasz* művészet megismerése s az ezzel járó esztétikai csiszolódás volt. Széchenyinek volt is ilyen célkitűzése, hisz éppen ezért vitt magával egy képzőművészt, egy fiatal osztrák piktort, Ender Jánost.

A reneszánsz képzőművészeti alkotásainak, valamint a korbeli festészetnek és szobrászatnak birodalmában Széchenyinek Ender volt a kalauza. Ilyen kalauzra volt is szüksége, mert a képzőművészet-esztétikai műveltsége azon felül, ami a jól berendezett lakásokban és az úgynevezett jobb körök műveltségével rendelkező társaságokban forgolódo emberre előzetes intézményes képzés nélkül ráragadhat, Széchenyinek egyszerűen nem lehetett. Ilyesmíróll annak idején nem tanult²⁰ és keleti útja előtti olvasmányai között képzőművészeti, vagy általában esztétikai vonatkozású mű egyáltalán nem fordul elő.

A Széchenyi naplóiban ebből az időből található feltűnő hozzáértést mutató esztétikai reflexiókat a Széchenyi-kutatók, köztük Viszota és kivált Ziczhy Antal is, magának Széchenyinek tulajdonítják, holott ezeknek a reflexióknak a forrása feltétlenül Ender. Ezt, a mellett a negatív bizonyíték mellett, hogy az ilyenirányú műveltség hiánya következtében Széchenyi ezeket önállóan nem írhatta, mutatja a szóbanforgó naplóbejegyzéseknek magisztrális mellékíze, egy bizonyos leckeszerű jelleg, amely csak az ezirányú naplófeljegyzések vége felé kezd keveredni a kétségtelenül felismerhető orginális Széchenyi-hanggal. Ez is

²⁰ A magyar középiskolákban a képzőművészet-esztétikai kiművelés még ma, közel másfélszáz év után is, messze mögötto áll az irodalom-esztétikai művelésnek. Kultúránkön ez feltűnően észre is vehető.

azt mutatja, hogy Széchenyi művészet-esztetikai beszámolói eleinte teljes egészükben, de később is nagymértékben az Ender-féle felfogás visszatükröződése csupán.²¹ Ezt egyébként elárulja a stílus jellegzetességén kívül az a szektárius elfogultság is, amely egy-egy művész felmérésénél a feljegyzésekből kiütözik, s amely csak a kebelbeliek sajátja. Mindezek mellett élenként mutatja Ender szerzőségét az az elfogult megjegyzés is, amely Széchenyi naplójában Ferenczy Istvánról, az akkor Canovánál²² dolgozó tanítványról, a későbbi jelentős magyar szobrászról és vele kapcsolatban a magyar faj művészi képességeiről található.²³ „In dem fond dieses etablisement finde ich einen jungen Ungar (Ferentzi) der den Csokonyai modelt! — hat leider gar kein Talent. Ich glaube nicht, unter uns gesagt, dass ein Magyar für einen Bildhauer taugt! —“²⁴ Ez a sanda „leider“ és ez az „unter uns gesagt“ nem a vakmerőségig őszinte és bálványdöntő Széchenyi hangja.

Ellenben Ender János művészi jellemében határozottan van bizonyos professzoros vonás (az is lett később) és benne van az akkori osztrák—németiség kolonizátorgöggje a magyarság iránt, hiszen a III. Károly — Mária Terézia korszak óta még csak alig több, mint félszázad telt el. S mindezen felül a magyar faj kulturális képességeinek teljes hiányáról vallott felfogás akkoriban osztrák—bécsi hitvallás, sőt európai állás-

²¹ Széchenyi irodalmi és irodalom-esztetikai műveltsége 1818-ban is, és később is, toronymagasan áll képzőművészeti műveltsége fölött. A bírálva-olvasás mégis csak 5–6 évi olvasás és önképzés után 1820-ban jelenik meg nála. Elképzelhetetlen tehát hasonló fok képzőművészeti téren már 1818-ban Széchenyinnél.

²² Széchenyi naplója Thorwaldsent említi, de Ferenczy határozottan állítja, hogy Canovánál dolgozott.

²³ Elfogultsága Ferenczy és a magyar faj művészi képességei irányában mindvégig megmaradt. Kulturális érdeklődésének praktikus-közigazdasági irányváltozása után művészethüleséleti téren alig fejlődik tovább, képzőművészet-esztetikai álláspontja 1818-ban megmerevedik, az akkori impressziók és sugalmazások megmaradnak nála.

²⁴ Naplók I. 278. lap.

pont volt,²⁵ egy bizonyos kulturális felsőbbségérzés kisugárzása az elpusztult nagy középkori magyar kultúra feledésbe merülése után most bontakozó új magyar kultúra erőfeszítései irányában. Ez a megvetés határait súrló kulturális felsőbbségérzés egyébként, amint majd látni fogjuk, megvolt magában Széchenyi-ben is a magyarsággal szemben.

Ha azonban bizonyosra vehető is, hogy Széchenyi meglepő képzőművészeti reflexiói Ender-sugalmazások, mégis kétségtelen, hogy Széchenyi olaszországi útján tanult meg művészi módon látni és értékelni, s ez Endernek köszönhető.

A keleti úttal kapcsolatos másik kulturális eredménye Széchenyinek a görög nyelv és irodalom megismerése és ezen át közvetve grammatikai és prozódiai műveltségének megszerzése lett.

Gróf Zichy József volt nevelőjét, Landschütz professzort, kifejezetten a görög nyelv és irodalom megismerése céljából vitte magával. Ugy látszik azonban, hogy Landschütz sem mint útitárs, sem mint tanár nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, mert Széchenyi naplójának vele foglalkozó részletei egy folyton fokozódó ellenszenvről tesznek tanúságot. Viszota Gyula — bár ezt nem mondja ki — azt sejteti, hogy Landschütz közös fordítást irányító tevékenysége nem volt önálló, hogy a tanár úr is, talán puskázott volna, s ezt a ki nem mondott gyanúját arra alapítja, hogy a görög nyelvórák Széchenyi naplójába belekerült közös Phaedros fordításai feltűnően azonosak Stollberg fordításával.²⁶

Lehet, hogy valóban volt hiba a professzorban is, hogy azonban a görög nyelvtanulás igen nehéz és terhes disciplínának bizonyult Széchenyi számára, annak első oka mégis az volt, hogy a nyelvtanulás ezen átfogó, irodalmi és beszédműveltségi formája nehéz volt a grammatikai csiszoltságot nélkülöző Széchenyinek.

²⁵ Liszt Ferencet néhány évvel később nem veszi fel Cherubini párisi conservatoire-ra, éppúgy, mint ahogy ötven évvel később Piloty sem veszi fel Munkácsyt akadémiájára, mert igen lesújtó róla, mint magyarról a véleménye.

²⁶ Auserlesene Gespräche des Platon, übersetzt von Friedrich Leopold graf zu Stollberg. Wien 1804.

Neki, aki a társalgási igények szerint két új modern nyelvet is meglepően könnyen tanult meg az utóbbi három év leforgása alatt, most éreznie kellett, hogy a grammatikailag tudatosított és irodalomtudományi színvonalú idegen nyelv tanulásához hiányoznak nála az anyanyelv grammatikai támpontjai, mert nem tud tudatosan németül. Lehet, hogy az ezt észrevevő Landschütz erre tapintatosan, vagy tapintatlanul (ez utóbbit sejteti Széchenyi ellenszenve) figyelmeztette is, vagy lehet, hogy erre Széchenyi magától is rájött, mindezenre valószínű, hogy ennek az eredménye az, hogy Széchenyi keleti útja után, 1820-ban nekifog német nyelvtant, német helyesírást, prozódia- és logikát tanulni.²⁷ E végből ezidőtájt összevásáraol egy csomó német grammatikai munkát, és szótárt.²⁸ Szinte lehetet-

²⁷ Német nyelvtani, helyesírási, továbbá prozódiai és logikai stúdiumairól fennmaradt feljegyzései, gyakorlatai (a III./8. sz. jegyzetkönyv 41. lapjától az 58. lapig (Naplók I. köt. 864–870. lapok tartalmazzák ezeket) nincsenek ugyan keltezve, 1820-bóli származásuk azonban kétségtelennek tekinthető, mert fel van sorolva bennük a többek között Adam Müllernek egy 1820-ban megjelent műve is, a feljegyzések tehát előbb nem keletkezhetek. Viszont rendes naplójának 1820. május–júniusi bejegyzéseiben sok verstani vonatkozás (az időmérték jelzéseivel ellátott sorok) és versfogalmazvány van, amik sem előbb, sem később nem fordulnak elő nála. Ez kétségtelenné teszi, hogy Széchenyi ebben az időben foglalkozott a fenti stúdiumokkal. (V. ö. Naplók II. 16, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 33. lapokkal.) Ebben az időben regénytervezetet is készít.

²⁸ „Adelungs Wörterbuch. Das kleine nähmlich.“ (Adelung nagy szótárának négy kötetes kivonata. Megj. 1802-ben.)

„Betty Gleim — Syn.“ (?) — Viszota szerint valószínű a szerző „Analysier Buch, die Regeln der deutschen Sprache betreffend“ c. műve. Megj. 1819-ben.

„Bombardi Allgemeine Sprachlehre“ (Bombardi: Sprachlehre 2 Theile. Megj. 1800-ban.

„Jakob Grimms deutsche Sprachlehre“ (Grimm: Deutsche Grammatik I. Theil. 1819.)

„Adelung deutscher über den Styl.“ (Adelung: Über den deutschen Styl. 3. Theile.)

„Orthometrie von Perschke“ (Perschke: Orthometrie für Schulen jeder Art u. s. w.)

„Prosodische Übungen von den Obigen.“ (Naplók I. 874. lap.) — A könyvcímek kötetlen formájából az látszik, hogy valaki lediktálta neki őket.

len egy huszonkilenc éves férfi prozódiai, logikai és helyesírási gyakorlatait meghatottság nélkül olvasgatni s az ember nem is tudja, hogy a kulturális szomjúságnak és ambíciónak, vagy egy büszke lélek saját műveltségi hiányai fölött érzett szégyenkezésnek rettentő erejét bámulja-e bennök?

A keleti út kulturális mérlegéhez tartozik azonban még az is, amit Széchenyi ezen az útján olvasott, s ez egyáltalán nem kevés, még akkor sem, ha nem számítjuk ide azt a temérdek útleírást, amelyeket főként útja előkészítése végett olvasott el.

Az elsorolást Platon Phaedrosával kell kezdenünk, amelyet eredetiben kezd olvasni 1818. július 20-án. Görögben olvassa még Anakreont, valamint Pausanias Periegesisét is. Filológiai leckével kapcsolatosan olvassa még Horatius néhány levelét (Ad Pisonem).

Filológiai leckéivel kapcsolatos olvasmányain kívül is igen sokat olvas minden általa ismert nyelven.

Olaszban olvassa Alfieri Antigone-ját, valamint a Virginiát és a Mirrhát. — ezeket egyébként már régebben olvasta — valamint a Filippot, az Agamemnon-t, az Orestet az Antonio e Cleopatra-t, a Bruto secondo-t és a Bruto primo-t. Hozzáfog még Schiller Don Carlosához is olasz nyelven, de a Bozzi-féle fordítás, amint írja, olyan gyenge, hogy abbahagyja és még aznap megveszi német eredetiben (Firenzében).

Németben olvassa a Don Carloson kívül Öhlen-seläger két drámáját, az Aladdin, oder die Wunderlampe-t és a Correggiot, valamint Goethe balladáit.

Franciában olvassa Voltaire Zäire-ját (másodszor) Pucelle-jét (másodszor), Jean de la Bruyère: Les caractères de Theophraste traduits du grec, avec les caractères ou les mœurs de ce siècle c. könyvét, Ottenfelsfels Itineraire-jét, valamint az összes ezidőből származó olvasmányai közül a legfontosabbat és legnagyobb hatásút: a Du contrat socialt.

Angolban olvassa Byron Childe Haroldját, a The lament of Tasso-t és a The giaur-t, Baker: The history of Rome by Titus Livius c. könyvét, Eustace: A classical Tour through Italy au 1802. c., valamint Gibbon:

The history of the decline and fall of the roman empire c. művét.

A többieket cím szerint nem említi meg, pedig a felsoroltakon kívül még sokat olvasott, kivált visszatérően a vesztégyházak alatti hosszú várakozások idején.

Ha mindehhez még hozzávesszük Széchenyi földrajzi és történelmi ismereteinek bővülését, valamint úti tapasztalatait, körülbelül előttünk áll a keleti út kulturális eredménye, amelyből most már tisztán látszik, hogy magának az útnak immanens értéke meglehetősen szerény, a vele eltöltött idő, mint egy hosszadalmas folyamat egyik szakasza és a belőle folyó alkalomszerűségek azonban igen jelentősek.

Mindenesetre tény, hogy a keleti út és az azt követő 24 hónap Széchenyi humanisztikus művelődőtevékenységének utolsó felvonása volt, ami azután következik, az már egy másik kulturális irányba való tudatos és egyre határozottabb elfordulás, aminek eredményeképpen alig fél évtized alatt egy új Széchenyinek, az állambölcselőnek, a reálpolitikusnak, a modern nemzetgazdának markáns alakja formálódik ki. Négy éves humanisztikus önművelő tevékenysége csupán alapvetésnek tekinthető, amelynek eredményeképpen 1820 második felére Széchenyi műveltsége már nemcsak eléri, hanem meg is haladja a művelt európai ember színvonalát, s ezzel Széchenyi kultúrájának kiépítése befejezettnek tekinthető. Az a további teljesítmény, amit Széchenyi mind kulturális, mind szakműveltségi téren 1821-től kezdve felmutat, már csak a kivételes emberek mértékrendszerével mérhető, az már nem hand-cap-verseny többé, hanem a rekorderek tüneményes irama, amely Széchenyi István grófit kulturális téren is a XIX. század Európájának legnagyobbjai közé emeli, akiknek műveltsége egy évtized múlva csak a Benthamok, John Stuart Millék, Goethek és a Macaulayk mértékével mérhető.

3.

Széchenyinek a tízes és a húszas évek fordulóján olyan hirtelen bekövetkezett nagy átalakulása elsőnek etikai téren megy végbe, s kiváltója a szenvedés pozitív ereje által éppen az a szerelem, melynek negatív hatását oly sajnálkozva szemlélhettük abban a tétlenségi hullámvölgyben, amely Széchenyi kulturális kiépülésének lezáródását közel másfél évvel vetette vissza.

Ez a feltűnő etikai változás, amely minden hajszálgyökerével a szenvedésbe kapaszkodott bele, természetesen nem indult meg minden előzmény nélkül.

Az eszmélkedni kezdő huszonhárom éves huszárkapitánynak erkölcsi szempontból is mélyponton kell éreznie magát, elsősorban nem is szekszuális abberációi miatt, hanem a miatt az általános amoralitás miatt, amit egy haszontalan henye élet élése és az utatlan vágyak anarchiája jelent.

Akik visszaidézik előző fejezetünk első részét, azoknak emlékezniök kell arra, hogy ott megkíséreltük a lélektani háttérét felvázolni annak az erkölcsi anarchiának, amelybe a kongresszusi farsang idején Széchenyi került. Felhívtuk a figyelmet arra a rejtélyes fordulatra, amely a háborúban levő fiatal Széchenyi problémátlan és reverzált arculatára 1813 elején egyszerre az elégtelenség keserű vonását rajzolja rá, beszámoltunk arról a megilletődöttségről, amely a hirtelen földbirtokossá és a maga urává lett fiatal embert az ünnepek hangulatával ajándékozta meg, és feljegyeztük azt a tragikus meghasonlást is, amit előbb a céltalanság egyhangúsága, majd a Karoliná-botrány váltott ki Széchenyiből, s amely életében talán először idézett elő benne belső erjedést.

Ez a meghasonlás élete folyamán el-eltűnik a szem elől rövidebb-hosszabb időre ugyan, de alapjában véve a mindent lezáró pisztolygolyóig kíséri ezt a tragikus sorsú embert, akit minden botlásért százszoros szigorral flagellál egy kérlelhetetlen lény: Széchenyi István, a bíró.

A Karolinával kapcsolatos megrendülés után tápázkodni kezdő Széchenyi-etikum bontakozó és még

próbálatlan erőit alig több, mint egy év múlva összezúzza a talajtalan lét és a világnézeti bizonytalanság hirtelen rázúduló kétségbeejtő tudomása. A jobbák útján oly lelkesen megindult Széchenyit mindjárt az első lépések után egy ismeretlen szakadék fájdalmas negatívuma fordítja vissza, hogy csalódott Heraklészként erőszakoljon egy méltatlan utat másfél esztendőn keresztül...

Széchenyi erkölcsi újjáalakulásának elemeit ott kell keresni valahol Milanóban, mikor Saurauék távozása után egyedül marad meghallgatatlanul és kinevetve.

Széchenyi, aki kizáróan Saurau Gabriella kedvéért szakította meg szabadságát és vonult be ezredéhez, most, mikor alig egy hónapi együttlét után Saurauék továbbutaztak, s ő Milanóban maradt szerelmes igyekezetének minden eredménye nélkül egy diabolikus erejű szenvedéllyel, hivatása rabjaként egy unalmas városban, végtelenül szerencsétlennel érezte magát. Egyszerre megrohanta minden elhesselgetett szemrehányás, testi és lelki csökkentértékűségének mardosó tudata, az a kínzó tudomás, amely nagy lehangoltságok és nagy erőfeszítések kiindulópontja szokott lenni. „Wie beneide ich die Menschen, die mit so einer reitzenden Figur und einem so hellen lebhaften Verstand in die Welt treten, — írja június 25-én naplójába — und das Leben sozusagen durchspielen — indessen ich, durch tausend Bemühungen, so oftmalige Verstellung um die parties honteuses, die man mit sich gebracht, einigermassen zu verstecken, auch nicht weiter kommen kann als sie schon stehen — und glücklich genug bin um dahin zu gelangen.“²⁹ A sikertelenség, a magány és a belső szemrehányások lassan rákényszerítik arra, hogy önmagával, belső problémáival és léte nagy kérdéseivel foglalkozzék, és ezzel csendesen és szinte észrevétlenül megindul egy nagy erkölcsi átalakulás útján. Már megemlékeztünk arról, hogy Milanót 7 hónap után újra otthagyja, négy nyugtalan hónapot

²⁹ Naplók I. 184. lap.

Bécsben tölt, kapkod keresgél megoldás után, még a házasság terve is foglalkoztatja — s jön a keleti út. Ezt, ha kényszerűségből is, de megoldásnak tekinti, hisz ez is valami, ami a tétlen kínlódást lezárja végre. „Denique sit quod vis simplex dunlaxat et unum“³⁰ — rója be naplójába a keleti útra indulása előtt.

Az a nyomott kedélyállapot, amellyel június 13-án elindult, makacs útitársává szegődött. A horáciusi jelszó csak az utazó fizikumra érvényesült, lelkileg folytatta azt, ami elől menekülni akart, de nem tudott. Utazásának első hat hete a lenyűgözött férfierő nyomorúságos vergődése, míg végre július 23-án jelentkezik a felszabadulás első kis jele, az önérzet első lázadása. Páduában, Titus Livius síremlékének és Veronese oltárképének megtekintése után arról elmélkedik, hogy csak a szerelem tesz íróvá, vagy művészzé valakit. „Ach! wenn ich auch nur etwas durch G. werden könnte! — írja naplójában — Bei mir ist es aber anders — den wenn ich nach vielen Jahren, so werden könnte, dass eine ganze Gegend, wo ich wohnte,³¹ mich segnete und anbeten würde — und es wäre aus Liebe zu Ihr — ich mich selbst hassen müsste. — Nein, bei dem herrlichen Himmel — das wäre eine Schwachheit — dessen (ich niemals) Schändlichkeit, Schande ich nie ertragen könnte. *Durch eigenes Bewusstsein meines Willens und meiner Männlichkeit sollt ich das zu thun nicht im Stande sein — was ich für ein Weib thun könnte*, die einem (h. einen) Ball und ein neues Kleid — mir und meinem ganzen Leben vorzieht — bei der der Reitz der Neuheit mehr gilt, als eine Reihe von Jahren — änniger, aufrichtiger Liebe!“³²

Ez a lázadás már a nagy erkölcsi átalakulás nyitánya. Naplói innen kezdve egyre gyakrabban tartalmazák egy állandó erkölcsi erőfeszítés bizonyítékait.

³⁰ Naplók I. 188. lap. (Horatius Ars poetica-jából.)

³¹ Milyen megrendítően jellemző ez a „ganze Gegend, wo ich wohnte“ az ő érzelmi és politikai sehova-nem-tartozására!

³² Naplók I. 205—206. lapok.

Augusztus másodikán arról elmélkedik, hogy egy férfi számára nélkülözhetetlen az önállóság, függetlenség és szabadság és elhatározza, hogy neki is ez lesz a jövőben a legfőbb törekvése. Azok után a sírányozó wertherdiák után, amelyekkel naplója eddig úgyszólván tele van, csodálkozásra indítja az olvasót ez a nagy belső változás. „—ich ahnde, dass ich zu etwas Besserm geboren bin, als um zu denen Füßen einer gemeinen Frau, mein Leben dahin zu seufzen und dahin zu schmachten: nein, dazzu bin ich zu sehr ein Mann, und bei weitem viel zu Stolz —. Ich bin reich, bin jung, hab' Willen um alles, dessen ein Mann sich nicht schämen sollt', zu unternehmen zu vollführen.“³³

Széchenyi hűdött akarati életének feltámadása csakhamar meghozza a maga természetzerű gyümölcsét, az önbizalmat is,³⁴ melyet ugyan sokszor meg fog bénítani egy-egy kudarc, de amelyet el nem veszít tövé véglegesen soha. Ez az akarat hajtja tovább az önművelés keserves útján is, amely ettől kezdve nem csupán kulturális, hanem, mint akarati erőfeszítés, etikai kérdés is nála.

„Gestern morgens, es schlief noch das ganze Haus, zwang ich mich — einige Stellen davon zu übersetzen — írja görög stúdiumai kapesán — und blieb 5 lange Stunden am Sessel fest in einer Stellung sitzen, und stöhnte vor ungeduld — gewann es aber über mich — Ich war also stärker als einer meiner liebsten Heiligen, Alfieri,³⁵ denn der konnte es moralisch über sich

³³ Naplók I. 224. lap.

³⁴ „... eine einzige währt aber ewig — írja 1818. aug. 3-án — und ist *Verstand und Gemüthskraft*, und darum werde ich alle Jahre, *wirklich* mehr in die Mode kommen, denn von beiden habe ich mehr als gewöhnliche Menschen...“ (Naplók I. 236. lap.) — Jóslata be is teljesedett!

„*Ein Mann zu sein*, das ist eine Hauptsache — und *Kraftvoll zu wollen*; denn nur um die Mannheit, und um die Kraft vereinigt sich die Menschheit so wie der mächtige Gott der Mittelpunkt des Weltalls ist!“ (U. o.)

³⁵ Gróf Vittorio Alfieri az olasz irodalom legnagyobb drámaírója egy haszontalanul eltöltött fiatalság után 23 éves korában fogott neki tanulmányainak. Olaszul is alig tudott, mert mint piemonti arisztokrata inkább franciául beszélt. Firenzébe költözött tehát, és vasenergiával fogott neki az olasz

nicht gewinnen, sondern liess sich anbinden, um die italiänische Prosodie erlernen zu müssen, denn auch dieser arme Teufel konnte, *dankgesagt seiner Erziehung so wie ich*, mit allen seinen Dichter Gaben, nicht gehörig es erklären — Und Lessing!³⁶ Heil deiner Seele! Du liessest (t. i. dich) des Morgens aus dem Bett durch deinen Bedienten werfen, um Teutsch schreiben zu lehren! Das alles brauche ich nicht —³⁷

Belső világának feltűnő változása arra ösztökéli, hogy sokat foglalkozzék önmagával. Szerelmi problémáival kapcsolatban ezt eddig is megtette,³⁸ most azonban lelkét kutató kíváncsisága egészen más irányú. „Heute sind es gerade vier Monathe, dass ich Wien verlassen habe — állapítja meg 1918. nov. 13-án — Wie viel änderte sich indessen in mir! —“³⁹ Ettől az időtől kezdve naplói és levelei tele vannak súlyos szemrehányásokkal régebbi élete miatt.

Belső világát most már lélektani érdeklődés helyett állandóan etikai szempontból vizsgálja, világnézeti kérdések izgatják, egyre több és több naplójában a metafizikai kontempláció. Vallásos érzése is kezd kimélyülni, ha — egyelőre — nem is tételes vallási, hanem inkább deisztikus értelemben,⁴⁰ bár a vallási formáknak is igyekszik eleget tenni, de inkább csak példaadási szempontból.⁴¹ A vallás formai követelményeinek megtartása a családi nevelés korszakából hozott beidegzettség ugyan, s a szülői ház életének sugalmazása, de éppen mostantól, etikai átalakulása időpontjától kezdve megfigyelhető nála egy érdekes visszaka-

nyelv megtanulásának és irodalomelméleti stúdiumainak. Hogy ki tudjon tartani, székehez kötöztette magát. Erre céloz Széchenyi, mikor azt mondja, hogy az ő erkölcsi diadala nagyobb, mint Alfierié. Széchenyi egyébként rajongott érte s valóban, felemelkedésük rendkívüli hasonlóságot mutat.

³⁶ Lessing szintén a késői önművelés hőse. Széchenyi nagy látszik nagyon érdeklődött mindkettejük iránt és példájukból merített erőt.

³⁷ Naplók I. 202. lap.

³⁸ Sanrau Gabriella iránti szerelmének kezdete óta naplója tele van ilyenekkel.

³⁹ Naplók I. 422. lap.

⁴⁰ V. ö. Naplók I. 591 és köv. lapokkal.

⁴¹ Naplók I. 441. lap.

nyarodás, egy revíziós folyamat az apai etika irányába. Új értéket kezd kapni benne mindaz, ami alól 1813 óta fiatalos türelmetlenséggel emancipálta magát,⁴² s hogy a vallás és az etika benne mégis más konzekvenciákat hoz létre, mint Széchenyi Ferenccben, azt az apa és fiú közti óriási műveltségi és világnézeti különbség tökéletesen megmagyarázza. A tékozló fiú visszatérése ez a folyamat, noha ez a visszatérés nem világnézeti értelmű és nem totális, hanem kizárólag csak erkölcsi síkon érvényesül. Ezzel az etikai kanyarodóval kapcsolatos, hogy atyja búcsúlevele egyre mélyebb hatást kezd rá gyakorolni, s ez a hatás tartós is marad majd egész életére.⁴³

Persze a nagy belső érdeklődési irányváltozással párhuzamosan egyre kevesebb szerepet kap tépelődésében Saurau Gabriella iránti szerelme is, amely, miután betöltötte a maga végzetszerű rendeltetését, elműlik. Széchenyi gyógyulása ebből az igazán súlyos szenvedélyből olyan tökéletes, hogy egy év múlva képes már teljes meggyőződéssel kalandnak minősíteni az egészet.⁴⁴

Keleti útjáról való visszaérkezése utántól kezdve egyébként, a szó betű szerinti értelmében *módszeresen* kezd foglalkozni jellembeli tökéletesítésével. Ebből annyira rendszert csinál, hogy 1824-től kezdve, mikor a Renouard-féle Franklin-breviáriumot megismeri,⁴⁵ rendszeresen tabellákat⁴⁶ készít magának, amelyekben hónapról-hónapra ellenőrzi előhaladását, vagy visszaesését a tökéletesedés felé vezető úton.

Etikai tartalmának kilakulása szinte szükségképen hozza magával homályos és kialakulatlan nacionalista fogalmainak tisztázódását. Az erkölcsi kialakulás és

⁴² Naplók I. 20. lap.

⁴³ Talizmánként hordja magával egész életén át.

⁴⁴ Naplók I. 684. lap.

⁴⁵ Naplók II. 573. lap.

⁴⁶ Franklin-féle jellemtükrök tabellák, továbbá poor (le bon homme) Richard mondásai (a Franklin-kalendárium-ban) analógiájára feljegyzett naplóreflexiók. (Naplók II. 719–721. lapok, valamint az 575. laptól kezdve sok poor Richard bejegyzés.)

nemzeti hovatartozásának, majd kötelmeinek tisztázódása majdnem teljesen összefolynak nála, ami nem is lehet másként, hiszen altruisztikus etika az ő esetében, akinek bölcelete ebben az időben még sokkal inkább rousseaui, semmint keresztény katolikus bölcelet, aligha képzelhető el államfilozófiai vonatkozások nélkül.

Hozzájárul ehhez az az esetlegesség is, hogy etikai kibontakozásának ezen az állomásán történetesen éppen romantikus-nacionalista behatások érik, mert éppen ez a kor jelenti Széchenyi „Alfieri-korát“, tehát azt a kort, amely talán legtermékenyebb alakuló nacionalizmusának szempontjából.

Széchenyi etikai rendszere — s ez egyébként jellemzi az összes kezdetleges etikákat — kialakulásának kezdetén még csak egoisztikus etikai rendszer, amely inkább csak az egyetemes erkölcsi elvhez, Istenhez való viszonyát igyekszik egyelőre tisztázni, jóllehet van benne tudomás az emberiség iránti erkölcsi kötelelem felől is. Ez azonban nála eleinte inkább csak transzcendentális magasságokban lebegő elv, testetlen maximuma, amellyel mint követelménnyel tisztában van ugyan, de mint lehetőségről semmi elképzelése nincs róla.

A kettő közötti űrt nevelésbölceleti elemek fogják áthidalni nála.

Valóban Széchenyi etikai rendszerén kezdettől fogva egészen végső kifejlődéséig erősen érezhető egy bizonyos pedagógiai jelleg, és éppen a pedagógiai elemek azok, amelyek a legalkalmasabbak az egyéni és a közösségi világnézet közötti térségek feltöltésére. Viszont a pedagógiára neki, a nevelés áldozatának, akinél egy hosszú életszakaszon át tépelődési csomópontot jelent saját neveltetésének sok keserű következménye, hamar és szükségképen kellett rábukkannia, s alakjának hatalmas közösségi méretezése nem utolsó sorban erős pedagógiai beállítottságából ered. Érthető tehát, hogy pedagógizmusa lett számára az átmeneti forma és lehetőség nacionalizmusa felé, noha 1818-ban itt még nem tart, etikájának arculata most még teljes egészében egoisztikus etikai arculat, még csupán látja a túlsó partot.

Pedig egy altruisztikus etikai rendszer alapjaiul igen alkalmasak volnának katonai vonatkozásai, valamint aránylag korán jelentkező szociális megnyilatkozásai is, sőt egy idő óta már meg-megjelennek nála altruisztikus kezdemények, ezek azonban annyira nem erkölcsi kategóriák még, hogy ő maga sem érez még a leghomályosabb kapcsolatot sem köztük és a között az erkölcsi fejlődés között, amely benne folyik.

Ezek az altruisztikus kezdemények, a katonánál egyébként érthetően erős bajtársi érzés mellett, szinte nem egyebek egészen homályos ösztönök ébredésénél, egy eltompult faji emlékezet bizonytalan tápázzkodásai csupán, minden látható jele nélkül annak, hogy bármilyen lélektani kapcsolatai lennének az ő „magyar“ problémájával.

A közösségi gondolat bevonulása egy etikai rendszerbe amúgy sem jelenti szükségképen nacionalista, Széchenyi esetében par excellence magyar elemek bevonulását. Ha azonban ezt nem is jelenti, a közösségi gondolat, mint erkölcsi elem, nélkülözhetetlen lépcsőfok a nacionalizmus magasságai felé, mint ahogyan valóban oda kellett vezetnie ennek Széchenyit is.

Mindenesetre tény, hogy 1820 előtt közösségi kötelmeiről elmélkedve következetesen mindig emberek-ről és nem magyarokról, államról⁴⁷ és nem Magyarországról beszél, a közösségi világnézeti alapok lerakódása után azonban már csak egyetlen lépésre — bár számára igen nagy és igen nehéz lépésre — van szükség a magyarrá levés állapotáig.

Erre a lépésre azonban igen-igen nehezen szánja el magát.

4.

Angliából történt visszatérése után, amint láttuk, már jelentkeztek nála nemzeti hovatartozásának tisztázására irányuló erőfeszítések, ennek eredményei azonban igen hiányos és igen ellenszenves értesülések-

⁴⁷ Az „állam“ szóhasználatában még csak Ausztriát sem jelenti szükségképen. Többször ki akar vándorolni Amerikába, Columbiába, jóideig nem tudja hol fognak csontjai pihenni. (V. ö. még e fejezet 30. jegyzetével)!

re támaszkodtak csupán, s a mellett talán a legnagyobb baj, magyarságára találásának legfőbb akadálya az volt, hogy egy teljes értelmű és a végső konzekvenciáig vitt magyarrá levés egy alacsonyabbrendűségi helyzetbe való lefokozódás kényszerűségéeként jelentkezett nála, amely ellen európaiságára büszke önérzete és túltengő arisztokratizmusa hevesen tiltakozott. Magyarrá, nemcsak címzetes, hanem valóságos magyarrá lenni, nemcsak magyar származású bécsi arisztokrataként élni, hanem magyar nemzetközösségi taggá válni a közös sors vállalásának teljes értelmében, mély bukásnak látszott előtte, hisz otthonról is úgy tudta, arisztokrata társadalmából is ez hangzott feléje, s ez volt a birodalom más, főleg német fajú részének véleménye is, hogy a magyarságot *élni* a bornirtság közössége, lezüllés, visszazuhanás oda, ahonnan az arisztokrácia a bécsi színvonalra nagykegyesen felkapaszkodott. S valóban, ha arra a néhány megfigyelésre és tapasztalatra gondolt, ami benne, mint Magyarország élt, por és sártengert, zagyva és piszkos városokat, kellemetlenül félművelt és ostobán gőgös embereket, alacsony életszínvonalat és tunya tehetlenséget látott — tehát csupa olyat, amelytől finnyassága, gőgje, arisztokratizmusa és sznobizmusa riadtan menekült. Magyarra lenni: Ádám eszkimó nője volt számára, s az Angliából való visszatérés utáni visszaesés egy szomorú dilemma előli kétségbeesett menekülés.

De ahogyan az 1815. évi emelkedési életszakasz során szükségképpen kellett rábukkannia a nemzeti hovatartozás eldöntésének kényszerűségére, éppúgy mostani belső fejlődésének is el kellett hoznia ugyanezt.

Nemzeti hovatartozása felől a lehető legtisztázatlanabb volt az álláspontja, mikor elindult keleti útjára.⁴⁸ Az 1816-i kudarc óta óvakodott ezt a problémát

⁴⁸ 1818. aug. 25-én az Orione fedélzetén az angol-osztrák Földközi-tengeri helyzet felett elmélkedve az osztrák haditengerészet tisztjeiről, mint a „mi tisztjeink“-ről beszél: „Sind denn Menschen so gut, so albern, dass Sie das Adriatische Meer für das Eigentum des Kaisers von Osterreich halten? — Die wenigen Marin Officiers die in unserm Dienst sind ...“ (Naplók I. 299. lap.) Ugyanakkor az osztrák kül-

boncolás alá venni, s az azóta eltelt két és fél év alatt nincs is fejlődés nála ezen a téren, ha csak annak nem tekintünk egy bizonyos ellágyulás-féle érzést, a föld, a magyar föld iránt. A haza fogalma mint föld, mint terület tulajdona alakul ki benne homályosan, elvonatkoztatva minden egyéb elhatároló elemtől, tehát a néptől, a fajtól, a történelmi és politikai vonatkozásoktól. Egy kényelmes opportunizmus ez, egy önvigasztaló megalkuvás, amelyben gőgje végső eredményként a földdel hajlandó volt közösséget vállalni, de egyébbel semmivel, mert a többi az ő szemléletében mind — alacsonyrendű dolog. A földön kívül legfeljebb még egyetlen magyar vonatkozás iránt érzett némi jóindulatú és jóleső elismerést s ez a magyar köz-katona volt.⁴⁹ Nem véletlen, hogy majd 1820-ban e'ső magyar érzelmi kapcsolatai debreceni huszárjaival fognak megszületni.

Az a haza-fogalom, amely csak területhez való kapcsolatot jelent, bármily szegényes és bármily töké-

képviseléről elmélkedve úgy ír, hogy mi különösképpen mindig nevetséges emberekkel képviseltetjük magunkat. (Naplók I. 300. lap.)

Nápolyban, 1819 májusában az éppen ott tartózkodó császár kíséretéről ezt írja: „Meine Lands Leute finde ich eben so jung an Erfahrung und eben so alt an energie — wie ich sie in Wien verlassen habe.“ (Naplók I. 629. l.)

„Von unserm Östreichischen Handel sprach er sehr vernünftig; . . .“ — írja egy más helyen. (Naplók I. 459. l.)

„Ein, neuer Beweis wie nothwendig es ist, bei diesen Verhältnissen für den Fortgang des Handels gute recht-schafne Consuls zu haben — die aber nicht einmal der gute Kaiser Franz bekommen kann, wenn er sie nicht bezahlt, und das will der Herr durchaus nicht, indessen alle übrigen Mächte über und über zahlen. Wir aber, die wir in allen zurückbleiben was keine sichern procente einbringt schlafen auch bei dem sichersten und gewissesten Gewinn ein? Wer wird den Staat einmal aufwecken — Sein Engel der ihn retten wird? oder gar etwa sein Tod — wenn ein Staat auch sterben kann? —“ — írja 1818. nov. 26-án. (Naplók I. 441. lap.)

⁴⁹ 1815-i első olaszországi útján ezeket a magyar helyesírására és általában magyar nyelvtudására oly rendkívül jellemző sorokat írja a Vezuv emlékönyvébe: „Magyarok istene vezérelyen hazánkban tűzhányo hegy nints hanem vagynak igazi tüzes kamaszok a kiktül úgy meg éдне ez a hegy hogytálan égé válna.“ (Naplók I. 767. lap.)

letlen⁵⁰ is, mindenestre kiindulópontot jelent magyarsága kifejlődéséhez, s naplóiban szinte lépésről-lépésre lehet követni ennek a sovány és vérszegény haza-pótléknak folytonos belső expanzióját⁵¹ s vele párhuzamosan az osztrák—bécsi politikai szálak szakadozását egészen addig az állapotig, amit Kossuth úgy fejezett ki, hogy legnagyobb magyar.

Akik figyelemmel kísérték az eddig előadottakat, azoknak feltűnhetett, hogy a Széchenyi-kiépülés első nagy szakaszához, a kulturális elinduláshoz éppúgy, mint a második nagy szakaszhoz, az erkölcsi újjászületéshez az impulzust, a lökést egy-egy végzetes szerelem, illetően az azokból fakadó szenvedés adta. Az elsőnél az erőtenyező Karolina volt, a másodiknál Saurau Zénóné.

Széchenyi belső, kiépülése, most a keleti út befejeződése után újabb állomáshoz érkezett el — ez magyarságának teljes kiépülése volt — s ehhez az indítást ismét egy szomórú szerelem adja, amelynek hőse Meade Selina.

Széchenyi három tragikus szerelme közül ez volt a legtragikusabb.

A tragédia ott kezdődik, hogy Széchenyi Milanóból hazatérve a Gabriella iránt benne lobogó szenvedély, elől a házasságba akart menekülni s szerelem nélkül,⁵² kizárólag menekülésképen akarta elvenni elfakult gyermekkori vonzalma tárgyát, Meade Selinát.

Láttuk, hogy a tornyosodó akadályok elől hogyan engedte magát családjá által elszöktetni a keleti útra, hogyan hagyta ott minden szó és magyarázat nélkül Selinát és családját, végzetesen megerősítve ezzel Se-

⁵⁰ Szept. 19-én Rodostóban ennyit jegyez fel: „In Rodosto sind die Grabmäler mehrer Ungarn, unter andern die des Rákotzy — Bercsenyi etc. etc.“ (Naplók I. 343. lap.)

⁵¹ Naplók I. 609, 633—634. lapok. Alfieri!!!

⁵² Egész keleti útján egyetlen egyszer sem említi Selinát; minden szerelmének és minden fájdalmának középpontjában Gabriella áll. 1819 május 9-én azzal érkezik meg Keletről Nápolyba, hogy esetleg elveszi feleségül Kaunitz Karolinát, aki útja kezdetén Frascatiban tetszett meg neki.

linában éppúgy, mint nevelőanyjában. Lichnovszky hercegnében az ő csél-csap voltáról már előzőleg is meglehetősen határozott véleményt, és súlyosan meg-hántva ezzel Lichnovszkyékat.

Most aztán, mikor egy évi távollét után Saurau Gabriella boszorkányos hatása alól felszabadulva egészséges és üres szívvel visszaérkezett Bécsbe és a Práterben⁵³ egy kocsikorzó alkalmával újra viszont-látja a „virágzó és szép”⁵⁴ 22 éves leányt, egyszerre rádöbben, hogy abból a házassági tervből, amelyet egy éve csak kényszermegoldásnak szánt, most egyszerre mély szerelem lett, hogy újra élővé lángolt benne a gyermekkori vonzalom langyos emléke, a helyzet azon-ban nehezebb, mint valaha, mert a családi akadályok mellett most már van egy másik is, az ő megmagya-rázatlan és most már megmagyarázhatatlanná és jóvátehetetlenné vált szökése.

Természetesen nem lett volna szerelmes, ha meg nem kísérelte volna a lehetetlent is.

Hiába követ el azonban gr. Eszterházy Vincéné — ebben az időben talán egyetlen igaz barátja — min-dent a félreértések kiküszöbölésére és a jóvá nem te-hetők jóvátételére, hiába sikerül hosszú és keserves küzdelem árán a Selinával való házasság gondolatá-val nagynehezen megbarátkoztatni anyját, sőt apját is — aki végül személyesen kéri meg fia számára Selina kezét — Széchenyi a leány és családja bizalmát ment-hetetlenül elvesztette és a legridegebb visszaautasítás-ban részesül.

A Gabriella iránti szerelem és az ehhez fűződő szenvedés legsúlyosabb napjait idéző korszak követ-kezik most Széchenyi életében s naplói 1819 közepétől hosszú éveken át egy már-már a búskomorság hatá-raiit súroló lélek minden ellen lázadozó keserű kétség-beesését mutatják.

Ezt a szörnyű lelkiállapotot egy csomó tragikus

⁵³ „Es war den 16-ten Juny, dass ich N- mit ihrer Tan-te im Prater begegnete. Ich war zu Pferd usw.” (Napl. I. 658. l.)

⁵⁴ „Sie war blühend und schön — wie immer.” (Naplók I. 659. lap.)

mellékkörülmény a kinszenvedés paroxizmusáig hajszolja.

Széchenyi nagyon szerette Bécsét, hisz szülővárosa volt, de egyébként is, a bécsi életért, az ottani fényért, szórakozásokért és kultúráért éppenúgy rajongott, mint ahogyan a római polgár imádta Rómát, a Várost, amelyből száműzetni sokszor, a halálnál is nagyobb büntetést jelentett. Szeretett itt élni, hiszen az itteni életben látta egyetlen méltó keretét kifinomult intellektusának. — s ugyanakkor hajszolta, kergette onnan nemcsak a sebzett vad menekülési ösztöne, hanem az a kínos helyzet is, amely az elérhetetlennek a látása következtében, s az egyazon társaságban való forgolódás folytán két egymást kerülni kénytelen ember számára szükségképen áll elő.

Számúzta hát magát Bécsből, immár harmadszor, mint a csak arra ítélte volna a vak sors, vagy a böles végzet talán, hogy neki, Széchenyi Istvánnak, egy kalldó és messiásváró kis nemzet nagy történelmi ígéretének nem szabad tartósan Bécs igézetében élnie, mert az az elmerülést jelenti számára.

Egy álló esztendei kínlódás után — amelyet birtokai és Bécs között oszt meg — 1820 július 12-én elindul ezredéhez Debrecenbe, hogy egész Európa bebarangolása után egy hat esztendőös fejlődés eredményeivel eljusson mostmár végre oda, ahova végzete parancsszava küldi: Magyarországra.

Ha azt mondjuk, hogy fanyalogva indult útnak, keveset mondunk. Naplójából Magyarország, a magyarok és a magyar viszonyok, szóval mindaz iránt, amit most már a szó teljes értelmében a hazájának ismer és tud, valósággal sugárzik a finnyás és fanyaló elégedetlenség. Ez az elégedetlenség azonban már nem a bécsi arisztokrata fölényes és közönyös megvetése többé, hanem az *összetartozás keserűségéből táplálkozó komor érzés*, nem rezervált irónia, hanem szubjektív és dühös gúny, — az amit a kulturált és igényes világlátott fiú érez visszatérésekor az elhanyagolt és kisserű atyai örökség sívár környezetében, melynek elfo-

gadása és birtokbavétele erkölcsi kényszerűség, de ez ellen minden idegszála tiltakozik s mégis az utálkozó kíváncsiság, önkínzó alaposságával mindent átvizsgál.

Ezt a szemlét különösen keserűvé tette Széchenyi számára az a megcsontosodott előítélet,⁵⁵ amelyet magával hurcol s amely csak a lesújtót engedi vele észrevétetni.

Pesten, Gödöllőn, Törökszentmiklóson, Karcagon át utazik s egész útja nem egyéb, mint önkínzó gúny, és dühös bírálgatása annak, ami többé nem közömbös ránézve.⁵⁶

A száműzetés keserűsége és a nemzeti szégyenkezés mellett volt azonban még egy másik mellékkörülmény is, amely növelte Széchenyi lelkiállapotának elviselhetetlenségét, s ez katonai karrierjének egyre fel-tűnőbb megfeneklése volt.

Már 1815-ben kérte őrnaggyá való kinevezését, azóta is szorgalmazta sokszor, úgyszólván állandóan, de még mindig kapitány volt, s kapitány is maradt minden szorgalmazás, protekció és három királyi kihallgatáson előadott személyes kérelem ellenére is, még hat esztendeig, míg aztán beleunva a makacs visszatartásba, s belátva pályájának kilátástalanságát ki nem lépett 1826-ban a hadseregből.

A hadseregből való kilépés gondolatával egybéként már régen foglalkozott, azonban, részben apja kívánságára, részben meg, mert minden ilyenirányú elhatározásakor kapott valami biztatást, maradt, bár egyre növekvő kultúrája száműzetésnek és süllyedésnek érezte a vidéki garnizonéletet.

Most is, kedvetlenül, fáradt és meghasonlott lé-

⁵⁵ Még a tokaji borról is azt állapítja meg, hogy az nem is olyan jó, csak a magyar nagyzolás hirdeti ezt felőle. (Naplók II. 405. l.) Az első magyar szépirodalmi műről, amit (német fordításban) elolvas (Kisfaludy: Stibor) ezt jegyzi meg: „quelle betise!” (Naplók II. 439. lap.) V. ö. még Ferenczyről formált véleményével.

⁵⁶ Naplójának ez, valamint a hadgyakorlatról szóló része annyira tele van ezzel, hogy forrásanyag publikálásával meg sem próbálkozunk, hanem az olvasót egyszerűen a Naplók II. köt. 45–74. lapjaira utaljuk.

lekkel és a lefokozódás, a hanyatlás nyomasztó érzésével érkezett Debrecenbe július 24-én.⁵⁷

Azt az elkedvetlenítő tartalmat, amellyel a magyar viszonyok megtöltötték, még szaporítja a katonaság állapotával kapcsolatos elégedetlensége is. Az egyszerű magyar közlegényen kívül nem tetszik neki semmi, s a Selina utáni vágy mellett ez az általános elégedetlenség is űzi, hajtja vissza, Bécsbe, Karolina halála, amely egyébként beteges felzaklatottságot vált ki nála, jó alkalom arra, hogy alig hat heti szolgálat után, szeptember 6-án újra szabadságra menjen. Erről a szabadságról — amely alatt megint sokat futkos prótekcióért őrnagyi kinevezéséhez — december 14-én tér vissza Debrecenbe, illetőleg kihelyezett századához Diószegre.

A magyarországi állapotok felett érzett keserűség egyre mélyebben rágja bele magát lelkébe, míg egyszer aztán az eddig csupán passzív és meddő bíráltságban és gúnyolódásban megnyilvánuló érzésbe egy Székelyhídra tett kiránduláson tapasztalt ostoba lokálpatriotizmus hatása alatt észrevétlenül belopakodik az első aktív elem, egy futó gondolat, a sorsközösségi tudat első ébredése: „Bald finde ich mich hingezogen zu dem rohen Volk, welches ich im Grunde liebe, sie zu lehren, zu erhöhen, zu Menschen zu erziehen, bald kann ich es nicht sehen, und stoss es von mir. — Ihre Unwissenheit rührt mich: gerne möchte ich mit Blut und Leben ihr helfen: ihr Schicksal theilen und ertragen.“⁵⁸

Még aznap este jön azonban a hideg zuhany. Egy bajtársát próbálja barátkoztatni a kultúrával — és keserű gúnnyal jegyzi be naplójába: „Des Abends lass ich meinem Kameraden, Schillers Taucher vor — als es zu Ende war — schwieg er still — und unterdrückte mit

⁵⁷ „In Debretzin kamen die Offiziere meiner Escadron zu mir, und der Rittmeister küsste mich so wie eine Bajadere und hiess mich „Édes Brúderkám!“ Abdera. Langeweile. Und warum thu' ich alles diess — pour ne pas être un fainéant. Der so viel Waitzen besitzt wie ich, und wagt das Wort: „Völkommeneheit auszusprechen muss dienen.“ (Naplók II., 54. lap.)

⁵⁸ Naplók II. 101—102. lapok.

Mühe seinen Zorn und Grimm, die er gegen den König fühlte — und brach folgendermassen aus „Az ördög bújjék a hasába e semmire és akasztófára való gazembernek.“⁵⁹

Mostani katonai szolgálata a sors végzéséből mindössze két hétig tart, újra tragikus halálhírt kap: atyja meghalt.

December 27-én indul Debrecenből Bécsbe. Pestre 29-én érkezik, itt azonban a jég miatt nem tud átmenni a Dunán s e miatt egy hétig kell Pesten rostokolnia. A várakozás türelmetlenségében ködlik fel benne első csírája a Lánchíd gondolatának.⁶⁰

Bécsbe 1821. jan. 7-én érkezett és április 16-ig maradt itt.

Magyarsága egyre súlyosabb probléma már. A bécsi környezet kínzó összehasonlításokra ad alkalmat, nosztalgiája Bécs és az európaiságot jelentő élet után most megint lobbót vet benne, ezt a fájdalmat viszont kezdi lelkiismeretfurdalásból eredő konfliktussá kúszalni homályos körvonalaződása egy Magyarországgal szembeni erkölcsi kötelezettség tétován és kelleetlenül jelentkező érzésének. Széchenyi gethsemani éjszakája kezdődik, a borzadás a keserű pohártól, amelytől ösztönösen menekülni akar. Kétségtelenül felismerhető ez az ő 1821-től 1825-ig terjedő életszakaszán, sorsa azonban elvégeztetett. A különböző erők végzetesen pontos összjátékában elvégzi a maga munkáját a kormányzat részéről tapasztalható mellőzés is, amely könyörtelen határozottsággal nyomja bele a most még habozó embert a magyar sorsközösségbe.

Hiába követ el hosszú bécsi tartózkodása alatt mindent, hogy előléptetését szorgalmazza, eredmény nincs. Házvételi tervek is foglalkoztatják, elhatározott

⁵⁹ Naplók II. 102.

⁶⁰ „4-ten Jänner. Ich habe heute bey Brudern gesagt, dass ich ein jährliches Einnehmen verschreiben will, wenn eine Brücke zwischen Ofen und Pesth zu Stande kommen wird, und dass ich, obschon ich wahrscheinlich nie in Pesth wohnen werde, nie einen Kreutzer procenten oder gar Rückzahlung pretendiren werde.“ (Naplók II. 108. lap.)

szándéka, hogy Bécsben éli le életét; hogy ne kelljen visszamenni Magyarországra, szeretne a IV. György angol király koronázására induló küldöttségbe is belesikerülni, de semmi sem sikerül neki.

Egyéni mellőzöttsége egyébként fajtájának sorsa, s valóban, vannak ennek a mellőzésnek határozottan magyarelles elemek is,⁶¹ mert most, mióta a magyar sorskérdések foglalkoztatják és több alkalommal tesz ezzel kapcsolatos megjegyzéseket,⁶² a kormány előtt kezd kompromittálódni, mint magyar.

Helyzetének tragikuma így egyre mélyül, hiszen napról-napra tisztábban kell látnia, hogy birodalmi karriert magyar volta és szabadságrajongása miatt nem csinálhat, viszont a szakítás a bécsi állásponttal és a birodalom szolgálatával borzasztó zuhanást jelentene becsvágya számára, azonfelül, hogy a magyar sorsközösség vállalását teljesen hiábavaló és reménytelen vállalkozásnak⁶³ és e mellett veszélyes dolognak⁶⁴ érzi.

Egyetlen megoldás volna csupán számára, s ennek

⁶¹ A cseh Kutschera báró főhadsegéd tervszerűen küszöböli ki a magyarokat a törzstiszti karból, ő a legnagyobb kerékkötője Széchenyi haladásának is. A cseh tisztek magyarul tanulnak, hogy megmutassák, hogy magyar tisztekre nincs szükség.

⁶² „Ganz und gar quittiren — mich in nichts mischen, denn es ist alles Vanitas vanitatum . . .“ (Naplók II. 405.)

„28-ten (1823. dec.) mit meiner Mutter über meine Zukunft gesprochen. Sie „wenn du quittirst, was ich ganz natürlich finde, so rede nur nicht.“ Ich „ich werde mich immer passiv und neutral halten; denn es ist selten, dass man aus Wahrheits Liebe und nicht aus Eitelkeit und Ambition handelt; sodann sind in Ungern zu viele Verräther und schwache Leute . . .“ usw. (Naplók II. 434. lap.)

⁶³ Lásd megjegyzését (1821. ápr. 28) a magyar nemzet elöregedéséről és dekadenciájáról. (Naplók II. 156. lap.)

⁶⁴ „Von dem Gang der ungrischen Geschäfte zu urtheilen werde ich, wenn ich je quittiren sollte, keinen andern Fortgang im Civile haben, als zum Gefängniss obschon kein Herz von wärmerer und aufrichtigerer vaterlands Liebe glüht, als das meine. Wo man aber den König von dem Vaterlande im Dienst separiren kann und dem einen missfällt wenn man dem andern nützt, oder wenn man dem einen gefällig ist, indem man den andern zur Last lebt oder Nachtheil bringt; dort ist (üres hely) ich gehe nach der Columbia um zu sterben!“ (Naplók II. 169. lap.)

a lehetősége, főként elkeseredett pillanataiban, foglalkoztatja is: a visszavonulás minden közösségi tevékenységtől, sokkal több azonban benne a becsvágy és sokkal inkább közösségi lélek már, semhogy ilyen megoldást választhatna:

Igy aztán most is, mint 1825-ig még sokszor, sorsa felől a legteljesebb bizonytalanságban indul vissza ezredéhez Magyarországra.

Ha megpróbáljuk összegezni a Széchenyi nacionalizmusát kiépítő tényezőket, a faji adottságok, az erkölcsi fejlődéséből adódó konzekvenciák, a romantikus kultúrélmények, a külföldi, főként angol benyomások, a Selina iránti szerelemből következő magyarországi tartózkodás, valamint a mellőzetés mellett rá kell mutatnunk még egy igen nagy tényezőre, amely a politikai síkon érvényesítette hatását.

A Napoleon elleni háborúk befejeződése után, amelyhez erkölcsi alapként egy politikai zsarnokság leverését jelölték meg Európa vezető politikai tényezői, egy, a napoleoninál sokkal tűrhetetlenebb zsarnokság következett: a Szent Szövetségé. Ezzel az új zsarnoksággal kétmillió tűzharcos roppant erőfeszítései alól rántották ki az erkölcsi gyékényt. A XIX. szd. legnagyobb politikai szélhámosága volt ez, amit a hatalom internacionális birtokosai Európának tíz éven át nemzeti jelszavakért vérző és pusztuló férfiai ellen követtek el. A bécsi kongresszus után alig kellett három-négy évnek eltelnie, hogy a férfikorba cseperedett, háborút járt nemzedék erre rádöbbenjen. Ennek a folyamatnak a bekövetkezése akkor válik teljesen érthetővé, ha meggondoljuk, hogy a reakcionárius tényezőket támogató tömegelő legfőbb erkölcsi biztosítékát, a francia forradalom iránti félelmet és ellenérzést az időközben eltelt három évtized teljesen elkoptatta, s az enciklopédisták elátkozott eszméinek valósággal reneszánsza kezdődött meg a húszas évekkel.

Talán nem is a kémhálózat és a börtönök, tehát nem a kisebb-nagyobb egyéni tragédiák, hanem inkább a szellemet és a mozgást gúzsba kötő ezer bosszantó

rendelkezés fárasztja el a türelmet, és idézi elő azt a kollektív ingerültséget, amelyből harminc éven át Európa minden forradalma majd táplálkozni fog. Mindezenetre egyre nagyobb és egyre megejtőbb tartalommal telik meg ez a szó: szabadság, amely egykettőre világnézeti vezértengellyé keményedik milliók lelkében.

Széchenyi is, már kiépülésének első éveiben⁶⁵ az önállóságban, a függetlenségben és a szabadságban jelöli meg⁶⁶ világnézetének alapjait s ez a nosztalgia korhangulat a bécsi kongresszus utáni évtizedekben.

Európa területén hol itt, hol ott⁶⁷ lobbanak fel az elnyomott politikai vágyak gyeptüzei s ezeket a forradalmi megmozdulásokat kivétel nélkül mindig és mindenütt a legnagyobb rokonszenv kíséri Európa tömegei részéről.

Magyarországon már 1812 óta nyílt és erőszakos abszolutizmus van. Az 1811-i országgyűlés bezárulásával még a látszata is megszűnik az alkotmányosság-nak, hisz a devalváció 800 millió forint adósságtól szabadította meg egycsapásra Ausztriát és Lipcse után újonc sem kell egyelőre, nincs hát szükség az „adó és újonc szavazó gép”-re sem többé. A közjogi erőszakoskodások napirenden vannak, s ezek, valamint az 1792 óta folyton halmozódó sérelmek a húszas években már egyre ijesztőbb villamos feszültséggel töltik meg a monarchia légkörét.

Ily körülmények között Széchenyi belső erjedésébe szükségképen bele kell itatódnia a politikai problémáknak, amelyek irányába az érdeklődése rohamosan nő, s ez az érdeklődés csak eleinte akadémikus természetű.

Második angliai útjára nyitott naplókötetének egyik mottójául ezt a sokatmondó mondatot jegyzi fel: „La Hongrie n' est preque pas comtée parmi les nations!” Angliából visszatérve egyre növekvő izgalommal figyeli a magyarországi politikai helyzet 1823-i

⁶⁵ 1818. aug.

⁶⁶ Naplók I. 224. lap.

⁶⁷ Görögország, Moldva, Itália, Spanyolország, Franciaország, majd Oroszország, Lengyelország stb.

alakulását.⁶⁸ Érdeklődésére rendkívül jellemző 1823. április 16-i feljegyzése, ahol tennivalói felsorolásában ott szerepelnek a következő tételek:

„Gravamina lesen.

Über Ungern lesen.“⁶⁹

A magyar sorsközösségbe való sodródás irama most már egyre gyorsabb lesz nála. Ez néha meg-meg-rémíti, menekülési kísérletei azonban egyre bágyadtabbak lesznek. Aztán jön 1825, összehívják az országgyűlést és ime — Széchenyi István gróf, ekkor már a tüzes magyar Wesselényi Miklós barátja, a szó legteltesebb értelmében és minden fenntartás nélkül: magyar. A főrendi tábla első magyarnyelvű felszólalását. ő mondja el, s a főrendű közjogi ellenzék vezére ő.

Bécsben egyszerre észbekapnak, Metternich megcsillogtatja előtte egy fényes katonai karrier lehetőségét, de ez Széchenyinek, aki kerek tíz esztendőn keresztül annyit előszobázott egy őrnagyi rangért, most már nem kell.

⁶⁸ V. ö. Naplók II. 338, 347, 349, 350, 352, 353, 354, 357, 358, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 398. stb. lapjaival.

⁶⁹ Naplók II. 355—356. lapok. A magyar történelem, az alkotmány és az akkori állapotok megismerését egyébként már előbb is többször tervbe vette. (V. ö. Naplók II. 92, valamint 684, és 685. lapokkal!)

V.

Sturm und Drang.

Kulturális kialakulásához képest Széchenyi Sturm und Drangja is elkésett folyamat, pedig dinamizmusa is sürgeti közlő ösztöneit. Az erjedés kora 1820 elejétől 1825 végéig tart, bár vannak korábbi tünetek is. Az első mozgató: Alfieri. 1819 végén egy vonallal lezárja addigi életét. — Széchenyi költői törekvéseinek korszaka, majd kötetlen irodalmi kísérletei. Olvasmányai e korban. A szépirodalmi korszakot két év után felváltja a politikai érdeklődés. Olvasmányainak jele és olvasásmódja ennek következtében feltűnő változáson megy át. A második angliai út hatása. Széchenyi olvasmányai 1823-tól kezdve. Történelem, bölcsélet, politika, közjog és közgazdaságtan jelzik az új állomásokat. Széchenyi modern-közgazdasági egyéniségének gyökerei. Közgazdaság és magyarság belső összefüggésben jelentkeznek Széchenyi gondolatvilágában. A francia út szerepe közgazdasági programja kialakulásában igen jelentős. 1825. november 3: a Sturm und Drang vége.

1.

A nemzeti, majd ennek eldőlte után a politikai tétovázás nem magános és önálló folyamat az immár kiművelt Széchenyi lelkében.

A kulturális kialakulás korszakának lezáródását minden tehetséges embernél a kifejezésre való törekvés korszaka szokta követni. A célok és formák keresésének lázas életszakasza ez, amely a normális körülmények között épült kultúrák hordozójánál a húszas években szokott lejátszódni, mint ahogyan láttuk is már 1816-ban. 25 éves korában jelentkezni a kisugárzás ösztönének türelmetlen követelőzését Széchenyiben is.

Láttuk azonban azt is, hogy erőfeszítései meghaladták próbálatlan és még túlon túl szerény erőit, és lelkiileg inaszakadtan hullott vissza abba a csillogó és tartalmatlan bécsi életbe, ahonnan a Karolínával kapcsolatos tragikus esemény alig több, mint egy évvel azelőtt kiemelte.

A bécsi pocsolya csillogó vize azonban Széchenyi méretei számára végeredményben sekélynek bizonyult s a Saurau Gabriella iránti szenvedély tektonikus erői aránylag könnyen emelik ki belőle a történelmi sorsra rendelt arisztokratát, hogy egy késői művelődés erőfeszítései során egy újabb három és fél esztendő heroizmus eljuttassa oda, ahova szerencsésebb életkörülmények között hamarabb eljuthatott volna ugyan, de ahova nálánál kisebb méretezésű szellem az ő körülményei között el nem ért volna soha.

Széchenyi teljes kulturális, és az emberi átlagot már akkor meghaladó erkölcsi kiépülése 1820-ra megtörtént, s ezzel kezdetét vette benne a célok és formák harca, amely annyira kibogozhatatlanul kúszerűvé válik, hogy annak figyelembevétele nélkül kulturális Sturm und Drang-ja sem lenne felderíthető.

Duzzadó kulturális erői — mint az indulóké általában — egyre jobban feszülnek, s az őt egyébként is annyira jellemző dinamizmus egyre erősebb nyomással jelentkezik nála. Ez az, ami szinte elviselhetetlenné teszi számára a vidéki garnizonélet statikus formáit, ez kergeti lépten-nyomon szabadságra, e miatt hajszolja a nagyobb akcióterületet jelentő előléptetést s a mellőzöttség zsákutcája mellett ez lesz a másik főoka az akciósomjúság kielégítésére alig alkalmas békebeli katonalelet elhagyásának is.

Széchenyi dinamikus lelkiületének figyelembevételével, és egy kései művelődés éveken át tartó passzivitása után, egyáltalán nem csodálható az, hogy persze sem képes várakozni a célokat és a formákat megjelölő valaminő újmutatásra, hanem mohón belevág egy csomó egymástól egészen távoli tevékenységbe, amelyekről aztán egymás után derül ki, hogy nem az ő számára vannak rendelve.

Ha nem volna annyira rokonszenves az elpocsé-
kolt éveket sebesen pótolni akaró túlzó igyekezet és a
friss erők pompás izomjátéka, szinte komikusnak kel-
lene mondani azt a buzogást, azt a kapkodó, mindenbe
beleköstolni mohóságot, amely Széchenyi Sturm und
Drangjának különösen az első három esztendejére any-
nyira jellemző, hogy még ő maga is komikusnak ta-
lálta,¹ s amely csak a második három évben higgadt
meg egy kissé, de akkor sem lendületében, hanem in-
kább csak a célkitűzések homogénebbé válása által.

Egy Sturm und Drang, lényegéhez képest mindig
kavargást, bizonytalanságot, kapkodást és erjedést je-
lent mindenkinél. Széchenyinél azonban ez a kapkodó
bizonytalanság olyan mértékű, hogy azt pusztán a
Sturm und Drang pszihózisával, Széchenyi dinamizmú-
sával és az elkésettség szomjúságával maradék nélkül
megmagyarázni nem lehet. Széchenyi Sturm und
Drangját meghatározó tényezők sorába fel kell ven-
nünk művelődésének egymást zavaró kettősségét is,
azt a disszociáló utóhatást, amely a romantikus és a
humanisztikus művelődési folyamatok hullámlásából,
egymást váltogató élményeiből fakadt, s amely majd
csak a hat éves Sturm und Drang végére fog a ro-
mantikus művelődésszermény teljes győzelmével lezá-
rulni.

Akkor amikor Széchenyi Sturm und Drang-ját
egy 1820 elejétől 1825 végéig tartó korszakasznak jelöl-
jük meg, ez éppúgy, mint minden történelmi korhatá-
rolás, nem jelent merev időpedantériát, hisz célkereső
tépelődések jelentkeztek Széchenyinél már korábban is,²
s hogy mégis ezt a hat esztendőt jelöljük meg a célke-
reső lázak koraként, annak az az oka, hogy az erjedés
Széchenyiben ez alatt az idő alatt legfeltűnőbb.

Már keleti útjának kezdetén, Páduában úgy érzí
Alfieri műveinek (Antigone, Virginia, Mirra) hatása
alatt, hogy rejlik benne valami, csak tudná magát ki-

¹ Naplók II. 144. lap.

² 1818. július 23.

fejezni³ Ugy hisszük nem tévedünk, ha későbbi Sturm und Drangja „belletrisztikai“ szakaszának első kezdeményeit valahol itt keressük. Persze ez még túlságosan ötletszerű futó érzés, hisz július 31-én viszont, reménytelen szerelméről elmélkedve úgy érzi, hogy csak két lehetősége van: megnősülni szerelem nélkül, és vegetálni, vagy aggregéynak maradni és életét az *absztrakt tudománynak szenteini*.⁴ Három hónap múlva, augusztus 2-án a jövőben egyetlen törekvésének, kutatásainak célját abban látja, hogy az eseményektől mindig független nyugalom állapotát építse ki magában.⁵

Ha az ilyen és hasonló megnyilatkozások magukon is viselik a pillanat és a szeszélyesség bélyegét és programmegjelölésnek nem is tekinthetők, annyit mégis mutatnak, hogy jövőjét nem a katonai ranglétra végigmászásában látja.

Keleti útjából visszatérőben, 1819 márciusában teljesen tanácstalan, és apjára akarja bízni a döntést.⁶ néhány héttel később azonban, Alfieri hatása alatt már nemzetmentő célkitűzések kezdenek bontakozni benne. Palermóban van ez, ahol meditációi során különböző metafizikai kérdésekről elmélkedve ezt írja: „In jeder Arbeit (a haza felvirágoztatásáért való tevékenységről van szó) in jeder Aufopferung findet er einen Genuss, ein Glück! (Felice voi,⁷ — folytatja zárójelben olaszul — che alla tanta vostra avete potuto dar base sublime ed eterna. L'amor della patria dimostrato coi fatti. — Io benche nato non libero, avendo pure abbandonato in tempo i miei Lari — e non per

⁴ Naplók I. 269. lap.

³ „Ach, könnte ich nur schreiben, so mich ausdrücken! Ich hab' es in mir liegen, bei Gott, das fühle ich — (Naplók I. 205. lap.)

⁵ Naplók I. 224. lap.

⁶ Majláth: Gr. Széchenyi István levelezése. IV. 288. l.

⁷ Idézet Alfieri: Bruto primo c. tragédiájának dedikációjából. E közbevetett Alfieri idézet mellett mutatja Alfieri ilyen irányú hatását ezeitőben Széchenyire az is, hogy ekkor már két hete állandóan Alfieri műveket olvas (Filippo, Agamemnon, Oreste, Antonio e Cleopatra, Bruto secondo, Bruto primo) s ez alatt az idő alatt feltűnően sokat foglalkozik a haza eszméjével.

altra cagione, che per potere altamente scrivere di libertà. Spero di avere almeno per tal via dimostrato quale avrebbe potuto essere il mio amore, per la patria, se una verace me ne fosse toccata. —) Mir ist kein so ein Land zu theil geworden. Eng ist — und zählt kaum einige die es von ausen gesehen! Sie wissen selbst nicht — wie schlecht wie schwach und wie unwissend sie sind. — Zur Glorie diese zu führen wäre nicht möglich — sie sollen also in ihrer Eingezogenheit glücklicher sein — als sie bis jetzt wirklich sein konnten. — Die kommende Generation soll — einen Schritt näher zum Licht — „das will ich unternehmen“ — Ich weiss, sie werden mich hassen, die Undankbaren so lange ich lebe — und meine Asche zerstreut wird bald vergessen — Glücklich genug werde ich aber sein — wenn in der letzten Stunde meines Lebens — ich sagen kann — „Es lebt ein junger Mann — der durch mich glücklicher geworden ist, als er's ohne mir hätte sein können“.⁸ Ez a naplóbejegyzés már feltétlenül érdemel némi figyelmet, mert Sturm und Drang-ja ugyan a továbbiakban dob fel Széchenyiben más és más célokat is, de leggyakrabban erre tér vissza és amint köztudomású, ezt is valósítja meg.

A Meade Selina iránt fellobbanó szerelem közjátéka a célkeresés lázas igyekezetében is törést idéz elő. Feszülő erői elernyednek. 1819 őszét éppen csak átvetetálja,⁹ míg aztán novemberben erőt vesz magán és elhatározza, hogy új életet kezd,¹⁰ bár már annyi ilyen elhatározása volt, hogy rögtön jelentkezik benne ez

⁸ Az idézetben említett „junger Mann-on Viszota szerint Karolina fiát. Andort érti Széchenyi, ennek a véleménynek azonban aligha van lélektani igazoltsága, hisz az egész elmélkedés metafizikai általánosságokban mozog. Zichy ezt a kifejezést nem is fiatal embernek, hanem csak embernek fordítja („... hogy bár egy ember is él hazámban, aki boldogabb lett általam ...” — Friedreich: Gróf Széchenyi István élete I. köt. 71. lap) s bár Zichy fordítása túlságosan szabad fordítás s munkája egyébként sem léphet nyomába se Viszota kitűnően végzett munkájának, ez egyszer alighanem Zichynek van igaza, s Széchenyi a „junger Mann“-t általános értelemben használja. (Naplók I. 609–610. lapok.)

⁹ Naplók I. 705. lap.

¹⁰ Naplók I. 706. lap.

újabb elhatározás iránt egy enyhe szkepszis: „Wer aber in seinem Leben macht sich diess Gesetz nicht einigemal?“

Ez az elhatározás mégis komolyabb lehet az eddigieknél, mert nagy szemlét tart eddigi élete felett, új naplókötetet nyit, s ebben egy bölcséleti munkához fog hozzá, amelynek ezt a címet adja: *Die Frage, in wie weit die Vollkommenheit der Seele mit der Weltklugheit.*¹¹ Szóval a vonalat valóban meghúzza, és az 1820. évvel csakugyan új szakasza kezdődik életének, a lázas tevékenység kora, amely azonban egyelőre még a célszerűtlenség bélyegét viseli magán, kusza törekvésekkel és lázakkal van tele, vagyis: *Sturm und Drang*.

2.

A lélektani törvényszerűségek úgy látszik valóban egyformán érvényesülnek a nagy emberek életében éppúgy, mint a kicsikében. Széchenyi humanisztikus kultúrája éppúgy meghozta a maga színté már természeti törvényszerűséggel jelentkező gyümölcsét, mint akármelyik más frissen szerzett humanisztikus kultúráé, amelynek ösztönzéseit meghozzá szerelem is támogatja: Széchenyi, célkeresésének első állomásaként — költő akart lenni.

Erre egyébként volt ezidőben más indítása is. Viszátérte után grammatikával, helyesírással, logikával és — talán leglelkesebben — prozódiaival foglalkozik. A versírás előbb talán inkább csak verstani gyakorlat nála, majd megragadja a ritmus játékos varázsa, egyre jobban kezdik izgatni az alkotás rejtelmét, úgy, hogy két álló esztendő telt el belletrisztikával, amely eleinte, hosszú hónapokon át csak versírást jelent nála.

Az izgató ritmikai problémákon kívül — a mondanivaló nem probléma egy olyan gazdag és érző lélek számára, mint ő — olvasmányai is ezidőben kizáróan versek. Ludwig Thieck, Ernst Schulze, Thomas Moore, Torquato Tasso, Metastasio és — last not least — Byron. Byron, a keserűség, a fájdalom, a szenvedés

¹¹ Körülbelül három nyomtatott ívnyi töredék, amelyet később ki akart dolgozni. (V. ö. Naplók II. 91. lap.)

és a csömör költője, aki Alfieri helyét foglalja el újabban lelkében, azok, akiket mostanában olvas.

Keresi, kutatja, hajszolja a vers lelkét hónapokon keresztül, hogy végül aztán fáradtan felhagyjon vele, mert, természetesen, sokkal intelligensebb lélek annál, mintsem hogy rá ne jönné arra, hogy a mondanivalón és egy bizonyos megszerezhető formakészségen túl van az a valami, ami költővé tesz, s ez benne nincs meg. Áttér tehát a kötetlen irodalom művelésére és most már regényt akar írni,¹² amelynek közel egy nyomtatott ívet kitevő vázlatát 1820 közepetáján készíti el.

Ugyanebben az időben történik meg irodalmi műveltségének első rendszeres összefoglalása: elolvassa mme Staël *De la littérature considerée dans ses rapports avec les institutions sociales* c. könyvét,¹³ s rájön, hogy eddigi olvasása nem volt rendszeres és arányos. Nevekre bukkan, amelyek teljesen ismeretlenek előtte. „Cid? Campeador? Wer ist Hoffmann?” — jegyzi fel tűnődve újonnan nyitott naplókötetének fedőlapjára 1820. június elején,¹⁴ s innentől kezdve olvasásának jellegén érezhető, hogy tudatosan törekszik világ-irodalmi teljességre.

A műzsákkal való társalkodás közben éri Debrecenbe való bevonulásának kényszere. Egy csomó könyvet visz magával a száműzetésbe, amelyeket utazása közben, Debrecenben és a nyári nagygyakorlat alatt olvas el. A nemrégiben elolvasott *Du contrat social* úgy látszik érdeklődését erősen Rousseaura irányította, mert elsőnek a már Bécsben megkezdett *Nouvelle Heloise*-t olvassa el, s ezt egy másik Rousseau könyv, a *Confessions* követi. Elolvassa még Müllner Adolfnak akkoriban divatos sorstragédiáit (*Der* 29. Februar,¹⁵

¹² A regényt levélregénynek tervezi és észrevehetően Selina iránti szerelme a témája. A vázlat naplóiban több helyen van szétszórva bár van e célra felfektetve egy külön füzet is. (Naplók I. 849–853. lapok, II. 40–41, és 44–45. lapok.)

¹³ Naplók II. 35. lap.

¹⁴ Naplók II. 36. lap.

¹⁵ Werner Zachariás *Der* 24. Februar c. egyfelvonásos végzetdrámájának utánzata, amelyet egyébként Széchenyi szintén olvasott.

Die Vertrauten.¹⁶ Der angolische Kater,¹⁷ Die Albaneserin) és Schiller több művét. (Kabale und Liebe, Iphigenia in Aulis, Parasit, és néhány ballada).

Karolina halálával kapcsolatos bécsi tartózkodása alatt megint jövőjén tépelődik. Nem tudja elhatározni magát, hogy továbbsszolgáljon, megnősüljön, vagy utazzon el?¹⁸ Ami „irodalmarkodását“ illeti, Bécsben meg-néz egy Kotzebue darabot (Die deutschen Kleinstädter) és megint megvesz néhány könyvet debreceni tartózkodásra (Hope: Anastasius, or the memoirs of a modern Grece c. regényének francia fordítását (Anastase, ou memoires d'un Grec)¹⁹ Pigault—Lebron: Le garçon sans souci (!) c. regényét, Stollberg életrajzát, Uhland költeményeinek gyűjteményes kiadását, egy könyvet az angol lótenyésztésről. Corneille: Le Cid c. drámáját és E. T. A. Hoffmann: Klein Zaches, genannt Zinnober c. elbeszélését²⁰).

Debrecenbe, pontosabban Bihardiószegre történő visszatérések nagy programmot állít össze magának: 1. rendezni keleti útijegyzeteit, 2. kidolgozni és befejezni a Die Frage in wie weit Vollkommenheit der Seele mit der Weltklugheit c. vázlatát,²¹ 3. írni a lónevelésről, 4. írni egy értekezést a portyázásról és az előőrsi szolgálatról, 5. írni egy tanulmányt Ausztria általános reformjáról, 6. készíteni egy nevelési tervet, 7. befejezni regényét és 8. lefordítani Byron Childe Haroldját.²² Szánt pedig minderre 5 hónapot.

Ebből a programmból semmit sem hajtott végre,²³

¹⁶ Széchenyit ez a mű a francia Soffmann: Les confidences c. vígoperájára emlékezteti. Ennek zenei motívumait meg Offenbach használja fel később a Hoffmann meséiben. (Naplók II. 67. lap.)

¹⁷ Érdekes! Szintén Hoffmann-téma!

¹⁸ Naplók II. 85. lap.

¹⁹ Később megveszi és elolvassa eredetiben is, de akkor már nem tetszik neki!

²⁰ V. ö. e fejezet 14. sz. jegyzetével!

²¹ V. ö. e fejezet 11. sz. jegyzetével.

²² Naplók II. 91. lap.

²³ Ha csak ide nem számítjuk, hogy különböző füzetekben levő útijegyzeteit, természetesen minden szerkesztői tevékenység nélkül egybekötötte, a lótenyésztés ügyében írt a császárhoz egy terjedelmes kérvényt, és kiadott Debrecen-

s hogy ez is így történt, abban nemcsak a Sturm und Drang állapot és a sokatmarkolás a ludas, hanem különböző nemvárt események is akadályozták, így atyja halála s az ezzel kapcsolatos bécsi időzés is. Ez alatt az idő alatt nemcsak nem ír, hanem nem is olvas.²⁴ Mindössze egy munkát olvas el a négy hónap alatt, az is politikai aktualitás, beszámoló a nemrég lezajlott troppai kongresszusról.²⁵

Ezt az időt előléptetésének újbóli szorgalmazása (most megint mégis katona akar maradni) és a lóversenyek intézményének meghonosítására irányuló tevékenysége tölti ki.

Szabadsága lejártával újra visszamegy Diószegre s ez új olvasási szakaszt jelent. Elolvassa Rousseau Emiljét, néhány Schiller balladát, két Racine-drámát,²⁶ egy Platon művet németben (Republik), néhány történelmi munkát (Goldsmith: History of Rome.²⁷ Stollberg: Geschichte der Religion Christi), valamint erdélyi utazásával kapcsolatban élete első magyarországi vonatkozású könyvét.²⁸

Három hetes erdélyi körútja valósággal szökés.²⁹ A magyar problémák ezen az úton megint felzaklatják, a garnizonélet sivárságára a kis erdélyi helyőrségek még inkább rádöbbennek, s a katonai pályáját megint kilátástalannak látja.³⁰

Erdélyi útja és Wesselényivel történt megismerkedése jelzi érdeklődésének a politikai irányba történő elfordulását. Ezzel párhuzamosan, 1821 közepetáján kezd hátatfordítani a szépirodalomnak, s ezzel lezáródik Sturm und Drangjának „irodalmi” korszaka.

ben magyar és német nyelven egy lóversenyszabályzatot „Projectuma a Magyarországonn felállítandó Lovas-pályázás Törvényeinek” címen.

²⁴ Bécsi időzései, az 1815-i betegség idejét kivéve, mindig soványak olvasás tekintetében.

²⁵ Bignon: Du congress de Troppau. (Naplók II. 129. lap.)

²⁶ Bérénice, Phedra.

²⁷ Angol tankönyv.

²⁸ Bethlen Elek: Ansichten von Siebenbürgen.

²⁹ Parancsnoka, mint katonai lóvásárlási kiküldetést jelentő távozását.

³⁰ Naplók II. 182. lap.

Az átmeneti szakaszt október 10. Széchenyi újabb szabadságának kezdőpontja jelzi, amelytől kezdve több feltűnő jel mutatja az „irodalmi“ korszak lezáródását. Az első az, hogy egyre jobban kezdi belátni szépirodalmi tevékenységének hiábavalóságát, általában rájön arra, hogy amit eddig művelt, nem egyéb célszerűtlen és jövőtlen kapkodásnál. Már március végén megállapítja, hogy egy 29 éves férfinál nevetséges ez a kiforratlanság és egy gúnyolódó szemlét tart zagyva törekvései felett.³¹ A meggondolás első eredménye, hogy szépirodalmi próbálkozásaival teljesen felhagy.³² Ezzel egyidőben eltűnnek naplójából az eddigi hosszú, oldalakon át tartó lelki analízisek és metafizikai elmélkedések, a reflexiók egyre rövidülnek, és egyre inkább a külső világhoz fűződnek, a kanyarodó, a humanitástól a realitás felé egyre észrevehetőbb. Még feltűnőbben mutatja érdeklődési irányának elkanyarodását az olvasás. Olvasmányai eddig elenyésző kivétellel szépirodalmi művek, vagy ami Széchenyit tekintve ugyanaz, útleírások voltak. Abból a könyvtengerből, amit eddig olvasott alig emelhető ki néhány másirányú — lótenyésztési, ókortörténeti, Napoleonra

³¹ „Ist das für einen Mann von 29 Jahren nicht lächerlich?“ — „Was will der Graf S. S. alles werden? — teszi fel a kérdést — Er will ein berühmter Soldat werden, mit allen Orden ausgezeichnet, und durch alle Zeitungen bekannt. — Er will sein Lebetag reisen, und sich am Ende expatriren. — Er will heirathen und von allen Geschäften frey sich ganz und gar dem gesellschaftlichen Leben widmen. — Er will ledig bleiben, alle Gesellschaft meiden, und als echter Loup garou Pferde ziehen. — Er will eine diplomatische Carrière machen. — Er will independent von allen Geschäften frey, in der Schweiz, in Frankreich, in England und in Italien sein Leben, im Genuss der Welt beenden. — Er will der Chef einer Parthey werden, und sich ganz dem Recht und Verfassungswesen widmen. — Er will belletrist werden — Verse und Trauerspiele schreiben. — Dieser Knabe ist in meinem Alter, und da er noch nicht weiss, welche Direction er seinem Leben geben wird — verlegt er sich auf einmahl auf alle Wissenschaften die auf sie Bezug haben, — man kann erwarten, wie weit er es im jeden Fach bringen wird.“ (Naplók II. 144. l.)

³² 1827-ben majd még megpróbálkozik egy drámával és egy fordítással, ezek azonban már magyar nyelvű kísérletek.

vonatkozó munka, és akkoriban igen divatos memoár.

Mostantól kezdve ez is másként van. A most kezdődő másfél év alatt mindössze 25—30 művet olvas el s ebből is mindössze nyolc szépirodalmi munka.

A legfeltűnőbb jele a kanyarodónak azonban az, hogy a szépirodalom iránti áhítatos tisztelete megszűnt. Most már a meseszövésség alig-alig érdekli egy-egy könyvben, inkább az írói teljesítmény az, amit keres, ezzel szemben is azonban igen türelmetlen. Ő, aki ez előtt száz meg száz naplólapot töltött meg olvasmányából vett idézetekkel, mostantól egy-egy kurta mondatdal intéz el egy-egy könyvet.³³

Az irodalommal való leszámolás azonban nem történik meg minden visszahatás nélkül. Most, hogy ez a tettvágyát és célkeresését kitöltő tartalom közel két esztendei virágzás után elpusztul életéből, s egy élet-céllal szegényebbé válik, a jövőről alkotott elképzelései magint egészen cseppfolyósakká válnak. Megint úgy érzi, hogy meg kell maradnia a katonaságnál, majd arról van szó, hogy Ferdinánd főherceg udvarmesterévé fogják kinevezni, kombinációba kerül a diplomata pálya is, a magyar politikai közélet is egyre jobban érdekli, sőt arra is gondol, hogy a gazdálkodást választja életpályának. Célkereső tépelődése egyre kínosabb,³⁴ a bizonytalanság és a habozás olyan méreteket ölt benne, hogy már betegségnek tartja.³⁵

³³ Lady Morgan Sidney Italy c. könyvéről pl. ezt jegyzi meg: „Welch ein unterhaltlich dummes einseitiges und schlechtes Buch!“ (Naplók II. 228. lap.) Casetti: Schicksalstrumpf c. travesztijáról ez a véleménye: „Eine schlechte Parodie und Satyre der Schuld, Adolf Müllner“ (Naplók II. 230. lap.) Mme Staël, akinek műveiből valamikor százával írta ki az idézeteket, most Dix années d'exil c. könyvével kapcsolatban ezt kapja tőle: „Wie leuchtet das Weiß in jeder Zeile hervor. So ausnehmend oberflächlich!“ (Napl. II. 228. lap.) La Ferté egyik könyvéről (Bosporusi levelek) tömören ennyi a kritika: „Auch die schreibt!“ (Naplók II. 232. lap.) Kisfaludy Stiboráról, amelyet németben olvasott, szintén igen kurta a véleménye „quelle bêtise!“ (Naplók II. 439. lap.) Még Schiller Don Carlosáról és Maria Stuartjáról is azt jegyzi meg, hogy „mit weniger Enthusiasmus, als vor einigen Jahren (t. i. gelesen)“ (Naplók II. 376. lap.)

³⁴ Naplók II. 226. lap.

³⁵ Naplók II. 224. lap.

A kínzó problémák szinte már-már refrénszerű megoldást kapnak: utazni megy. Egy több, mint fél-esztendeig tartó körút során bejárja Nyugateurópát: Németországot, Franciaországot és Angliát,³⁶ s ez az út, ha nem is hozott nyugvópontot célkereső töprengéseiben, kulturális kanyarodóját egészen határozottá tette. Ha irodalmi érdeklődését 1823-ig De la Motte-Fouquet, Öhlenschläger, Tasso, Alfieri, Goethe, Schiller, Müllner Adolf, Byron, Shakespeare, E. T. A. Hoffmann, mme Staël és átmenetképen Rousseau fémjelzik, 1823 után Rousseau, Voltaire, Montaigne, Franklin Benjamin, Hume, Montesquieu, Herder, Locke, De Lolme,³⁷ majd később Adam Smith, Bentham, Ricardo, Malthus és a két Stuart Mill lesznek kulturális útjának mérföldkövei.

3.

Széchenyi Sturm und Drangjának második három esztendeje egy folyton erősödő átmenet praktikus-reális művelődésbölcséleti felfogásának kialakulása és társadalompolitikai—közgazdasági célkitűzései felé. Az átmenetet erős társadalombölcséleti és politikai érdeklődés adja. Előző fejezetünkben már rámutattunk, hogyan fokozódott egyre benne a magyar politikai kérdések iránti egyre szenvedélyesebb érdeklődés irama, s ha most bemutatjuk egy rövid szemlében azt az irodalmat, amit Széchenyi 1823 elejétől 1825 végéig olvasott, egészen pontos kép fog előttünk állni Széchenyi kulturális és metafizikai átalakulásának erről a rendkívül érdekes szakaszáról.

Ez alatt a három év alatt Széchenyi mintegy 120 mű elolvasásáról számol be, s ebből mindössze 16 van

³⁶ Magán az úton egyébként keveset olvasott. Byron Sardanapalján és The two Foscari-ján, Camille Schiller-forításain és egy az öt mindig érdek[ő] Napoleonról szóló könyvön kívül csak néhány trappistákról szóló könyvet, egy francia—angol útleírást egy általa ostobaságnak minősített regényt (Pen Owen) és egy The State of the Nation c. könyvet olvas.

³⁷ Constitution of England c. művének egy részét le is fordítja.

olyan, mely szépirodalom, vagy annak tekinthető. Eből a mennyiségből kettő Byron-mű (Cain, The Age of Bronze) egy meg Byronról szóló dráma (Werner Zachariás: Lord Byron) kettő a már említett két Schiller dráma (Don Carlos, Maria Stuart) és még négy másik dráma különböző szerzőktől (Russel: Don Carlos, Kisfaludy: Stibor, Müllner: Die Schuld, Shakespeare: King Lear.) Ludwig Thieck egy kötet novellája, a többi divatos regény jelentéktelen szerzőktől, akik közül csak Walter Scott emelkedik ki, aki két regénnyel szerepel a csoportban (Tales of the Crusaders, The Monastery).

A többi — több mint 100 mű — merőben más érdeklődési területről való. Szerepel itt először is Voltaire minden munkája,³⁸ néhány jelentékeny memoár,³⁹ egy nagyobb ásványtani mű, amelyek mellett, mint rendkívül jellemzőket soroljuk fel a többit: Hume: Essay, Montaigne: Essais, Staël: De l'Allemagne, Staël: Lettres sur l'Angleterre, Fournier -- Verneuil: Curiosité et indiscretion, Fain: Manuscrit de 1814, De Vermont — sir Darnley: London and Paris, Segur: Histoire de Napoleon et de la grande armée pendant l'année 1812, Belleval: Notice sur Montpellier, Chateaubriand: Note sur la Grece, Gourgaud: Segur ouvrage, Rosenmann: Staatsrecht des Königsreichs Ungarn, Kelemen: Institutiones juris privati Hungariae (németül), Bousset: Discours sur l'histoire universelle, De Lolme: The Constitution of England, Fraiser Frisell: De la constitution de l'Angleterre, Renouard: Franklin breviarium, és végül a közgazdasági első fecske: Beauvais: Essai sur quelques Branches de l'industrie Francaise.

E felsoroláshoz ide kell még iktatnunk 1824. aug. 4-i naplófeljegyzéseiből a következőt:

³⁸ 1823 januárjában megvette Voltaire összes munkáit 71 kötetben. Voltaire u. n. szépirodalmi munkái is bátran a tudományos irodalomba sorolhatók.

³⁹ Mme Campan: Memoirs of the Protector Oliver Cromwell and of his sons Richard and Henry, Moore: Memoirs of Captain Rock, Malesherbes — Lamoignon: Memoire sur la liberté de la presse.

„Verzeichniss der Bücher die ich kaufen sollte:
 Montesquieu, Esprit des Lois
 Octavian, Prince Zerbin, Sternbald, von Tieck
 Tristan (Tristram) Shandy, von Sterne
 La philosophie de l'histoire par Herder,
 La Philosophie de Shaftesbury, commenté par

Locke

Christianisme raisonable de Locke.
 Fordyce über Italien.
 Grosses englischer Dictionnaire.
 Seneca — Epitres
 Plutarch. Opuscules
 Walter Scott
 Lucain
 Ancillon
 Locke
 Hume“⁴⁰

A szemléből már első pillantásra is kitűnik, hogy Széchenyi érdeklődése ez alatt a három év alatt hogyan fordul előbb a *bölcsélet* és a *történelem*.⁴¹ majd ezeken át a *közjog* és a *politika* felé, sőt amint láttuk, bátortalanul jelentkezik már a későbbi *közigazdasági* érdeklődés is. A csoportképződés, amit a fenti kulturális területek együttese feltűntet egyébként is igen érdekes, mert mind az öt, közvetve, vagy közvetlenül társadalomtudományi vonatkozású, s képletük pontosan Széchenyi jövőendő életalakulása és történelmi szerepe felé mutat.

Ha még kielemezzük a fenti szemle anyagából a magyar közjog iránti érdeklődésre mutató adalékokat és összevetjük mindezt Széchenyinek az előző fejezetben letárgyalt egyre szélesebben kibomló nacionalizmusával, és azzal a növekvő érdeklődéssel, amellyel az I. Ferenc abszolutizmusa alatt nyögő magyar politikai életet figyeli, egyszerre áttekinthetővé tisztul az az egybeszövődési folyamat, amely Széchenyi lelkének eddig többé-kevésbé külön, párhuzamosan jelentkező

⁴⁰ Naplók II. 511—512. lap.

⁴¹ Széchenyi érdeklődése a történelem iránt egyébként régibb keletű. Történelmi műveltsége, különösen ökortörténelmi műveltsége, meglepően nagy.

három — etikai, nemzeti és kulturális — problémarendszerében lejátszódó jelenségeket egyetlen lélektani kategóriává dolgozza össze. Ezzel 1825-re nagyjából kialakul az, az immár egységes, zárt körvonalakkal rendelkező jelenség, akit a történelemből ismerünk, s akinek most már csupán közgazdasági irányú, kiformalódását kell még szemügyre vennünk, hogy egészen tisztán, élesen eléink tűnjék a Sturm und Drang zűrzavarából kilépő, hivatására talált gróf Széchenyi István nagyszerű alakja.

Bár a közgazda Széchenyi kiformalódása nem kizárólag a Sturm und Drang korszaka alatt történik meg, hanem ennek a folyamatnak a gyökerei egész az 1815-i angliai útig visszanyúlnak, s leglényegesebb állomásai majd csak 1825 után következnek el, mégis, mint ahogyan minden más téren is, a későbbi Széchenyi közgazdasági beállítottságának, s ami nála majdnem ugyanaz, nemzetpolitikai felfogásának alapdiszpozíciói ebben a korszakban rakódnak le. Ebből az időből származó naplóbejegyzéseiben megtalálható a Széchenyi által később képviselt közgazdasági felfogás úgyszólván minden elemének kezdeménye, itt, ez alatt a hat év alatt vázolódik fel tehát az a lélektani háttér, amelynek ismerete nélkül a Széchenyi-politika erőteljes közgazdasági vonásai megmagyarázatlanok maradnának.

Aki a jelenségek előzményeit nem szokta kutatni, az előtt egyszerűnek látszik az a tény, hogy Széchenyi erősen közgazdasági beállítottságú egyéniség volt. Ha azonban tünődünk egy kissé azon, hogy milyen hihetetlenül messze esik az efféle beállítottság egy bécsi, tehát sokkal inkább politikus, semmint közgazdasági levegőjű környezetben élő XIX. szd. eleji magyar arisztokrata számára, aki még hozzá huszártiszt is, és műveltsége teljes felületével humanisztikus elemekre támaszkodik, feltétlenül kell, hogy izgató problémaként jelentkezzen az, hogy honnan, milyen forrásokból született meg az a beállítottság, amely nemcsak a Corpus juris Magyarországon jelentett min-

den előzmény nélküli, merőben új, sőt szokatlan valamit, hanem *az egész Rajnától keletre eső Európában* az első volt a maga nemében.

Az ember önkénytelenül is mindennek előtt az alaptermészetben rejlő diszpozíciókat keres, s valóban, ha a Széchenyi alakját egész életén át elborító fanyar realizmusra, és a már a kezdet kezdetén, 1814-ben jelentkező idegenkedésre gondolunk a humanisztikus kultúra páthoszával szemben, meg kell éreznünk, hogy Széchenyi lelkiségében ab initio voltak a modern közgazdasági beállítódást biztosító adottságok. Bár tagadhatatlan, hogy az indításokat Anglia adta, viszont az, hogy az ezerágú angliai benyomásokból éppen a közgazdasági vonatkozások bizonyultak legerősebbeknek és legállandóbbaknak, bizonyos, Angliától merőben független ösztönzöttségre mutat.

Azok a benyomások, amelyek Angliában érik, inkább csak körvonalazódását jelentik az intuitív ösztönök testelen tartalmának, és felfedezését azoknak az elvi összefüggéseknek, amelyeken Széchenyi egész későbbi nemzetpolitikai rendszere felépül.

Ugyyszólván lehetetlen a belső kapcsolatot meg nem látnia az angol nemzet gazdagsága és belpolitikai függetlensége között. Ki kell bontakoznia benne — ha ez konkrét fogalmazást pontosan nem is kap nála — annak, hogy az államhatalom és az uralma alatt álló nemzet politikai viszonyában abban a pillanatban áll be az alkotmányos szabadság természetes állapota, mikor az erőviszonyok megfordulnak, s nem az állam politikai tevékenysége lesz a keretén belül élő társadalom védőpajzsa, hanem a nemzeti közösség szintetikus ereje lesz a politikai állam ura és protektora.

De észre kellett vennie azt is, hogy a kultúra, vagy legalábbis a civilizáció az anyagi helyzettől determinált állapot, hogy annak magasabb, vagy alacsonyabb foka az egyénnél éppúgy, mint a közösségnél a gazdagság mértékétől függ, megsejti tehát azt, amit akkor a Rajnától keletre úgyszólván még sehol sem látnak, legkevésbé a politikai ekvilibrizmus klasszikus földjén, Ausztriában, hogy az államok bűjcseleti és politikai értelme a védelem elsődlegességéről hova-

vább a termelés elsődlegességére tevődik át, mert ez utóbbi egyre nagyobb mértékben jelenti az előbbit is.

De, ahogyan ezt kéri az angliai benyomások szintéziséből, ugyanúgy fel kell fedeznie ennek negatív bizonyítékait is egészen a legvégső konzekvenciáig idehaza, Magyarországon, ahol a közgazdasági alacsonyrendűséget épp olyan könnyörtelen következetességgel kíséri a műveltségi és politikai alacsonyrendűség állapota, mint ahogyan Angliában is megvannak ezek az összefüggések pozitív értelemben.

Lélektanilag érthető tehát, hogy az arisztokrata-huszárkapitány a közgazdaság legújyszerűbb és legkonkrétebb jelentkezését, a gépeket olyan szenvedélyes izgalommal tanulmányozza⁴² 1815-ben, éppúgy, mint ahogyan nem véletlen az, hogy a szépirodalmi láz elmúltával az első irodalmi tevékenysége egy az angol alkotmányról szóló könyv fordítása,⁴³ majd egy *Constitutio c. magyar nyelvű munka megírása*⁴⁴ lesz nála. Hogy viszont a közműveltség, mint nemzeti maxima, mennyire az előtérben áll nála, az eddigi fejezeteinkből úgy hisszük, eléggé kiviláglik.

Ami már most a fenti három nemzetépítő tényező összefüggéseinek érvényesítését illeti, az angliai út egyik legszívósabb eredménye az egyesülés erejének belátása,⁴⁵ amelyről számtalanszor bukkan fel naplójában elmélkedés, s amely annyira jellegzetes vezérgondolata lesz, hogy azt a kívülállóknak is lehetetlen észre nem venniök.⁴⁶

Jóllehet Széchenyi alvó közgazdasági ösztöneit: angliai benyomásai ébresztik fel s közgazdasági törekvései később is innen nyerik a legtöbb táplálékot.⁴⁷

⁴² Naplók I. 166. lap.

⁴³ La Lolme: *Constitution of England c.* könyvéből 9. fejezetet fordít le németre mintegy 4–5 nyomtatott ívnyi terjedelemben. (Naplók III. 383–442. lapok.)

⁴⁴ Nem készült el. (Naplók III. 443–446. lapok.)

⁴⁵ V. ö. Naplók II. 293. Naplók II. 552. lapok. Világ. 320. l.

⁴⁶ Kemény Zs.: *Magyar szónokok és státustérfiak.* 360. l.

⁴⁷ Későbbi útjai, az angol közgazdasági irodalom, Clark Ádám, a hazai hajózásból folyó angol kapcsolatok stb.

közgazdaság-politikai pályájának megindulásához a közvetlen lökést mégsem angliai utazásai adják, hanem az 1825-i franciaországi út. Ez természetes is, hiszen Anglia ipari állam s az agrárjellegű Franciaországból sokkal könnyebben nyerhet analógiákat, sőt konkrét terveket is, mert a magyar közgazdasági élet felemelése csak mezőgazdasági sikről történhetik.

Valahol már rámutattunk arra, hogy angliai közgazdasági benyomásait transzponálja a közép-európai, elsősorban a magyar viszonyokhoz, s egy magasabb rendű magyar közgazdaság kiépítését az ipari jellegű angollal szemben a hazai viszonyokhoz képest mezőgazdasági alapokon képzelel el már 1815-ben⁴⁸ s ez a nézete változatlanul megmarad. Ezt fejt ki már keleti útján 1818 decemberében⁴⁹ és aztán később könyveiben is. Lótenyésztési kezdeményezései is, mint naplóból megállapítható, nem csupán úri passziót, hanem tudatos közgazdasági tevékenységet jelentenek.⁵⁰

Franciaországba ezúttal X. Károly koronázására, mint a monarchia küldöttségének egyik tagja jut ki. Maga a koronázás alig érdekli, s az ünnepségek befejeztével azonnal megkezdí azt a tanulmányútát, amelyet bátran lehet közgazdasági tanulmányútnak tekinteni.

Amit tíz évvel azelőtt Angliában ipari téren tanúsított, ugyanaz történik most vele Franciaországban a mezőgazdasági kérdésekkel kapcsolatban, legfeljebb az a különbség, hogy az a nemzetgazdasági színvonal, amelyről a jelenségeket szemléli, sokkal magasabb, mint tíz évvel annak előtte.

Már útja elején, Chalonsban szeptet út a fejébe egy megjegyzés. Az az ember, aki kocsiját javította, azt a kijelentést tette neki, hogy kétszer annyi adót is tudnak fizetni, mint amennyire kötelezve vannak. A magyar adózási viszonyokat régóta elégedetlenül szemlélő gróf ezt a megjegyzést olyan figyelemreméltónak

⁴⁸ Naplók I. 168. lap.

⁴⁹ Naplók I. 460. lap.

⁵⁰ Naplók II. 239. lap, és még számos helyen.

tartotta, hogy naplójában is feljegyezte a francia kovácsmester szavait.⁵¹

A három hónapon át tartó tanulmányúton egyébként szinte kizáróan nemzetgazdasági kérdések foglalkoztatják.

Párisból Reimsbe Eszterházy Pál herceggel utazik, s a kocsiban történetbölcséleti témáról folyik a beszéd. Széchenyi, aki már a lótenyésztési társaság szervezési munkálatai során is a várható hasznót állította be propagandája középpontjába, nagy figyelemmel hallgatta Eszterházy fejtegetéseit, aki szerint az emberiségnek minden korban volt valaminő dédelgett eszméje, s ez a XIX. szd-ban a haszon (Die Leidenschaft dieses Jahrhundert ist das Interesse).⁵² Ez a gondolat egészen pontosan jelenik meg később Széchenyi Lovakról c. könyvében.⁵³ A beszélgetés során természetesen került Magyarországra a sor és meghányták-vetették a hazai közgazdaság kínálkozó lehetőségeit. Széchenyit igen érdekelt a tárgy, hiszen éppen franciaországi útja előtt néhány nappal állította össze azokat a nemzetgazdasági „baklövéseket”, amelyek a monarchia anyagi hátramaradottságát előidézték.⁵⁴

Párisban egy könyvet olvasott át a gyapjúról és a selyemtermelésről.⁵⁵ Hatása alól az egész úton nem tud szabadulni s a selyemtermelést mindenütt igen élénk figyelemmel kíséri. Mindjárt a könyv elolvasása után végez is egy számítást arra vonatkozóan, hogy kifizető lenne-e az eperfaültetés Magyarországon. Orgon határában töviről-hegyire kikérdez egy parasztot az eperfák haszna felől,⁵⁶ majd Lombardiában tovább-

⁵¹ Naplók II. 540–541. lapok.

⁵² Naplók II. 542. lap.

⁵³ „A mostani század az érték és vagyon gyarapítás érzékeny megkívánásában középútat nem ismer, ez a század betegsége.” (Lovakról 8. lap.)

⁵⁴ Naplók II. 495. lap.

⁵⁵ Beauvais: Essai sur quelques Branches de l'industrie Française. (Naplók II. 551. lap.)

⁵⁶ Naplók II. 577. lap.

folytatva ilyenirányú megfigyeléseit, egy kisebb tanulmányt is írt erről a kérdéstről naplójában.⁵⁷ Ezt a tanulmányt Turinban egészíti ki, ahol üzleti számításokat is végez erre vonatkozóan, sőt egy néhány selyemfonót és gombolyító üzemet is megtekint. Mire Velencébe ér, kialakul benne az elhatározás, hogy birtokán eperfákat fog ültetni.⁵⁸

Francia- és olaszországi útján természetesen nem kizáróan a selyemtermeléssel foglalkozott. A hitel és a váltó problémájával is sokat bíbelődik, különösen egy Párisban látott áruhitelbank az, ami fölött sokat tündöködik. Egy este Turinban a termelés, a fogyasztás, és a forgalom nemzetgazdasági összefüggései foglalkoztatják és elmélkedésének eredményeit kérdés és felelet formájában jegyzi fel.⁵⁹

Bordeauxban utánajár minden adaléknak az ottani hidra vonatkozóan. Megállapítja, hogy részvénytársasági alapon készült, hogy naponta 1500–2000 frankot jövedelmez és hogy 85 év múlva ingyenben lesz.⁶⁰ Nem nehéz észrevenni, hogy itt immár másodszor jelentkezik a Lánchíd gondolatának csírája.

Nem kerülik el figyelmét a borárok sem, és sőt hajtva jegyzi fel, hogy, ha Magyarországnak vasútja volna, a magyar bor előtt beláthatatlan lehetőségek nyílnának a nyugateurópai borárok mellett.⁶¹

Augusztus 2-án a Canal du Midi lelkesíti fel és azzal a „szent álommal“ utazik tovább, hogy ő is valami magasztost fog majd kezdeni.⁶²

Egy nemzetpolitikai programm körvonalai bátoritanul már bontakozni kezdenek benne, azonban kétségei vannak állandóan. „Zwischen der Sucht zu Erneuern und zu Verbessern ist ein grosser Unterschied, — dessen Linie zu ziehen äusserst schwer ist“ — állapítja meg hosszas mérlegelés után s a vonal pontos he-

⁵⁷ Naplók II. 586–588. lapok.

⁵⁸ Naplók II. 597. lap.

⁵⁹ Naplók II. 589–590. lapok.

⁶⁰ Naplók II. 557. lap.

⁶¹ Naplók II. 558. lap.

⁶² Naplók II. 567. lap.

lyére szeretne rájönni.⁶³ Még mindig nem biztos azonban önmaga és életterve felől. Kétségek és habozás közt hánykolódik, dönteni szeretne már végre, de még mindig nem tud.⁶⁴

A közgazdasági kérdéseken, a látott tájakon és belső ingadozásain kívül csak még a politika foglalkoztatja. Marseilleben, Malesherbes: *Memoires sur la liberté de la presse* c. művének olvasása közben a többek között ezt a két sokatmondó mondatot jegyzi fel: „Les droits des nations entre les mains d'un roi faible, sont des hochets que brise un favori.” „Les États doivent faire leurs affaires eux-mêmes — ainsi que les particuliers.”⁶⁵ A Piemontban tapasztalható reakcionárius szellem dühös kifakadásokat vált ki belőle az abszolutizmus ellen, s az alkotmányosságról elmélkedve feljegyez egy Staël-idézetet⁶⁶ a népképviselői rendszer gondolatáról.

Körülbelül az elmondottak jelentik rövid vázlatát a francia- és olaszországi út naplóanyagának, s talán ez a dióhéjba szorított kivonat is eléggé visszatükrözi mindazt, ami Széchenyi *Sturm und Drang*-jában 1825 tavasza óta gomolyog.

Mindaz, ami Széchenyit 1825-re eltöltötte, kétségtelenül mutatja annak a felismerését, hogy a közgazdasági felemelkedés az egyetlen út, amely Magyarországot politikai alacsonyrendűségéből kivezetheti. A következő láncszem önként adódik: mik azok a feltételek, amelyek mellett Magyarország közgazdasági felemelkedése bekövetkezik? A felelet egy termékeny évtized során formálódott meg Széchenyi lelkében: a nemzetiség,⁶⁷ a koncentráció,⁶⁸ és a kiművelt emberfő.

⁶³ Naplók II. 581. lap.

⁶⁴ Naplók II. 583. lap.

⁶⁵ „A nemzet jogai egy gyenge király kezében csak játékszerek, amelyek összetörnek egy kegyenc kezében.” „Az államok intézzék éppúgy maguk az ügyüket, mint az egyesek.” (Naplók II. 577. lap.)

⁶⁶ A *Lettres sur l'Angleterre*-ből. (Naplók II. 593. lap.)

⁶⁷ Széchenyinél: nemzeti szellem és érzés.

⁶⁸ Összefogás, társulás.

A kiművelt emberfők hiánya Magyarországon: ez Széchenyi legfájdalmasabb problémája. „A tudományos emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma” — írja öt évvel később a Hitelben. Amin tehát kezdeni kell, az ez!

Francia—olaszországi útjáról szeptember 10-én érkezik vissza Bécsbe, s szeptember 12-én már Pozsonyban van, ahol tegnap óta áll az országgyűlés.

Heteken át a legnagyobb figyelemmel kíséri a tanácskozásokat, tapasztalatokat gyűjt, figyel és bírál. A sérelmekről van szó, s ezek során a kerületi tábla ülésén november 2-án szóba kerül az 1792. évi VII. tc. vel kapcsolatos sérelem, a magyar nyelv ügye, a latin uralma és a magyar elhanyagoltága, a kiművelt magyar emberfő elé tornyosuló legnagyobb akadály. Két napon át folyik a keserű vita, s Széchenyiben lassan kigyullad a bizonyosság fáklyája, hogy hol is kell hát kezdeni. Szót kért, — és Sturm und Drangja ezzel lezáródott.

Tizedikén már hívatta Metternich.

Vitorláiba belekaptak a politikai szelek, s a magánélet eldugott öblének zavaros vizéről Széchenyi hajója hirtelen kifutott a nyílt tengerre.

VI.

Széchenyi kultúrája.

A művelődés eszményéről vallott nézet addigi egysége a természettudomány előnyomulása következtében a XVIII. szd. második felében megszűnik Európában. A szellemi hasadás jelentkezési formája a romanticizmus. A benne kavargó ellentétes elemek rendeződése a liberális-polgári és a konzervatív-arisztokratikus kategóriák szerint történik. A század lényege a romantikus egység lett volna, ezt azonban már az első nemzedék szétanalizálja. Széchenyiben ez a romantikus egység haláláig megmarad. Ő sem nem liberális, sem nem konzervatív: ő romantikus. Ez az, ami megmagyarázza mély belső ellentéteit. — Széchenyi kultúrája nélkülözi a nemzeti elemeket, műveltségének csak bölcséleti foglalatja magyar. E jelenség okai. A Nagy Parlag Széchenyinél és a valóságban. — Széchenyi bölcsellete par excellence történetbölcsélet. Alapjai ennek pedagógizmusa, és a kor új szellemi áramlatában jelentkező történetbölcséleti elemek. Bonald, de Maistre, mme Staël, Fichte, Carlyle. A kor történetbölcséleti áramlatának töredékeiből Széchenyi egy mesteri szintézist alkot. — Széchenyi világképe 1829-ben.

1.

A művelődés eszménye. Európában a reneszánsz kezdeteitől az enciklopédisták fellépéséig többé-kevésbé épügy egységes, vagy legalább is lényegében el nem térő, mint a politikáé, a társadalomé, a közgazdaságé, vagy a művészeté.

Ezt a művelődési egységet elsősorban a humanisztikus szellem változatlan hegemoniája biztosította közel négy évszázadon keresztül, lehetővé pedig az tette,

hogy egész a XVIII. szd. derekáig ú. n. szakműveltségi követelmény, amely természetszerűen jelentene bontó hatást, döntő mennyiséggel és súllyal nem jelentkezik sehol a kontinensen.

Ilymódon, ha az Újkorra nem is alkalmazható a műveltség és a megélhetés egymástól való teljes függetlenségében mutatkozó középkori helyzetkép, s ha a XVI. szd. óta a művelődés biológiai kérdéssé kezd is válni egyes feltörekvő társadalmi kategóriák számára, ez a műveltség még mindig, mindenütt és minden értelmiségi területen nagyjában egy és ugyanaz, mert sem a teológiai-jogi-orvosi, sem a katolikus-protestáns tagolódás nem jelent külön művelődéskéleletet, vagy tudományos síkokat, arról nem is beszélve, hogy tudományos tagolódás, akár elméletileg, mint szakműveltség, akár gyakorlatilag, mint értelmiségi foglalkozás csak a XVIII. szd. dereka óta kezd jelentkezni, s történelmileg mérhető mennyiséget csak a XVIII. szd. folyamán ér el. A műveltség tartalmáról vallott európai nézet egysége így csak a XVIII. szd. második felében kezd megszűnni.

Az európai szellem, s ezen belül a műveltségről vallott nézet egységében beálló hasadás előidézője az a hirtelen lendület, amely a reformációnak, mint az európai szellem szabadságharcának eredményei óta a természettudományok területén bekövetkezett, s amely a XVIII. szd. közepére olyan eredményeket ért el, akkora ismeretanyagot teremtett meg, amely önmagában is tekintélyes kulturális mennyiséget jelent. A természettudományos ismeretanyag másfélszáz év alatt önálló kultúrává szerveződik és nemcsak hogy külön bölcsészeti alátámasztást kap a XVIII. szd. második felére, hanem egyenesen harcot is indít a szellemtudományi kultúra primátusa ellen.

Ennek a harcnak a kísérője, sőt bizonyos értelemben jelentkezési formája a romantizmus, amelynek belső ellentmondó elemeiből egyfelől a modern „polgári”-nak meghatározott művelődési eszmény alakul ki, másfelől a hanyatló klasszicizmus feltápaszkodó erőiből német földön feltámadó neohumanizmus.

A két művelődési eszmeirány erői épp annyira egyenlők, mint amennyire mélyenjárók az ellentétei.

Az előbbi demokratikus, jellegét a közgazdaságtan-technika-civilizáció modern „szociális” fogalmai adják, s tengelyében a „hasznos” áll, az utóbbi arisztokratikus szellemű, vonásai a művészet-esztétika-kultúra fogalmaiból tevődnek össze s célkitűzése lelki: a „harmonia”. Az előbbi erősen biológiai jellegű és tömegvonzású, az utóbbi esztetikus és kiválasztottakhoz szól, az előbbi egy felfelé törekvő szociális dinamizmus művelődési eszménye, az utóbbi egy már fent levő kisebbség statikus életérzésének és hűvös konzervatívizmusának ideálja, s világnézeti erőtartalmait nem kis mértékben az adja, hogy a feudális előjogok tünedezése során beálló társadalmi nivellálódás után hozott egy új elkülönítő elemet az örök emberi ambíció számára: a szellemét.

A művelődési eszményben beállt hasadás természetesen nem magános jelenség, hiszen az a kor általános revíziójának része s megvan ez az európai szellem összes többi területein is. A XVIII–XIX. szd. fordulójának romantizmusa minden területen elemeire bomlik egy egységes rendező elv szerint, s ez a rendező elv a romantikus kaosz százféle elemének csoportosulása a két antipólus, a modern és klasszikus, a polgári és arisztokratikus, a liberális és konzervatív irányába. Ez a két erőter rendezi a XIX. szd. szellemét a politikától a költészetig minden területen, s amint összes elemei kicsapódnak és önálló fogalmazást kapnak, a XVIII–XIX. szd. fordulójának romantizmusa meg is szűnik.

Talán nem tévedünk akkor, ha a XIX. szd. szellemének lényegét abban a szintézisben keressük, amit a kort nyitó romantizmus jelentett. Európa tragédiája éppen az lesz, hogy a századforduló hőseit követő nemzedék kezén elsikkad a század lényege azáltal, hogy ez a nemzedék szétanalizálva a romantizmus egységét, megrepeszti a század lelkét s a konzervatív és liberális gyűjtőnévvel jelölt szellemterületek éles szembeállításával előidézi majd a XX. szd. tragédiáját.

Széchenyi legerőteljesebb és lépten-nyomon már a politikába torkolló bölcséleti vonásait éppen az adja, hogy a kettős koreszme döntő ellentéteit minden kortársánál hamarabb és élesebben látja meg, és ugyanakkor tisztában van azzal is, hogy a maga szétszkatulyázottságában és éles fogalmazásában egyiknek sincs igaza. Részben ezért, részben pedig lélektani és etikai adottságai következtében *Széchenyi István élete végéig makacsul megőrzi saját személyében a ketté hasadt koreszme romantikus szintézisét*, tehát akkor is, amikor a XIX. szd. lényege iránti konck hűségével már teljesen egyedül marad Európában, s pontosan ez az, amit tulajdon kora éppúgy, mint az utókor nem vesz észre, s ennél fogva nem képes megérteni Széchenyiben.

Nem csupán a Zichy Antalok és a Beöthy Ákosok¹ által képviselt liberális szemlélet álláspontjára gondolunk itt, amely egy liberális közhangulat igézetében elítélte Széchenyit „konzervatívizmusa“ miatt, hanem az újabb Széchenyi-evangelisták hosszú sorára, egészen Szekfü Gyuláig² és követőig, akik a liberalizmus átértékelésének korszakában megvédik Széchenyiben ugyanazt a konzervatívizmust, mert mind a két tábor egyazon hibába esett, hogy t. i. besorozta Széchenyit a XIX. szd. szellemi kategóriáinak egyikébe, nem látva meg, hogy Széchenyi sem nem liberális, sem nem konzervatív jelenség, hanem egy, a romantikus századfordulót, annak vegyi bomlása után még három évtizedig túlélő egyetlen és csodálatos szintézis, aki a szétszcatott koreszme egyik felébe sem helyezhető jogosan és helyesen bele.

Már pedig Széchenyi lelkének éppen a XIX. századot kiformaló eszmék egységes egészét analizálatlanul megőrző integritása az, amely egyedül képes érthetővé, sőt egészen átlátszóvá tenni nemcsak egyéniségét és egész közéletét, hanem azt a tragikus sorsot is, amely tanításainak halála előtt és halála óta osztályrészül jutott.

¹ V. ö. Beöthy Ákos: A magyar államiság fejlődése, küzdelmei c. mű 2. kötetének Széchenyivel foglalkozó részeivel.

² V. ö. A három nemzedék c. könyv Széchenyivel foglalkozó fejezeteivel.

Ha már most fel akarjuk deríteni, hogy a XIX. század első negyedében végbement általános analízis káros hatásának ösztönös felismerésén kívül mik lehetnek azok az adottságok, amelyek Széchenyiben a romantizmus integritását a húszas, harmincas és negyvenes évek minden tömegsugalmazása ellenére is végig megtartották, abból kell kiindulnunk, ami egyébként könyvünk eddigi öt fejezetéből úgy hisszük eléggé meggyőzően kisugárzik, hogy a minden ízében arisztokrata Széchenyi lelke modern lélek volt a szó legszélesebb érvényű „polgári” értelmében. A tétel így, első olvasásra talán keveset mond, pedig a legtávolabbeső végletek ellentmondásait rejtí magában, olyan végletekét, amilyeneket az „arisztokratikus” és a „polgári”, mint bölcséleti fogalmak jelentenek.

Annyira ellentétes fogalmak ezek, hogy Széchenyit egyszerre „arisztokratikus” és „polgári” kategóriáknak megjelölni ellentmondásnak látszanék, ha nem volna jelen a két ellenfogalmat összefogó és magyarázó romantikus szintézis, amely Széchenyit, mint történelmi, sőt bölcséleti fogalmat minden kategória fölé emeli ugyan, de egyben meg is magyarázza.

Hiszen csak ez által válik érthetővé, hogy Széchenyi arisztokrata volt, nemcsak születésénél, életérzésénél, miliójénél és világnézeténél fogva, hanem származásától függetlenül, szelleme, képességei és igényessége következtében is, s ugyanakkor „polgári” volt történetsszemléletében, a feudális világnézet jogosságának merev tagadásában, nemzetpolitikai tevékenységének sajátosságaiban, utilizmusában, teleologizmusában, s annál a realizmusnál fogva, amely oly jellemző vonása nemzetpolitikai rendszerének.

Szellemén határozottan arisztokratikus esztetikai ösztönzöttséget és feltűnő artisztikus vonásokat lehet észrevenni, s mellette mindjárt ott van az a meggyőződéses utilitarista politikai felfogás, amelyet egész életén át képviselt s amely nem csupán szerep volt nála, nemcsak a kor szellemének tett engedmény, hanem állandó belső meggyőződés.

Műveltségének széles humanisztikus alapjai vannak, és egész életén át érezhető rajta bizonyos arisz-

tokratikus vonzódás Hellas és Róma elegáns világa után, s ezzel szemben egész kulturális felépítménye tudatosan reális-közgazdasági irányú s szenvedélyes az érdeklődése a technika iránt.

Világérzése alapjánvéve kozmopolita világérzés, s ez is arisztokratikus vonása neki, magyarsága is csak 33 éves korára bomlik ki benne s ez haláláig elsősorban etikai és még legfeljebb politikai megnyilvánulás nála, becsület-tény, nem pedig ösztön (s talán éppen ezért tud olyan emberfelettien tisztult lenni); s ezzel párhuzamosan a magyarsága világnézeti tengely, erkölcs, és kizárólagos munkaterület számára halála napjáig a szó legpolgáribb értelmében.

Aulikus ösztönei nem pusztulnak ki élete végéig: éppúgy, mint ahogyan monarchizmusa is szilárd marad a legszörnyűbb politikai körülmények között is, s ugyanakkor ott izzik egész életének, politikai felfogásának és minden alkotásának hátterében, mint jellemző polgári vonás, végzetes egyéni és kollektív szabadságvágya, amely első számú világnézeti motorja egész politikájának.

Világnézetének egyébként talán legarisztokratikusabb vonása a vágy egy statikus világrend után, amelynek alapja a változatlanság és szilárdság, s ezzel szemben egész egyénisége, élete és tanítása azt a modern világszemléletet sugározza, hogy a világ egy dinamikus folyamat, és ha a Kelet Népe nem veszi át a világdinamizmus ütemét, menthetetlenül el kell pusztulnia.

Konzervatívizmusa nem pusztán egy bizonyos lehiggadással elérkező életszemlélet, hanem létező valóság Sturm und Drangjának legzabolátlanabb korszakában is, tehát nem állapot, mint legtöbb embernél, hanem arisztokratizmusára épült jellemvonás — s ugyanakkor az övé a legtisztultabb liberalizmus és ő lesz Magyarország legnagyobb reformere.

Ime, felsoroltuk legjellegzetesebb vonásait szellemének, s látható, hogy ezek a vonások a legellentétesebb területekről valók.

Ezeknek az ellentétes vonásoknak feszítő ereje minden bizonnyal szétrepeszténének minden Széchenyi Istvánnénál kisebb kohéziójú lelket, sőt szétszakított-

ták volna az ő személyiségét is, ha nem lett volna benne olyan rendkívül nagy méretezésű az az erkölcsiiség, amelynek — mint könyvünk lapjain többhelyütt kimutattuk — legjellemzőbb vonása a közösségi érzés volt. Ez a közösségi etika az, amely a Széchenyi-szellem ellentétes elemeiből biztos kézzel mindig azt állítja sorompóba, amely pillanatnyilag a legkonstruktívabb a nemzeti közösség számára. Ez volt az, ami őt a párt-politikai szempontokon és minden szektárius elfogultságon felülemelkedő „legnagyobb“ magyarrá tette, ugyanezért vált népszerűtlenné a kettéhasadt Magyarország szemében, amely politikát látott ott, ahol erkölcs munkált, és makacsul elvtelenséget keresett a belső konfliktusok romantikus feszültségében, amely a maga statikust és dinamikust, arisztokratikust és polgárit, liberálist és konzervatívot egyetlen szellemi és erkölcsi rendszerbe összemarkoló nagylelkű szintézisével 1825 óta egyedülálló az egész Európában.

2.

Ha valaki az előadottak eredményeképen egy tüzetesebb pillantást vet arra az arcképre, amely benne a könyv olvasása során Széchenyi kultúrájáról kialakult, azonnal szemébeötlök egy negatívuma a legnagyobb magyar kultúrájának, ami abban mutatkozik, hogy ez a kultúra, a húszas évek második felére bekövetkezett végleges kialakulásáig teljességgel nélkülöz minden magyar nemzeti elemet. Valóban, ha szemlét tartunk a fölött az anyagmennyiség fölött, amiből a harmincöt éves Széchenyi kultúrája összetevődik, a maga megdöbbentő teljességében megmutatkozik ebben a kultúrában a magyar nemzeti vonások hiánya.

A szemle eredményéből leszűrhető megállapításokat azzal kell kezdenünk, hogy ennek a kultúrának a keresztmetszete önmagában is a legeurópaibb nyugalanságot mutatja. Egy laza retorikai jellegű alaprétegen szeszélyes vonulatokban helyezkednek el az aufklárista, a romantikus, a klasszikus-humanisztikus, a neoromantikus, a görög-neohumanista, a biedermeier és a modern-közgazdasági rétegszelvények, amelyek a

húszas évek második felében összeforrnak ugyan benne egyetlen hatalmas szintézissé, de ebben a szintézisben, mint tartalomban a nacionalista bölcséleti foglalatlan kívül semmi, de semmi nincs, ami magyar.

Volt alkalmunk látni, hogy képzőművészet-esztetikai műveltsége teljesen és kizáróan latin-germán elemekből áll, sőt egy magyar képzőművészetnek nemcsak létezésével, hanem lehetőségével szemben is a merev negáció álláspontja helyezkedik.

Zenei műveltsége terén körülbelül hasonló a helyzet.

Zenei műveltsége határozottan volt, ha nem is volt éppen zenerajongó. Naplóiból megállapítható, hogy összhangzattani ismeretei voltak (hármashangzatokról, generálbasszusról, énekhangregiszterekről tesz megjegyzéseket), megállapítható az is, hogy alaposan ismert igen sok operát, egyébként maga is fuvalázott. Zenei műveltségét otthonról hozta, Széchenyi Ferenc házában eléggé jelentékeny volt a zenei élet s hogy a zenei műveltség mellett zenei intuícióval is meg volt áldva, mutatja, hogy egy alkalommal Lajos bátyja zenei tűnődéseit ott nyomban a zongorán dülve „lefordítja” az irodalom nyelvére.³ Feltűnő viszont, hogy pl. Beethoven nagy bécsi koncertjéről, amely a kongresszusi napok egyik parádés társadalmi és kulturális eseménye volt, s amelyen, mint a haute volée tagja valószínűen jelen volt, vagy ha nem, annak társaság-beli utóregzéseivel feltétlenül találkoznia kellett, nem emlékszik meg naplójában ő, aki ekkoriban még ennél sokkal jelentéktlenebb dolgokról is beszámol. De később is, Liszt Ferenc egész Európát lázba ejtő művészetével szemben is igen tartózkodó, szinte szófukar,⁴ noha Liszt maga, akit egyébként személyesen is ismer, sőt vele rendszeres érintkezésben van, tetszik neki. Mindössze Bihari zenéje vált ki belőle pillanatnyi lelkesültséget, de ez az érzés is inkább faji, semmint zenei vonatkozású.

³ Naplók II. 118. lap.

⁴ Liszt Ferenc játékáról csupán egyszer tesz egy kurta dicsérő megjegyzést. Sokkal erősebb emóciót vált ki belőle az, hogy Lisztet ebédre hívták meg a Nemzeti Kaszinóba, szerinte helytelenül.

Szépirodalmi műveltsége, amint láttuk, óriási és a legteljesebben van benne képviselve a legfrisebb európai irodalom is, magyar anyag ismerete azonban negyven éves koráig úgyszólván teljesen hiányzik nála. A magyar irodalommal való barátkozása majd csak a huszas évek végén fog megindulni igen vontatottan Fáy Andrással, Berzsenyivel, majd Vörösmartyval.

Szépirodalmi műveltségénél csak bölcseleti, politikai és közgazdasági műveltsége volt mélyebb és szélesebb körű, s az anyag természeténél fogva ez is minden ízében idegen; csak politikai műveltségének vannak szükségképen nemzeti elemei.

Tettünk már említést arról is, hogy történelmi műveltsége — s ez nála elsősorban és mindenekfelett ókor-történeti és történelembölcseleti műveltséget jelent — igen tekintélyes volt. A magyar nemzeti anyag e téren is egy egészen elhanyagolható mennyiséget jelent csupán nála, sőt jelentős részét mindannak, ami egy dicső multról beszél, teljes meggyőződéssel nemzeti túlzásnak tartja.⁶

Ha már Széchenyi humán-műveltsége is ennyire nélkülözi a nemzeti vonásokat, mennyivel feltűnőbb ez a jelleg az ő reális kultúrányaga tekintetében, amely a fogalom természeténél fogva nemzeti jellegű alig-alig lehet.

Földrajzi műveltségének színvonala igen erős kilengéseket mutat, és legjellegzetesebb vonása, hogy erősen gazdaságpolitikai beállítottságú. Politikai földrajzi ismeretei Német-, Francia-, és Olaszországra.

⁶ „A multban nemzeti Nagyságot, legalább olyant, mellyen a Magyar túl ne emelkedhetnék, ítéletünk szerint nem találtunk, mert a mult nagyságának kömlékek s ropant épületek romjai egyedüli tanuji; minden egyebek, mint könyvek, mesterművek, közhasznú találmányok az idő által elenyésznek, nevezetes építmények híjával pedig, mellyek századokon hatnak keresztül, egy nagy nemzet, vagy fejedelem sem volt még; de hazánkban olyasokat nem lel senki. Azon néhány felleget vagy mocsárvár, sőt még az anynyiszor magasztalt Visegrád maradék falai is, költői képzelet nélkül — melly ugyan a debreceni pusztákra is varázsolhat spanyol kastélyt — nem mutatnak egyébre, mint kis Urakra és szegény Királyokra.“ (Világ. Franklin társ. kiad. 228. lap.)

Angliára és a Levantéra vonatkozóan jóval az akkori átlagon felüliek, eléggé tájékozott még Hollandiát, Törökországot, és Belgiumot illetően is, Európa többi részéről, valamint a többi földrésről azonban már jóval kevesebbet tud. Egyéb földrajzi — csillagászati, geológiai — műveltsége kultúrájának színvonalához képest szintén kevésbé jelentős. Magyarországnak csak azokat a részeit ismeri némileg, ahol megfordult, tehát legjobban a nyugati peremet, némileg még Erdélyt és a Tiszavidéket, a többit már kevésbé. Fizikai, állattani, növénytani műveltsége jelentéktelen, ásványtani műveltsége, a kor erős érdeklődésének megfelelően már jelentősebb.

Technikai műveltsége, különösen, ha tekintetbe vesszük szellemiségének metafizikai beállítottságát és azt a kultúrális légkört, amelyben élt, igen széleskörű, mezőgazdasági ismeretei komoly mennyiséget jelentenek, sőt egyes ágakban — különösen a lótenyésztés terén — Európa egyik legkitűnőbb szakembere. Mindezekon felül határozottan van még igen komoly katonai szakműveltsége is.

Ezzel körülbelül előttünk áll a Széchenyi István által hordozott kultúra váza, s lehetetlen észre nem venni, hogy ebben a kultúrmennyiségben semmivel sincs több magyar vonatkozású kultúrányag a harmincas éveinek végét taposó Széchenyinél, mint akár-melyik műveltebb külföldi emberében.

A legnagyobb magyarról szólván ez a jelenség igen meglepő, s hogy ezt történelmileg kellően kiértékelhessük, szükséges néhány mondatot szentelnünk azoknak a körülményeknek, melyeknek tekintetbevétele nélkül a kapott kép tökéletlen volna.

Ezzel a problémával kapcsolatban Széchenyi neveltetésére, vagy pedig a korabeli magyarországi közoktatási viszonyok elmaradott állapotára utalni természetesen nem lehet, hiszen a húszas évekre ezeknek minden káros következményét nyomtalanul eltüntette már Széchenyi autodidaxisa; a magyarázó összefüggések itt szélesebb körben keresendők.

A jelenség háttérének felvázolását azzal kell kezdenünk, hogy a XIX. szd. húszas éveinek derekán kilencszázésettendős közjogunkon, mint kollektív kultúranyagon kívül számottevő par excellence *magyar* kultúra még nincs is, hiszen modern kultúránk kiépítése éppen most fog megindulni; történelmi kultúránk pedig nemcsak Széchenyi előtt ismeretlen valami, hanem annak létezése a nemzet egyeteme előtt is szinte teljesen feledésbe merült. Avagy ismeri-e hát Magyarország a XIX. szd. elején Pázmányt, Balassa Bálintot, vagy Zrínyit, mint kulturális tartalmakat? Vajjon kinék van sejtelve a Janus Pannoniusok, Kálti Márkok, Ráskai Leák ködbetűnt mesevilágának kulturális színpompájáról ebben az időben, amikor még csak társtalan és talajtalan kulturhőseink vannak s csupán egy gyötrő nosztalgia keserűsége az egyetlen erő, ami a Kármán Józsefeket, a Kazinczy Ferencéket, a Csokonai Vitéz Mihályokat fenntartani képes egy animális vidéki életforma sárbafulladt világának felszínén, hiszen ennek lélekpusztító sivárságát még nyolcvan évvel később is érzi, siratja és elátkozza majd egy Ady Endre?

Egyetlen egyetemünk nem egyéb, mint a bécsi univerzitás fiókja, s onnan a tudományok nemzeti szempontú művelése teljesen hiányzik. Tanárkara túlnyomórészt németekből tevődik össze; egy Kazinczy számára éppúgy nincs ott katedra, mint ahogyan egy Bolyai számára sincs, — viszont az egyetemen kívül más tudományos intézménye a magyarságnak nincsen.

A Magyarországon folyó tudományos tevékenységnek csak egyetlen vonalon van számottevő nemzeti jellege, s ez a történettudomány. Ennek a tevékenységnek az eredményei azonban még korántsem folytak szét a magyarságban, még korántsem váltak nemzeti kultúrává, hiszen a XVIII. szd. hatalmas kutatómunkájának még nem született meg egyetlen népszerűsítő szintézise sem. Pray és Katona munkái tudományos munkák, latin nyelvűk, előadásmodoruk, terjedelmük és egyéb különböző körülmények folytán nem is válhatnak szerves és hatékony részeivé egy magyar nemzeti kultúrának. A nagy népszerűsítő szintézisek még

Szalay László, Horváth Mihály és az utódok tollában nyugszanak. A nemzeti földrajztudomány terén ugyan-ez a helyzet, a magyar néprajznak meg még a gondolata is anakronizmus volna.

Nyelvünk, nyelvtudományunk és irodalmunk most van kiépülőfélben.

Egy, az újkori kultúrához méltó és a többi európai kultúrnyelvek színvonalán álló magyar nyelv kiépítésének alapvetése most — nyolcvan évvel a német kultúrnyelv megteremtése után — fejeződik be, nyelvtudományunk is most bontogatja szárnyait. Irodalmunk fejlődésének tüneményes irama csak most fog megkezdődni, hiszen a Bessenyei — Berzsenyivel, mint két határoszloppal jelölhető pioneer-nemzedéket nem számítva, eddig csak egyetlen európai méretezésű irodalmi személyiségünk van: Csokonay Vitéz Mihály (Balassi Bálint egy rombadőlt magyar kultúra törmelékei alatt várja még egyelőre a feltámadást). Az új lendület első herosza, Vörösmarty most indul csatasorba, Arany, Petőfi, Jókai, Madách még csak most tanulják a betűvetést.

Képzőművészetünk — csak volt. Emlékeit Bécs és Prága múzeumaiba gyűjtötte össze az osztrák—német gyűjtőszennvedély háromszáz éves szorgalma. Szobrászművészetünk egyetlen tanújele a Hradcsin udvarán áll, s erről se tudja senki, hogy a mienk, festőművészetünk megakadt Kupeczkyvel. Mányokyval. középkori miniátoraink alkotásai szerteszét szóródtak Európában, csak nekünk nincs belőlük egyetlen darab sem, s az új magyar festőművészet protagonistája, Munkácsy Mihály majd még csak másfél évtized múlva fog megszületni.

A kor egyetlen magyar kulturális pozitívuma a zene, ez is azonban asszimiláció csupán, magyarosított barokk. A 15 éves Liszt Ferenc ugyan világnagyság már, de művészete magyar vonásokat még csak évtizedek múlva fog kapni.

A magyarság anyagi kultúrája terén ugyancsak siralmas, talán még a szellemi kultúrájánál is siralmasabb a helyzet. Városépítészeti utak, csatornák, folyószabályozás nincsenek, közgazdaságtudományunk

alig több Széchenyi Hitelének néhány hatást alig kel-
tő előhírnökénél, mezőgazdasági kultúránk teljesen
elmaradott, mezőgazdálkodásunk „latin módra“ törté-
nik a keszthelyi Georgicon hatásterülete még igen
kicsiny.

Ha már a magaskultúra helyzetképe is ilyen el-
kedvetlenítő, milyen lehet az állapota az ú. n. „mély-
kultúrának“, amelyről mint műveltségi tényezőről,
mint számottevő műveltségmennyiségként szereplő
nemzeti kultúraanyagról beszélni ezidőben szinte anak-
ronizmus, nemcsak nálunk, hanem külföldön is.

A népzene ismeretlenül, és elismeretlenül züm-
mög a mélyben, a népköltészet szintén. A népművészet
most kezd a lehúzódo úri műveltség reneszánsz-barokk
elemeinek hatása alatt kialakulni.⁶ A népben, a job-
bágyban a magyart, és a kultúralanyt még csak majd
ezután fogják felfedezni.

Elismerjük, hogy a fentiekben nyújtott vázlat né-
mikép egyoldalú, hiszen csak a negatívumokat sora-
koztatja fel, holott a XIX. szd. elején kétségtelenül
voltak már a kultúra terén magyar nemzeti pozitívum-
ok is. Vázlatunkat mégis így kellett megszerkeszteni,
mert könyvünk célkitűzése szempontjából itt most
nem az a fontos, hogy voltak-e már e korban a ma-
gyarságnak, mint kulturális kategóriának számbave-
hető pozitívumai, s mekkora mennyiségben, hanem az,
hogy — különösen a húszas évek végéig — ilyenekről
Széchenyi Istvánnak sejtelme sem volt, sőt sejtelme
sem lehetett. Az ő elképzelése a magyar kulturális ál-
lapotokról és magáról a magyar kultúráról éppen any-
nyira, vagy talán még inkább kizárólag negatívumok-
ból állt, mint az a vázlat, amit a fentiekben adtunk.

Ez teljesen érthető is, ha meggondoljuk, hogy Szé-
chenyi érintkezése a magyar vonatkozásokkal csak kul-
túrájának teljes kiépülése *után* kezdődik meg, tehát
akkor, amikor kultúrelemeinek belső szerveződése kö-

⁶ A cifraszűr pl. a XIX. szd. húszas éveiben kezd fel-
tűnni.

rülbelül már lejátszódott. Kulturálódó tevékenysége innentől kezdve már éppúgy globális jellegű, mint ahogyan kulturális látásmódja is az. Egy hatalmas európai kultúra szintézisének látóhatáráról szemléli az összes kulturális kategóriákat s ennek következtében már csak a csúcsok érdeklik — ilyen csúcsok meg a magyar kultúra területén ezidőben még valóban nincsenek.

Tapasztalatainak eredményeként jelentkező teljes tagadása egy magyar kultúrának egyébként is egészen logikus eredmény, hiszen mindabból, amit a főnemes-ségnél és a tehetős gentrynél, a jobbágnál, valamint túlnyomóan középrendű származású magyar nemzeti-ségű tisztársainál lépten-nyomon látnia kellett, más szemlélete a magyar kultúrát és a magyar kulturális állapotokat illetően ki sem alakulhatott. Hogy ez a kép mégsem a valóságot tükrözi vissza, annak az oka, hogy arisztokratikus és katonatiszti elszigeteltsége következtében éppen a legjelentékenyebb kultúra-hordozó réteggel, a literátus társadalommal, az igazán és nemzeti értelemben művelt lateinerek vékony, kis akciósugarú, de meglévő, és igen tiszteletreméltó erőfeszítéseket kifejtő rétegével csak elkésetten jutott érintkezésbe, s így adódott, hogy magyar kulturális pozitívumokról élménye egyszerűen nem lehetett. Mivel ilyen pozitívumokról nem tudott, természetes, hogy kultúrája számára magyar kultúrányagot nem is keresett, ami annyival nehezebb is lett volna számára, mert a magyar kultúrának ezidőben még csak két közvetítő közege volt, a latin és a magyar nyelv, s ezek közül az elsőt soha, az utóbbit pedig a kellő fokban csak a húszas évek végefelé sajátítja el. Ekkor pedig már késő, mert bár 1825 óta — sőt a magyar közjogi és politikai műveltség terén már 1823 óta — a magyar művelődési elemek mennyisége benne folyton gyarapszik, kultúrájában túlnyomóságra ez sohasem juthat. Az ő kultúrája túlnagy méretezésű volt ahhoz, hogy az önmagában ekkor még aránylag szerény magyar műveltséganyag számottevővé válhatott volna benne.

Ha most még idevesszük, hogy a magyar műveltséganyag megismerésének lehetősége és az ehhez szük-

séges előfeltételek már csak akkor nyíltak meg számára, amikor kulturális érdeklődésének humanisztikus szakasza már teljesen lezárult, amikor tehát érdeklődése már reális-közgazdasági irányba kanyarodott el, teljesen tisztán áll előttünk nemcsak a Széchenyi-kultúra nemzetietlen jellegének háttere, hanem az is, hogy honnan ered a közismert Széchenyi-képzet túlzott negatívuma: a Nagy Parlag.

Széchenyi Nagy Parlagja, úgy, ahogyan ez a képzet benne élt, nem valaminő relatív meghatározás. Széchenyinnél nem a gazdag európai tenyészethez képest, tehát nem *aránylag* nagy parlag Magyarország, hanem ő abszolút értelemben látja Magyarországot nagy parlagnak fizikai és szellemi kultúra szempontjából egyaránt.

Úgy hisszük kétségtelen, hogy Kármán, Kazinczy, Csokonai, Vörösmarty, a két Bolyai, Tichy István, Kovachich Márton, Benyák Bernát, Révai Miklós, Tessedik Sámuel, gr. Festetich György, gr. Teleki László, Dayka Gábor, Virág Benedek, Kölcsey Ferenc, a két Kisfaludy, Kis János, Decsy Sámuel, Schedius Lajos, Buday Ezsaiás, Felsőbüki Nagy Pál és a többi nagyszámú kultúrmagyar Magyarországa, Szent István, III. Béla, Nagy Lajos, Mátyás, Mária Terézia öröksége, egy közel ezer esztendő történelem eredménye minden romállapot ellenére sem abszolút parlag, legfeljebb annyi belőle a parlag, amennyit ebből Széchenyi lát, s amennyit a bécsi köztudat belészuggerál.⁷

Ha azonban téves, vagy túlzott is Széchenyi szemlélete s meg is vannak ennek az ő kultúrájára gyakorolt hatásai, ez a tévedés és ez a túlzás termékeny té-

⁷ „A magyar tudományos életet a külföldön is iparkodtak, főképp a bécsiek elrágalmazni. Erre Fejér (Fejér György: A nemzeti kultúráról közönségesen s a magyar nemzet kultúrájáról különösen. Tud. Gyűjtemény 1817. III. köt. 20. lap.) több példát hoz fel. „Ich habe in Süddeutschland — mondja E. M. Arndt — und namentlich in Wien, oft das Wort gehört: Der Unger ist so stolz, als er dumm ist.“ Egy német botanikus meg így szól Magyarországról: In hac terra inhospitali et latronibus, et barbaris hominibus plena ... in quam propter leges constitutas scientiae parum penetrare possunt.“ (Hallér Allg. Lit. Zeitung 1816. Júli.) (Kornis: i. m. I. köt. 452. lap.)

vedés, és termékeny túlzás, annak ellenére is, hogy később, kultúrpolitikai állásfoglalásában mutatkoznak ennek itt-ott kedvezőtlen konzekvenciái is.

Mindenesetre tény, hogy Széchenyi magyarrá levése a legkevésbé éppen kulturális téren jelent átalakulást, mert az egy szerény, mennyiségű nemzeti kultúranyag utólagos felvételén kívül inkább egy nemzeti alapokra támaszkodó böceseleti foglalat kiépülésében és később kultúrpolitikai vonatkozásokban jelentkezik nála.

S éppen ez lesz az, ami a legnagyobb magyart a legmagánosabb magyarrá teszi.

3.

Az országépítő királyon, Szent Istvánon kívül nincs a magyar történelemben még egy olyan személyiség, akinek magánélete annyira felszívódott volna közösségi életébe, annyira másodrangúvá és lényegtelené hangúlytalanodott volna közösségi tevékenysége mellett, mint ez Széchenyi Istvánnál történt. Az ő magánélete, mint biológiai központ a húszas évek második felével szinte egészen megszűnik, mert ami azután történik életében, annak fókuszában teljesen a közösség áll, magánélete csupán járulékává válik annak a vita politica-nak, amelyhez hasonló klasszikus kizárólagosságot csak az apostolkirály élete mutat.

Minden lélektani és logikai szükségképiséget a feje tetejére állítana hát, ha Széchenyi metafizikájának nem közösségi problémák alkotnák a gerincét, ha nem a közösségi eszme volna az a szegletkő, amelyre egész bölselete fel van építve, s amely az egyetlen pontot jelent, ahonnan a Széchenyi-filozófia megközelíthető.

A közösségi gondolat, amely nála teljes egészében a magyarságot jelenti, az a determinatívum, amely nála műveltséget és erkölcsöt, politikát és nevelést, egyént és tömeget (mint metafizikai problémát) meghatároz egyetlen Széchenyi-fogalommá, amely egy zárt bölseleti rendszert jelent nála, s így adódik, hogy bölselete architektúrájában éppúgy, mint alapelvénél fogva par excellence történetbölselet.

Széchenyi pszihikai bontakozását rajzolva több helyütt felhívtuk a figyelmet a közösségi vonások kialakulásának folyamatára, amelyekkel kapcsolatban feljogosítva éreztük magunkat arra a megállapításra, hogy a legnagyobb magyart pedagógiai elemek segítették át az egoisztikus erkölcsi rendszerről a közösségi etika síkjára. Bölcséletének értékelméleti része tehát túlnyomórészt a kor sugalmazásaitól független elemeknek köszönhet kiformalódását, nem úgy, mint metafizikája, amelynek kiépülése viszont teljes felületével arra a kornak és kultúrára támaszkodik, amelyben Széchenyi élt.

Ez a kor és ez a kultúra sok tekintetben igen sajátos, de éppen korunk embere számára egészen hozzáférhető.

A francia forradalom generációját felváltó nemzedék kora ez, amely egy rendkívül fárasztó politikai feszültséggel és a századvég racionális filozófiájának úgyszólván minden tételét frappánsan megcáfoló megsejtésekkel teli negyedszázad izgatott atmoszférájában cseperedett fel. Az európai történelemben addig példátlan gyorsasággal változó határok, rendkívül cseppfolyós társadalmi elméletek, történelmi kaosz, és egy nagy bölcséleti átértékelés kollektív rezignáltsága jellemzi ezt a kort, amely tehát sok tekintetben hasonlít századunk első négy évtizedére.

Nem véletlen tehát, hogy amint korunkban is olyan feltűnő lendületet adott az utóbbi évtizedeket szinte permanens földrengésben tartó tektonikus erők morajlása a történetfilozófiából éppen a lételméletnek, hasonlóképpen metafizikát jelentett a történetfilozófia a XIX. szd. első harmadában is.

Az új történetbölcséleti irányzatnak Bonald, de Maistre, Adam Müller, Fichte, Carlyle voltak a legjelentékenyebb képviselői, s elméleteik szerencsés kezű rendszerezője és páratlan hatású népszerűsítője Necker leánya volt: mme Staël, aki a fanatikusok ékesszólá-

sával válik apostolává az új bölcséletnek úgyszólván minden könyvében.⁸

A nemzeteket különböző korú és egyéniségű emberekhez hasonlító organikus államelmélet létrehozói — kik szellemi téren Winckelman és Herder utódai — összetörlik a felvilágosodás racionalista és merőben ahistorikus államtanának kőtábláit, és szinte teljes egészében a francia forradalom tanulságaiból építik fel történetbölcséleti rendszerüket, amelynek legjellegzetesebb tételei mögött mindenütt ott parázslanak még a forradalom üszkös gerendái. A nemzetek életére oly végzetesnek hirdetett szenvedélyektől való irtózásról és az értelem primátusának szükségéről éppúgy, mint a nemzeti tömegek nevelésének gondolatáról, vagy a nemzetek közötti kultúracsere lehetőségéről és szükségéről könnyűszerrel felismerhető a századforduló tanulsága.

Az új érdeklődés gyújtópontjában, mint legizgalomtöbb és legveszélyesebb korprobléma, a szenvedély áll, a nemzeti szervezetek eme lázas állapota, amelynek egyetlen arkánuma a szellem higgadtsága: az értelem, ez viszont a nevelés eredménye. A nevelés pedig irodalmi feladat, amelynek nem a szenvedélyek felkorbácsolása a hivatása, hanem az érzelmek és a belátás összeegyeztetése egy olyan harmóniába, amely biztosítani képes az élő organizmust jelentő nemzetek egészségét. Az irodalom tehát az a modern nemzetnevelési eszköz, amelyen át legtökéletesebben érvényesíthetik hatásukat a nemzeti hősök modern megjelenési formái: a vezéregyéniségek, akiket ugyancsak egy történetbölcselő kortárs, Carlyle⁹ állít a legjelentősebb történetformáló tényezőnek.

Az irodalom eszközének, mint nemzetirányító közegnek a felhasználása természetesen az értelmességnek bizonyosfokú kollektivitását tételezi fel. Széche-

⁸ „De l' influence sur le bonheur des individus et des nations.“ „De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales.“ „De l' Allemagne.“ stb.

⁹ Carlyle: On heroes, hero worship. 1840. (Magyarul: A hősökről. 1. kiad. 1900, 2. kiad. 1923).

nyivel szólva: a kiművelt emberfők lehető legnagyobb számát.

Széchenyi nemzetbölcséleti rendszerében egyáltalán nem nehéz felismerni az új szellemi áramlat latin-angolszász elemeit.

Az élő organizmusként szemlélt nemzet, mint alapgondolat már 1816 óta állandóan visszatérő motívuma gondolkodásának. „Nationen und Menschen sind sich ähnlich — was im kleinen bei jedem einzelnen vorgeht — geschicht auch in Grossem in ihrer Zusammensetzung. — írja naplójában 1816. márc. 17-én — Der Mensch geht durch Kinderjahre — so ganz im Dunkeln ohne die Ursache seines Daseins noch zu errathen. — So ist's mit Völker —! Er kömt dan in eine gewisse aber dennoch sehr beschränkte Perfection. — So ist's mit denen Nationen —!“¹⁰ „Eine Nation entstehet ebenso wie ein Kind geboren wird — írja három évvel később — gehet durch die Jahre der Adolescens, der Jugend, der Mannheit und des Alters — und stirbt endlich ab — der einzige Unterschied nach dem Tode einer Nation und eines Menschen ist nur, dass der Leichnam eines Menschen von Würmern gefressen wird, und zu sein gänzlich aufhört, indessen der verlebte Körper einer Nation — lange Jahre noch fortvegetirt.“¹¹

Ami viszont a nemzettömegek nevelésével, az értelem primátusának nagy történelmi követelményével kapcsolatos állásfoglalását illeti, naplófeljegyzései¹² és könyvei¹³ mellett legyen elég rámutatnunk arra, hogy a „nagy Parlag“ és a „kiművelt emberfők lehető nagy száma“, mint nemzeti maxima, az ő eredeti és közismert kifejezései, s köztudomású, hogy legfőbb

¹⁰ Naplók I. 175.

¹¹ Naplók I. 629. lap. V. ö. még a Naplók II. 156., valamint a Naplók II. 493–494. lapokat is. — Ez a gondolat a magyar szellem világában egyébként nem új. Megtalálható már Kazincynál (Orthologus és Neologus) és Kölcseynél is (Nemzeti hágyományok) akiknél ez közvetlen herderi örökség.

¹² Naplók I. 629, 572, 577–8. lapok.

¹³ Hitel, Világ, Kelet Népe.

célkitűzésének tekintette nemzetét az „oknak népévé” tenni.

A nemzetek kultúrcseréjének gondolatával írásai-ban szintén lépten-nyomon találkozunk. Naplóiban,¹⁴ könyveiben¹⁵ egyaránt hirdeti az egyes népek különleges kultúrértékeinek importját, a Hitelben meg éppen kongeniális a megnyilatkozása Zrínyi Miklóssal,¹⁶ aki egyébként is megdöbbentően homolog jelen-ség vele.

¹⁴ „Man kann den Vollkommenen nachstreben und es nachmachen — übertreffen niemals. Deshalb kann die ungrische Nation, in den meisten Sachen, nur imitiren, wenn sie nicht geradetzu in dem schlechtesten Geschmack, und in Unsinn ausarten will. Die Engländer tanzen deshalb wie die Bären, weil sie die Franzosen durchaus in gar nichts nach-machen wollen.“ (Naplók II. 103. lap.)

¹⁵ Hitel 67, 96—97, 125 lapok. (Franklin társ. kiad. 1903.)

¹⁶ „Minden jobbitás és előmenetel ellen sokan legkisebb önismeret nélkül így kelnek ki: „A nemzetiséget nem kell rontani, mi magyarok vagyunk, ne utánozzuk a francziát, angolt, németet.” „Csak ne tegyünk semmit nemzeti szelle-münk és sajátosságunk ellen.” Ily módon a régi jóval a régi rossz is örökön öröké megmaradna, az új jó pedig soha élet-re nem kaphatna...” Hitel 67. lap.

„Mi pedig nem így (t. i. teszünk), hanem, ha (királyi, vagy főúri) udvarban nem megyen is az ifjú, sem hadban, sem végeken, sem idegen országokban vitézlő mesterségeket tanulni nem megyen...” Zrínyi: Az török áfium ellen való orvosság. (Markó: Gróf Zrínyi Miklós prózai munkái. A Ma-gyar Szemle kiadása Bp. 1939. 283. lap.)

„Épen úgy ne kívánjuk hátráltatni, hogy könyveket, erőműveket, gazdasági műszereket, egy s más házi bútorkat, lovakat stb. inkább külföldről szerezzünk, mint idehaza vásároljunk, de készítsünk helyesebbeket, tenyésztessünk jobba-kat. Ne mondjuk mindjárt hazafiatlanságnak, ha egy kül-földi könyv külsője jobban tetszik, mint egy magyaré; sőt nézzük azt inkább jobb ízlés előmenetelének...” (Hitel 96. lap.)

„Ha tízen volnának is egy familiából, senki sem tanul tudományokat, senki sem lesz zarándokká, hogy láthasson, s tudhasson abból valamit hazájának használni.” (Zrínyi: Az török áfium ellen való orvosság 284. lap.)

„... bölcsen cselekszünk, ha — mint hajdan Carthago-Lacedaemonbul hitt hadvezért, Sicília Athenébül törvényho-zókat, úgy mi is csak kevés idő előtt építőmestereket Olasz-országból — ma mechanikusokat Britanniából hozatunk...” (Hitel 125. lap.)

De az új eszmeáramlat összes tételei közül a nemzetek életében károsan érvényesülő szenvedélytől való irtózás az, amely legjobban eluralkodik gondolkodásán. A negyvenes évektől kezdve, mikortól Kossuth érzelmi politikája egyre inkább kezd érvényesülni, naplóiban, könyveiben,¹⁷ publicisztikájában állandóan és növekvő kétségbeeséssel rángatja a vészharang kötelét. Ez adja a lélektani háttérét Kossuth elleni gyűlöletének, s politikai barátait — a legjobbakat is — olyan ütemben veszti el, amilyen ütemben ezek átcsúsznak politikájukban az értelem síkjáról az érzelmi síkra. A nemzet politikai eltolódását a szenvedélyek területére saját reformtevékenysége következményének tekinti, s ez oly szörnyű belső konfliktust idéz elő nála, hogy bele kell örülnie.

Széchenyi történetbölcséleti rendszere és a kor történetbölcséleti eszmeáramlata közötti azonosság kimutatását oldalakon át folytathatnók, de úgy hiszünk erre nincs semmi szükség. Rá kell azonban mutatnunk arra, hogy a kor történetbölcséleti eszmévilágának töredékességével szemben az, amit Széchenyinél találunk hasonlíthatatlanul több, mert az a széteső, sőt sok tekintetben ellentmondó fragmentumok mesterei összemarkolása egyetlen magyar szintézisbe.

A lélektani alapjai ennek a szintézisnek — amint már erre valamelyik fejezetünkben rámutattunk — Alfierire támaszkodnak, ragasztóanyaga a Széchenyiben korát túlélő romanticizmus, foglalatja pedig: a

„De én ebben azt tanácsolom az én magyarimnak: fogadjanak egy ideig idegeneket más nemzetekből... nem szégyen attul tanulni, aki többet tud, szégyen megkötni tudatlanságban magát s nem tanulni. Egy nemzet sincs ez világon, aki, ha szüksége vagon az ilyen állapotra szégyelje magát szolgálatjára fogadni a jó hadi praeceptorokat; amint nem szégyenlették a vitéz Carthagobeliek Xantippust megfogadni a rómaiak ellen; nem szégyenli francúz király svajcsereket, scotiaiakat arra végre tartani, nem szégyenli most portugállus a francúzokat hínia és magához édesgetni; nem szégyenli muszka ezen szerint német tisztviselőket felkeresni.“ (Zrínyi i. m. 293—94. lap.) Széchenyi nem ismerte Zrínyi munkáit!

¹⁷ Kelet népe, Garat. Politikai programtöredékek.

magyarság, mint életérzés. Széchenyi történetfilozófiai szintézise magyar szintézis, amely a kor egyetlen gondolkodójánál sem alkot olyan zárt rendszert, mint önála. S talán éppen ez az, ami képessé tette őt arra, hogy olyan példátlanul rövid idő alatt és úgyszólván teljesen egyedül pótolhassa a magyarság életében a nemzeti királyok abszolutizmusának azt az Európaszerte jelentkező eredményét, amely a XVIII. szd. folyamán az európai államok nacionalista arculatát megadta, s ami nálunk az idegenfajú és érdekű dinasztíának minden nemzetit visszaszorító politikája következtében teljesen elsikkadt.

4.

Ha egyáltalán lezárható a leírás egy ember kulturálódási folyamatáról valahol a halála előtt, Széchenyiét a húszas évek végével lezárhatjuk. Nem azért, mintha kultúrája a későbbiekben nem növekedett volna, hiszen minden ember kultúrája a haláláig növekszik, Széchenyi meg éppen nem szűnt meg önmagát továbbművelni soha. — hanem azért, mert szellemi tevékenységében a passzív befogadás elsőbbsége, vagy mondjuk egyensúlya az 1829-i Németország-Hollandia területére tett tanulmányúttal körülbelül megszűnt. Ez időtől kezdve az aktív kultúrtevékenység, a kisugárzás lép szellemi életében az első vonalba. Ha tehát kulturális tevékenységét kétfelé akarjuk osztani, a cezúrát ennél az esztendőnél kell megvonnunk, ahol az impresziók túlnyomóságának kora nála lezárul. Széchenyi harminenyele éves ekkor, s világképe nagyjából kész.

Természetesen emberfeletti vállalkozás volna egy XIX. századeleji ember világképét a teljesség igényével megrajzolni. Nemesak önmagábanvéve lenne ez, hanem az adott esetben még inkább, mert a húszas évek utolsó esztendejének világképében nincs egyetlen szilárd pont, a maga legszélesebb európai méretezésében egyetlen hatalmas dinamizmus az egész. Az az időpont ez, amikor az angol világ a maga összes vonatkozásaiban kezd átömleni a kontinensre, s az, amit mindebből meg lehet ragadni, sokkal inkább csupán.

kollektív korhangulatnak, semmint világképnek nevezhető.

Széchenyi, aki egyébként is magában hurcolja a kor hangulatát, ezen az útván növekvő izgalommal reagál arra a dinamizmusra, amely Európa levegőjében remeg, s amint ő is minden idegszálával érez.

Az irodalomban egyelőre még fáradt szeptemberi napsütéssel búcsúzik a romantika. Shakespeare-t még mindenfelé olvassa az öregebb nemzedék, s rajta kívül legszívesebben a búsképű manchai lovag tragikomikus sorsában szemléli álmodozó magamagát; a falusi kúriák öregedő hölgyei még mindig Burns mellett siratják a tűnő fiatalságot, a fiatalok meg a Don Juanban kutatják a sáta lord-költő tépett lelkét, aki ekkor már öt esztendej Missolonghiban nyugszik. Az irodalom új csillagai nyugaton költők, Shelley, Tennyson, Browning, Magyarországon is a Zalán futását olvassák még széltében-hosszában, de Puskin már megírta az Anyegin Eugen-t, a Notre Dame de Paris kéziratlapjai már egyre szaporodnak Victor Hugo íróasztalán, s Dickenssel, Stendhallal, Thackeray-vel megindult már diadalútjára az új század igazi műfaja: a regény.

A bölcselőknek Comte Ágoston, Hegel és Herbert Spencer a protagonistái és a harmincnégy éves Carlyle is megvásárolta már a papírt a The French Revolutionhoz, hangjukat azonban egyre inkább elnyomja a közgazdasági és társadalomtudományi írók lármája. List, Thaer, Bentham, Malthus, Ricardo nevétől visszhangzik a világ, s már a kamaszéveibe lépett a trieri zsidófiú, a materializmus messiása: Carl Marx.

Franciaországban a Polignac-féle reakció már érleli a júliusi forradalmat, s az egyelőre még csak az emigráns arisztokrácia ellen szervezkedő francia polgár lábai alatt Páris mélységeiben már jelentkezni kezd az új osztály félelmetes moraja: a kommunizmus. Angliában a „szegény törvény“ fehér rabszolgái nyögik a Twist Oliverék világának minden szorongatását, de a Reform Bill körüli harcok már egyre elkeseredettebbek, Manchester ijesztően nő, s a birtokos arisztokrácia politikai hegemoniája alatt már inog a

talaj. A Rajnától keletre rakoncátlanul csapkodnak az égis a „Junge Deutschland“ zavaros hullámai és hiába minden erőszak, a Burschenschaftok makacsul gyűléseznek az egyetemi városokban s a vidék Jahn tornászainak énekétől visszhangzik.

A német világ egyébként is tele van a Zollverien megalkotásának lázas izgalmával, hiszen ez az első lépés 1871 felé. Oroszországban a dekabrista lázadás vérbefojtása óta pillanatnyilag siket a csönd, a véres orosz lázadások utáni évtizedek szokásos csöndje ez s Szentpétervárott Speranszkijék egyelőre nyugodtan írják még az orosz törvénykönyvet, de Krakkóban már csendesen szervezkedni kezdenek Kosciuszko Tadeus fiatal bajtársai és természetesen fogalmuk sincs arról, hogy az út, amelyre léptek Osztrólenka felé vezet. Ausztriából mindössze Metternich és Kollowrat állandó politikai párbajának pengecsattogása hallatszik ki, egyébként teljes csend, de Silvio Pellico, a Conciliatore volt szerkesztője nyolc évi nehéz fogságának már utolsó hónapjait tölti s lelkében ott izzanak már az olasz szabadság vádiratának a Börtöneimnek parázsló sorai. Gaj Lajos is írja már a horvát helyesírásról szóló könyvét, s a cseh nép, amely Metternich szerint olyan, mint a babsaláta, nyugodtan fogyasztható, csak járványok idején válik egyszerűen veszélyessé — a Kollár—Saffarik—Palacky—Hanka-korszak felhorkanó nemzeti révületében örvendezik a königinhofi naív eposz-szélhámosság¹⁸ egyelőre még meg nem tépázott babérjainak. Mindebben még senki sem lát semmi ijesztőt, hiszen a Lajtán túl csend van, s ez a fontos. Kossuth nevét egyelőre még csak Töketerebes környékén ismerik, s talán csak gróf Andrássy Károlynénak van valami sejtelme arról, hogy annak a csengőhangú, kékszemű, széparcú, karsú huszonöt éves fiatalembernek a nevétől tíz év múlva visszhangzani fog az egész ország, húsz év múlva az egész birodalom, és harminc év múlva az egész világ.

¹⁸ Vaclav Hanka egy „eredeti“ cseh naív eposzt publikál, amelyről negyven évvel később kiderül, hogy hamisítvány, a publikáló szerzeménye.

Széchenyi útja Prágán, Berlinen, Hamburgon, Rotterdamon, Hágán, Stuttgarton, Münchenen át vezetett, s amint haladt városról-városra nyugat felé, a kastélykupolák és templomtornyok megszokott harmóniáját egyre sűrűbben törte meg egy-egy füstölgő gyárkémény parnevű alakja. A hamburgi kikötőben még a vitorlák uralkodtak s egy-egy korvett, vagy fregatt hosszú, vékony kéménye még szerényen húzódott meg a nagy árbócok árnyékában, de Rotterdamban és méginkább Anglia felé már egyre feketébben gomolyog a füst. Angliában egyébként éppen ezekben a napokban nyílik meg immár a második személyszállító vasútvonal, a liverpool-manchesteri, s a rainhill-i állomáson lokomotív versenyt rendeznek, amelynek nyomán a kontinensen is rövidesen meg fognak jelenni a gőz uralmának furesa előhírnökei, a magasbűrtőjű tarkára festett kávédarálók, amelyek hintóalakú vasúti kocsikat húznak maguk után és sűrű füstökben fogják majd szállítani a falu népét proletárnak az egyre füstösebbé váló városokba.

Senki nem láthatja mindezt élesebben Széchenyinnél, aki a magyar csendből érkezik Nyugatra. Lehetetlen nem éreznie mindebben, hogy valami újnak az előnyomulásáról van szó, hogy a maga sajátos és nyomasztó gesztusával a polgár kezdi itt félretolni útjából a kastélyok és a templomok emberét, a Polgár, akinek egyre növekvő alakja feltartóztatlanul lépked előre az ujhódó Európa egyelőre még feudális tájképének háttéréből.

Széchenyi szívét szorítja az otthoni csend és a nyugati nyüzsgés feltűnő ellentéte. „Ein paar Tage Entfernung von Hungarn — írja július 22-én Drezdában — und schon ahndet man nicht, dass wir existiren. La hongrie est morte. —! Alles mein Mühen umsonst — !!!”¹⁹ Az út további folyamán keserűsége egyre nő. Négy nappal később Potsdamban azt írja,²⁰ hogy Magyarország leendő nagyságát illetően minden kilátása szertefoszlott.

¹⁹ Naplók III. 326. lap.

²⁰ Naplók III. 328. lap.

A nyugateurópai dinamizmus pezsgéséből beteges és desperáltan érkezik haza Magyarország álmos világába szeptember 19-én. Néhány hétig kilátástalannak érez minden honmentő igyekezetet, de aztán, mint már annyiszor és majd még annyiszor az elerőtlenedés óráiban erőt vesz magán és nekiül megírni első nagy munkáját, a Hitelt, amely a hirtelen felharsanó trombita erejével fogja megrázni az alacsony magyar firmamentumot.

A KÖNYV FORRÁSAI :

- Gróf Széchenyi István Naplói I—II—III—IV. köt.
(Fontes.)
Széchenyi: Hítel (Magyar Remekírók sorozat. Franklin)
Széchenyi: Világ (Magyar Remekírók sorozat. Franklin)
Széchenyi: Stádium (Magyar Remekírók sorozat.
Franklin.)
Széchenyi: Kelet Népe (Magyar Remekírók sorozat.
(Franklin.)
Kazinczy Ferenc levelezése I—II—III—IV. köt.
Kazinczy: Pályám emlékezete.
Kármán József: A nemzet csinosodása.
Majláth: Gróf Széchenyi István levelezése. I. II. III. k.
Zichy A: Gróf Széchenyi István levelei szüleihez.
Mályusz: Sándor Lipót főherceg nádor iratai.
Domanovszky: József nádor iratai.
Bessenyei: Jámbor szándék.
Fraknói V: Gróf Széchenyi Ferenc.
Akadémiai Értesítő 1901. évf.
Viszota: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban (Századok XLI. évf.)
Viszota: Gróf Széchenyi István élete (A Naplókban.)
Kornis: A magyar művelődés eszményei I—II. köt.
Zrínyi M: Az török áfium ellen való orvosság.

A FELHASZNÁLT IRODALOM :

- Hóman—Szekfű: Magyar történet VII. kötet.
Szilágyi Sándor: A magyar nemzet története VIII. köt.
Kornis: A magyar művelődés eszményei. I—II. köt.
Marczali H: II. József és kora. I—II. köt.
Marczali H: Az 1790—91. országgyűlés. I—II. köt.
Friedreich I: Gróf Széchenyi István élete. I. köt. (Szt.
István Társ.)
Szekfű Gy: Három nemzedék. (Élet Kiadás Bp. 1922.)
Zolnai: Magyar biedermeier. (Franklin.)
Fueter: Egy mozgalmas évszázad.
Russel: Egy évszázad élettörténete. I—II. köt. (Révai.)
Juhász A: A világirodalom élettörténete. (Révai.)

Deutscher Auszug aus dem Buch :

Széchenyi's Kultur.

Übersetzung von *dr. Rudolf Klamm.*

Einleitung.

Das, was wir Zeitgeist nennen, und aus dessen Hintergrund man die Formensprache einer kollektiven Substanz zu vernehmen geneigt ist, hat immer irgendwo einen einzigen persönlichen Beweggrund, diese Persönlichkeit entzieht sich aber meistens dem forschenden Auge. Und wenn auch die betreffende Persönlichkeit klar hervortritt, die Ermittlung der inneren geistigen Struktur derselben bereitet noch manche Schwierigkeiten, obwohl eine derartige Forschungsarbeit von nicht geringem Interesse wäre.

Die Richtlinien der ungarischen geschichtspsychologischen Forschung verdichten sich wie um ihren idealen Mittelpunkt, um die Gestalt des Grafen Stefan Széchenyi, „des größten Ungarn“, und zwar nicht nur aus sachlichen, sondern auch methodischen Gründen, weil nämlich eine solche Fülle von diesbezüglichem Quellenmaterial uns zu Verfügung steht, wie sie in der Weltgeschichte nur selten zu Tage tritt. Aus demselben Grunde ist aber der Versuch Széchenyi in den Rahmen einer geschichtspsychologischen Untersuchung zu behandeln, äußerst schwierig, denn die Grundpfeiler seiner mächtigen Persönlichkeit sind oft bis zur Unkenntlichkeit von der üppigen Ornamentik seiner Gedanken überwuchert.

I.

Das Elternhaus.

Die von den Ahnen aufgeprägten geistigen Züge wirken sich kulturgestaltend aus: das idealisierte Bild Franz Széchenyi's haftet befremdend an der Gestalt

des größten Ungarn. Die adeligen Großgrundbesitzer von Ungarn unterlagen zur Zeit der Reichsneugestaltung nach der Abrüttelung des Türkenjoches geradeso, wie im Zeitalter Stefans des Heiligen, einem geistigen Zwiespalt. Die Familie Széchenyi gehörte bei dieser Auseinandersetzung zu jener zahlenmässig unansehnlichen, aber in patriotischen Kreisen umso mehr geschätzten Gruppe des hohen Adels, welche den patriarchalischen Sitten und provinzialen Unabhängigkeitsbestrebungen der Vorfahren treu blieb und sich von der großen Politik der Reichshauptstadt und den Verlockungen des Hofes fern hielt. Nun geschah es plötzlich, dass Franz Széchenyi, ein Sprössling dieses „verschollenen“ Geschlechtes sich dem doppelten Ruhme eines Aufklärers, und eines hochgestellten Staatsmannes erfreuen konnte. Sein Aufklärertum war allerdings mehr eine Sache der Mode, als einer festen Überzeugung, und der jähe Sprung auf die politische Laufbahn erfolgte nicht als Durchbruch hervorragender Leistungen oder glänzender Begabung, sondern lediglich durch günstige Umstände. Nichtsdestoweniger blickte die ganze nationale Öffentlichkeit von Ungarn erwartungsvoll auf den neu ernannten stellvertretenden Banus von Kroatien, den aus den Reihen der Bodenständigen vielverheissend zu hoher Würde gelangten Széchenyi.

Diese Hoffnungen gingen jedoch keineswegs in Erfüllung. Der zu Großem berufene erwies sich als eine handgerekte Figur am Spielbrett der habsburgischen Zielsetzungen. Bei den wohlwollenden, aber alle national-feudalistischen Gemüter tief verletzenden Reformversuchen Kaiser Josephs II. spielte er bereits eine widerliche Rolle, besonders im gesetzwidrig erschaffenen Amte eines Bezirksvorstandes. Vor dem endgültigen Zusammenbruch des übereilten josefinischen Reformfeldzuges konnte er zwar durch Fahnenflucht die Überreste seines stark zusammengeschmolzenen Ansehens retten, und die bis zu den „bestgesinnten“ Kreisen aufwallenden Wogen der nationalen Begeisterung im nachfolgenden leopoldinischen Zeitalter brachten die Mähre von seiner patrio-

tisch-freimaurerischen Standhaftigkeit, namentlich unter protestantischen Landsleuten wieder in Schwung, aber der Sturm der französischen Revolution war mächtig genug den wiener Hof und den ihm ergebenen ungarischen Grafen kopfüber in eine entschieden reaktionäre Haltung zu bannen.

Nach gründlicher Erwägung der soeben angedeuteten unbedingten Loyalität, als der Haupttugend Franz Széchenyi's, kann die Verschenkung der széchenyischen Hausbibliothek an die ungarische Nation, sowie die Unterstützung der damals wiedererwachenden landessprachlichen Literatur nicht als Äußerungen eines zielbewußten nationalen Strebens gewertet werden. Die wahre Quelle solcher Handlungen muss man vielmehr in einem brennenden Ehrgeiz, beziehungsweise in höchstverbindlichen Forderungen der Mode suchen.

Die mütterliche Erbschaft darf dabei nicht übersehen werden. Schade, dass die edlen, bewußt nationalen Charakterzüge der Gräfin Julie, geb. Festetich, in der von ihrer Schönheit bezauberten galanten Umwelt nur wenig Anklang fanden, was die hervorragende Bedeutung ihrer Wirkung auf das Innenleben des großen Sohnes wohl vermuten, doch nicht ermessen läßt.

II.

Das Kind und der Jüngling.

Das geistige Antlitz Europas zeigt an der Wende des XVIII-en ins XIX-e Jahrhundert einander wirt überquerende Furchen der mittelalterlichen und der Renaissance-Kultur. Das Wesen der Renaissance enthüllt sich im Prozeß der Verweltlichung und Verallgemeinerung der Kultur, was sie als ebenbürtige Gesponsin des aus städtischen, also „bürgerlichen“ Kreisen entstammenden Humanismus erkennen läßt. Der bürgerliche Geist ist von der Geistesrichtung des in der feudalen Ordnung führenden Priesters und Ritters grundverschieden und die zwischen ihnen gähnende Kluft offenbart sich an der genannten Jahrhundert-

wende, sobald das scharfe Morgenwehen einer sinnenden Welt den letzten Schleier aristokratischer Manier von den nüchternen Gesichtszügen der fortgeschrittenen Renaissance abstreift. Die entschleierte Göttin der Vernunft wirft sich als Idol der Nützlichkeit ins volle Menschenleben. Aufklärertum, Romantik, Empire, Neoklassizität folgen rasch nacheinander als Teilstrecken des Siegeslaufes der europäischen Kulturrevolution.

Ungarn hatte außer der philosophischen Krise der Kultur auch mit dem Sprachproblem zu schaffen, denn einerseits verlief die Renaissancebewegung des XIV-en und XV-en Jahrhunderts im Lande zwischen den Schranken der Latinität und die jäh einsetzende, langwierige Türkenherrschaft brachte die breiteren Volksschichten um ihre Früchte, was das anachronistische Fortleben des Lateins als Kultur- und Amtssprache bis gen Mitte des XIX-en Jahrhunderts nach sich zog, andererseits trat seit dem theresianischen Zeitalter eine zweite Fremdsprache, das staatlich weitgehend geförderte Deutsche, mit monopolistischen Ansprüchen in den Vordergrund. Das Ringen der lateinischen, ungarischen und deutschen Sprache kommt in den Bestrebungen der Konservativen, der „Reformer“ und der wiener Regierung zum Ausdruck und dauert fast hundert Jahre (1756—1844) lang. Die volle Entfaltung und der Sieg des Ungarischen wird durch den „panischen Schrecken“ angesichts der Revolution gehemmt, welcher die ungarische Aristokratie in treuer Waffenbrüderschaft mit dem fürstlichen Absolutismus vorgehen läßt. Das ungarische Unterrichtswesen spiegelt die Sprachenkämpfe; die Besitznahme des Landes durch die Volkssprache stieß auf künstliche Hindernisse und der Endsieg blieb ihr bis zum Jahre 1844 versagt. Die aristokratische Erziehung ist nichts weniger als national mit ihrer entschieden kosmopolitischen Färbung. Die ungarische Kulturkrise wird auch hinsichtlich des Sprachproblems durch das Wellenspiel der „kulturellen“ und „zivilisatorischen“ Unterrichtsprinzipien vertieft.

Die Schulung des „Nesthockers“ der in Wien wohnhaften Familie Széchenyi vollzog sich trotz jed-

weder Logik in Ungarn. Der Grund dafür ist nicht leicht zu faßen, es wäre aber jedenfalls verfehlt ihn in irgendwelchen familiärnationalen Gefühlen zu suchen. Die sieben Klassen absolvierte er als Privatschüler in viereinhalb Jahren. Seine Bildung war nicht nur konservativ, sondern geradezu altväterisch, was auf das Grausen des Vaters vor den Reformgedanken zurückzuführen ist.

Széchenyi's spätere Meinung von seiner Schulung ist recht ungünstig. Die Struktur seiner Bildung bietet in 1808, in seinem 17-ten Lebensjahre, zur Zeit der Beendigung seiner Studien einen wahrhaft dürftigen Anblick.

III.

Soldat und Autodidakt.

Als Ausgangspunkt des geistigen Aufschwungs von Széchenyi kann man jenen inneren Konflikt bezeichnen, durch den er des Gegensatzes der von Hause mitgebrachten Weltanschauung und der eigenen Erfahrungen gewahr wurde. Seine Gestalt bleibt in kultureller Hinsicht während seines Militärdienstes im Dunkeln. Dieser Zeitabschnitt trägt den Stempel des Leichtsinns, welcher neben der durchgängigen Liederlichkeit kriegerischer Epochen in einem reaktionär gefärbten Freiheitstaumel außerhalb der drückenden Atmosphäre des väterlichen Hauses bedingt ist. Am Anfang seines Kulturganges steht Goethes Werther.

Der Alpendruck der Ziellosigkeit nach der Völkerschlacht bei Leipzig meldet sich als kollektives Lebensgefühl in Europa besonders an militärischen Stellen. Dies treibt Széchenyi zur konstruktiven Literatur, die eines ihrer ersten Meisterstücke in Madame de Staël's „De l'Allemagne“ zu verzeichnen hatte. Er versucht es mit einer Anekdotensammlung, woraus sich in wenigen Monaten ein Tagebuch entwickelt, welches er dann bis zum Tage seines Todes fortgeführt hat. Die Einwirkung des zur Neuromantik durchbrochenen deutschen Geistes auf den jungen Soldaten, der nach dem „großen Abenteuer“ vom romantischen Wesen

durchaus entfremdet dastand, war außerordentlich stark. Die neu auflebende Edda-Dichtung (Öhlenschläger, de la Motte Fouquet) findet auf seiner Italienreise ihren südlichen Gegenpart, den Romantiker Tasso. Das auf humanistischen Grundlagen anschwellende romantische Kulturgut muß in Széchenyis Seele allerdings gleich am Anfang seines Kulturprozesses mit dem Ideal der Nützlichkeit um die Überlegenheit ringen. Sein Geist schlug jedoch, hauptsächlich durch den Einfluß seines Reisebekannten, des Engländers Sir William Gell, einen vorläufig mehr humanistisch, als humanitär gerichteten Weg ein.

Zwischen dem Weltbilde des Engländers und des Europäers bestehen am Beginn des XIX.-en Jahrhunderts gewaltige Unterschiede. Dort gelangten die Formen des modernen Kapitalismus bereits zur vollen Entfaltung. Die eigenartige Prägung des innenpolitischen Lebens von England verhält sich in schroffem Gegensatz zum Europa der heiligen Allianz, was tiefe Spuren im Gemüt unseres Grafen hinterließ. Im „Holland-House“ lernte er die Rädelsführer der Whig-Partei kennen, deren Grundsätze ihn mit nachhaltigen Eindrücken über den Kanal begleiteten. Das „Ungar“-Problem sprießt bei dem sich für einen Österreicher haltenden Széchenyi auch aus diesem werlockenden, aber wurmstichigen westgermanischen Boden hervor, seine Kultur entbehrt also die zuverlässigen nationalen und nationalpolitischen Grundlagen, worin letzten Endes die Ursache seines inneren Zusammenbruchs zu erblicken ist. Die Jahre 1816—1817 bedeuten mit ihrer sittlichen Erschlaffung in seinem Leben eine geistige Gärungsperiode, die Inkubationszeit, der aus dem Inseleisch eingeschleppten ansteckenden Keime.

IV.

Die große Metamorphose.

Als Hebel zur Sichtung und Überprüfung der kulturellen und sittlichen Kräfte kann Széchenyis unglückliche Liebe zu Gräfin Saurau, geb. Gabrielle Hunyady bezeichnet werden. Das Eremitenleben in Mai-

land kommt seinem erlahmten Willen zugute. Es spornt ihn zur Bewältigung eines wahren Bücherberges an. Seinen Liebesqualen will er durch die Ehe entschlüpfen, stößt aber dabei auf scheinbar unüberwindliche Hindernisse. Er fühlt sich den Schwierigkeiten nicht gewachsen und unternimmt eine Studienreise auf die Dauer eines Jahres nach Italien, Griechenland, Kleinasien und dem Archipel. Diese Reise hatte eine große geistige Umwälzung zu Folge. Unter den Triebfedern seiner Selbstbetrachtung überwog bisher die psychologische Neugierde, von nun an gehört die Vorherrschaft den ethischen Momenten. Auf dem Gebiete der Literatur strebt er neuen Idealen zu, die sich in Alfieri und Lessing, den Helden der abendländischen Spätzeit verkörpern.

Der Levantereise kann nicht so sehr durch seinen immanenten Gehalt, als durch die von jenem fast unabhängige innere Umwandlung eine erhöhte Bedeutung zugesprochen werden. Aus kulturellem Gesichtspunkt kommt nur der italienische Abschnitt der Reise in Betracht, weil sie sich als grundlegend für die ästhetische Bildung Széchenyis erweist. Er bezweifelt die künstlerischen Fähigkeiten der ungarischen Rasse, welche Ansicht ihm durch seinen österreichischen Reisegefährten, den Bildkünstler Johann Ender, eingegeben wurde. Die unter dem Abendhimmel Lessings, Herders, Goethes und Schillers in voller Blüte prangende Neoklassizität beeinträchtigt eine Zeit lang seine romantischen Bildungstriebe. Er befaßt sich mit klassischer Philologie und als Wirkung und Ergebnis dieser Studien folgt die Miteinbeziehung der Philosophie und Prosodie, sowie der deutschen Grammatik und Orthographie in den Bereich seiner Wissbegierde.

Széchenyis sittliche Metamorphose fußt auf dem Boden der Enttäuschung und wird durchs Leiden großgezogen. Der Einfluß des Vaters macht sich von neuem geltend. Die heranwachsende Széchenyi-Ethik gewinnt durch pädagogische Reminiszenzen die Höhe der altruistisch-sittlichen Ebene. Dadurch wird er in unmittelbare Nähe der nationalen Gedankengänge ge-

rückt, denen sich aber ein Mann von seinem Schlag nur mit schwerer Mühe anpassen kann.

Die größten Hindernisse der inneren Umkehr zum Magyarentum bilden seine überschwänglich aristokratische Einstellung und die durch mangelhafte Sprachkenntnis bedingte Unkenntnis, beziehungsweise dem österreichischen Auge nahe stehende Entstellung der echt ungarischen Züge, die ihm solchergestalt als Inbegriff des Niedrigen und Widerwärtigen erscheinen. Den letzten Stoß in der Richtung Ungarns und der magyarischen Rasse versetzt ihm abermals eine tragische Liebe. Als positive Faktoren wirken nebenbei die rassische Anziehungskraft, die Folgerichtigkeit der sittlichen Entwicklung, die ausländischen Eindrücke, seine Hintansetzung und das politische Märtyrertum der ungarischen Nation.

V.

Sturm und Drang.

Széchenyis Sturm- und Drangperiode ist dem Takte seines kulturellen Werdeganges entsprechend ein Spätling, obwohl seine dynamische Gemütsart den Mitteilungstrieben freien Lauf ließ. Von den oben angedeuteten Symptomen abgesehen tappt er aber von Anfang 1820 bis Ende 1825 im Zwielfichte eines Gärungszeitraumes herum. Das große Ferment für ihn trägt die Devise Alfieris, dessen Schrifttum sich Ende 1819 zum Stauwerk seines zerfahrenen Lebenslaufes gestaltet.

Sein Sturm und Drang bricht mit dichterischen Bestrebungen, zugleich mit prosaischen Versuchen los. Seine Lesestücke liefert zu dieser Zeit ausschließlich die Dichtkunst. Seine Berufung lenkt ihn jedoch auf andere Gebiete, so daß die belletristische Epoche nach dem Hin und Her von zwei Jahren in eine durchs politische Interesse gekennzeichnete Periode mündet. In Charakter und Art seiner Lektüre zieht sich infolgedessen ein auffallender Wandel durch. Seine Annäherung zum praktisch-realen Bildungswege zeichnet sich immer deutlicher ab, die jahrelang unterdrückten real-

politisch-nationalökonomischen Triebe seines Wesens entfalten sich je weiter, umso hemmungsloser. Dieser Prozeß wird durch seine zweite Englandreise noch beschleunigt.

Széchenyis Lesestücke gliedern sich von 1823 durch Segmente der Geschichte, Philosophie, Politik, des öffentlichen Rechtes und endlich der Nationalökonomie jener großen Kurve an, welche die Weiterentwicklung seiner Bildung und Weltanschauung bestimmt. Seine neuzeitlichen volkswirtschaftlichen Instinkte erlangen ihre volle Handlungsfreiheit der humanistischen Kulturbevormundung gegenüber. Das klassische Liniengefüge Lessings, Herders, Goethes, Schillers muß den ehernen Banden Lockes, Humes, Adam Smiths, Benthams, Stuart Mills weichen. Den Übergang bilden Rousseau, Voltaire und Benjamin Franklin. Von da an ist ein innerer Zusammenhang zwischen Nationalökonomie und Magyarentum in Széchenyis Gedankenwelt festzustellen. Die Studienreise nach Frankreich brachte besonders in landwirtschaftlichen Beziehungen seines nationalökonomischen Programmes reiche Früchte. Am 3-ten November 1825, mit der Gründung der ungarischen Akademie der Wissenschaften steuert Széchenyis „Sturm und Drang“ seinem Ende zu. Nunmehr können zu seiner Kultur nur Größen von der Art Goethes, John Stuart Mills und Benthams als Maßstäbe herangezogen werden.

VI.

Die Kultur Széchenyis.

Infolge des Vordringens der Naturwissenschaft, sowie der raschen Entfaltung des nationalen Gedankens widerfuhr in der zweiten Hälfte des XVIII.-en Jahrhunderts der einheitlichen Auffassung des Kulturideals dasselbe Schicksal, welches um ein Jahrhundert früher der politische Aufbau Europas zu bestehen hatte. Die Erscheinungsform, oder vielleicht treffender die Gegenwirkung der geistigen Zerbröckelung ist die Romantik, die ein instinktives Streben nach Zusam-

menfassung des Fragmentarischen und Vielverzweigten bedeutet. Der romantischen Einheit war die Aufgabe beschieden den Wesenskern des XIX.-en Jahrhunderts zu bilden, sie büßte jedoch bereits unter der ersten Generation durch übertriebene Analyse ihre Lebensfähigkeit ein. Die Ausscheidung und Einverleibung der in der Romantik wimmelnden bunten Elemente erfolgt nach der liberal-bürgerlichen, beziehungsweise der konservativ-aristokratischen Seite auf allen Gebieten der Politik, der Gesellschaft und des Geistes.

Stefan Széchenyi ist der einzige Mann Europas, in dessen Geiste die romantische Einheit sich bis zu seinem Tode, also bis zum Anfang der sechziger Jahre durchsetzte. Er wird weder liberal, noch konservativ, ist weder Bürger, noch Aristokrat: er ist Romantiker, der erstaunlicherweise die Synthese des entzweiten Zeitgeistes bis zu seinem Ende bewahrte, worin auch die Erklärung der tiefen und geheimnisvoll anmutenden inneren Widersprüche seiner Persönlichkeit zu suchen ist. Diese Gegensätze hätten seine Seele einem ewigen Schwanken preisgegeben, hätte er nicht durch die unendlich starke Verankerung seines Geistes in der Gemeinschaftsidee, im Magyarentum einen sicheren Halt gefunden.

Es ist dabei nicht zu vergessen, daß Széchenyis Kultur einen gewissen Mangel an ungarischem Stoffe leidet, nur die philosophische Fassung seiner Bildung weist nationale Züge auf. Die Ursache dieser Erscheinung bietet sich aus dem Umstande dar, daß einerseits die ungarische Nationalkultur damals noch in ihren ersten Ansätzen befangen war, andererseits, daß Széchenyi von ihren bereits vorliegenden Erzeugnissen recht wenig wußte zuvörderst in Ermangelung der Sprachkenntnis, später des humanistischen Interesses. Daraus ist die allgemein bekannte und allerdings übertriebene Vorstellung Széchenyis vom „großen Brachfelde“ Ungarns zu erklären.

Széchenyis Philosophie ist in erster Linie Geschichtsphilosophie: den ganzen Aufbau dieser Philosophie beherrschen die in Széchenyis Seele obwaltenden gemeinschaftlichen, nationalen, sowie sozialen Ide-

en, und ihre Grundlinien laufen teils mit seiner pädagogischen Einstellung, teils mit der stark metaphysisch angehauchten geschichtsphilosophischen Strömung des Zeitalters parallel. Sämtliche Elemente der durch Bonald, De Maistre, Mme de Staël, Fichte, Carlyle so glänzend vertretenen neuen Geistesrichtung fanden bei unserem Grafen Aufnahme, der aber aus diesen Bruchstücken eine herrliche ungarische Ganzheit zu schaffen imstande war.

Die 1829 unternommene Reise nach Deutschland und den Niederlanden gewährt ihm hauptsächlich durch die entfesselte Schnellkraft der dortigen Volkswirtschaft mit der ungeheuren Dynamik Westeuropas Führung, woraus sich der letzte Anstoß zu seinem Einsatz ergibt. Als würdiger Sendbote des zur Schaffung des modernen Ungarns entworfenen Planes erscheint das erste Széchenyi-Buch: „Hitel“ („Kredit“).

Tartalomjegyzék.

Előszó. — — — — —	3
Bevezetés. — — — — —	5
I. A szülői ház. — — — — —	9

Az ősektől kapott szellemi örökség kultúrformáló tényező. Az idealizált Széchenyi Ferenc: árnyék a legnagyobb magyar alakján. A magyar nagynemesi társadalom XVIII. sz.-ban bekövetkezett hasadáskor a Széchenyi-család nem lett governing family. Műveltség volt-e Széchenyi Ferenc aufklárizmusa, vagy csak divat? Karrierjének alapja csupán belpolitikai véletlenség. Széchenyi Ferenc helyettes bánná történt kinevezése és a regnikoláris közvélekedés. — Szerepe a józsefinista politikában, majd menekülése a süllyedő hajóról. A nemzeti állásfoglalás következtében csak egy választása marad, reakciónáriussá és osztrákká lenni. A Martinovics-összeesküvés és hatásai. Volt-e Széchenyi Ferencnek történelmileg mérhető mennyiségű nemzeti karaktere? — Az anya, mint történelmi tényező. Festetich Júlia erősebb és magyarabb egyéniségnek látszik, bár alakja történelmileg homályban van. Hatása Széchenyi egyéniségének kialakulásában jelentős.

II. A gyermek és az ifjú. — — — — —	36
-------------------------------------	----

A XVIII–XIX. szd. Európájának szellemi arcképe: reneszánsz örökség. A reneszánsz lényegében a középkori kultúra elvilágosiasodását és vulgarizálódását jelenti, s a humanizmussal együtt „polgári” kategória. A polgári szellem teljesen elűtö a feudális szellemiségtől s ez idézi elő a reneszánsz arisztokratikus tartalmának halálát, amely a XVIII–XIX. szd. fordulóján következik be. Az új kultúrideál a „hasznossági kultúreszmény.” — Magyarországon a kultúra filozófiai válságán kívül nyelvprobléma is van. Magyaror-

szágon a reneszánsz nem vulgarizálódást, hanem latinizálódást jelentett. A latin, a német és a magyar nyelv küzdelmei. A kibontakozást hátráltatja a forradalomtól való félelem. A magyar középoktatás arca a nyelvi küzdelmek tükrében. A főrendű nevelés. A „kulturális“ és „civilizációs“ oktatási elv hullámmása. — Széchenyi iskoláztatása minden logika ellenére Magyarországon történik. Neveltetése. Gimnáziumi tanulmányai. Széchenyi művelődése és Széchenyi Ferenc. — Széchenyi műveltsége 1808-ban, 17 éves korában, mikor tanulmányait befejezi.

III. Egy autodidakta katona. — — — — — 67

Széchenyi fejlődésének kiindulópontja az a belső konfliktus, ami benne az otthonról hozott világnézet és tapasztalati eredményei között lejátszódik. Széchenyi alakja katonaevei alatt kulturális szempontból homályban van. Léhasági periódusának lélektana. Kulturálódásának kezdete: a Werther. — A céltalanság szorongása Lipce után kollektív életérzés Európában, különösen a katonáknál. A konstruktív irodalom jelentkezése Széchenyi életében. Anekdótagyűjtemény és a naplórás kezdetei. Az új-romanticizmusban feléledő német szellem hatása a romantikavesztett katonára. Az Eddaköltészet és Tasso. A „száz nap.“ Schwarzenberg. A humanisztikus kultúranyag és a „hasznossági“ kultúreszmény. William Gell. — Anglia és az európai politikai világkép a XIX. szd. elején. A modern kapitalizmus kezdetei. Az angol belpolitikai élet sajátos karaktere és hatása Széchenyire. A Holland-House és a whig szellemiség. Széchenyi „magyar“ problémájának első jelentkezése. Belső öszeroppolásának oka a nemzetpolitikai alapok hiánya.

IV. A nagy metamorfozis. — — — — — 103

A milánói garnizon. Az etikai revízió kiindulópontja: Saurauné, Hunyady Gabriella. Széchenyi hűdött akarati élete feltámad. Bonyodalmak. Menekülés előlük keletre. Önmagát eddig lélektani kíváncsisággal figyelte, érdeklődése mostantól etikai. — A keleti út

indítékai és jelentősége. Legfőbb eredménye: Széchenyi-esztétikai műveltsége. Ender. A klasszika-filológia hatása és eredményei. — Széchenyi etikai metamorfózisának alapja a csalódás, kiváltója a szenvedés. Az apai hatás. A terebélyesedő Széchenyi-elikát pedagógiai elemek segítik rá az altruisztikus etikai síkra. Innen már csak egy lépés van hátra a nacionalizmus felé. — Magyarrá levésének legfőbb akadálya túllengő arisztokratizmusa és az ismeretlen Magyarország. A közvetlen lököerő ismét asszony: Meade Selina. Pozitív tényezők: a faji dispoziciók, a külföldi benyomások, a mellőzés és a politikai helyzet.

V. Sturm und Drang. — — — — — 139

Kulturális kialakulásához képest Széchenyi Sturm und Drangja is elkésztett folyamat, pedig dinamizmusa is sürgeti közlő ösztöneit. Az erjedés kora 1820 elejétől 1825 végéig tart, bár vannak korábbi tünetek is. Az első mozgató: Alfieri. 1819 végén egy vonallal lezárja addigi életét. — Széchenyi költői törekvéseinek korszaka, majd kötetlen irodalmi kísérletei. Olvasmányai e korban. A szépirodalmi korszakot két év után felváltja a politikai érdeklődés. Olvasmányainak jele és olvasásmódja ennek következtében feltűnő változáson megy át. A második angliai út hatása. Széchenyi olvasmányai 1823-tól kezdve. Történelem, bölcsélet, politika, közjog és közgazdaságtan jelzik az új állomásokat. Széchenyi modern-közgazdasági egyéniségének gyökerei. Közgazdaság és magyarság belső összefüggésben jelentkeznek Széchenyi gondolatvilágában. A francia út szerepe közgazdasági programja kialakulásában igen jelentős. 1825. november 3: a Sturm und Drang vége.

VI. Széchenyi kultúrája. — — — — — 161

A művelődés eszményéről vallott nézet addigi egyetemesége a természettudomány előnyomulása következtében a XVIII. szd. második felében megszűnik Európában. A szellemi hasadás jelentkezési formája a romantizmus. A benne kavargó ellentétes elemek rendeződése a

liberális-polgári és a konzervatív-arisztokratikus kategóriák szerint történik. A század lényege a romantikus egység lett volna, ezt azonban már az első nemzedék szétanalizálja. Széchenyiben 'ez a romantikus egység haláláig megmarad. Ő sem nem liberális, sem nem konzervatív; ő romantikus. Ez az, ami megmagyarázza mély belső ellentéteit. — Széchenyi kultúrája nélkülözi a nemzeti elemeket, műveltségének csak bölcséleti foglalata magyar. E jelenség okai. A Nagy Parlag Széchenyinnél és a valóságban. — Széchenyi bölcselete par excellence történetbölcsélet. Alapjai ennek pedagógiz-musa, és a kor új szellemi áramlatában jelentkező történetbölcséleti elemek. Bonald, de Maistre, mme Staël, Fichte, Carlyle. A kor történetbölcséleti áramlatának töredékeiből Széchenyi egy mesteri szintézist alkot. — Széchenyi világgépe 1829-ben.

Források és irodalom. — — — — — 187

Deutscher Auszug des Buches. — — — — — 189

Ára 10 P.

